

Орга № 3. 2020

«Литературин-исбаъхъаллин журнал «ОРГА»

Арадолу 1958 шарахъ дуйна

**Шен ненан мотт халкъо,
Сий ойбуш, Iалашбахъ,
Цу халкъан паргIато
Цхъаммо а хьощур яц.**

Мамакаев Мохъмад

**ПАУ «Зорботохаран цIа»
Директор
Мусаев Сулиман Мовлаевич**

**Коьрта редактор
Мусаев Сулиман Мовлаевич**

Редакцин кхеташо:

Абдулаев Леча
Ахмадов Муса
Алиева Зарина
Бексултанов Муса
Бурчаев Хъаьлим
Джамбеков Шаьрани
Минкайлов Эльбрус
Сумбулатов Дени
Цуруев Шарип

Журнал диллинарг:

Нохчийн Республикин хаамийн а,
зорбанан а Министерство

364060 НР, Соьлжа-ГIала,
С. Дудаевн бульвар, 8.

**Журнал зорбанехъ
кхаа баттахъ цкъа арадолу**

Редакце схьалушйолу произведенеш зорботьхна хила еза. Журнала тIе ца тоьхначу произведенийн маххадор а, уш авторшка юхаялар а редакцино шена тIе ца лоцу. 12+

Тел.: 8 965-959-56-81

Е-mail:

izdatelskiy_dom2019@mail.ru

Сайт: <http://www.izdat-dom.ru>

ЧУЛАЦАМ

ЮБИЛЕЙ

Хамидов Иабдул-Хъамидан – 100 шо	
ГАЗИЕВА Аза. Шен заманан турпалхо. <i>Статья</i> .	3
ХАМИДОВ Иабдул-Хъамид. ТПам сийна хкокха. <i>Пьеса</i> .	11
СУЛАЕВ Мохъмадан – 100 шо	
Мунаев Исмаьлал. Поэт а, цуьнан зама а. <i>Статья</i> .	28
СУЛАЕВ Мохъмад. Сан доІанаш.	37

ПОЭЗИ

БАТАЕВА Хеда. Мутушан доІа. <i>Стихаи</i> .	40
АРИҚХИН ГАР. Синхаамийн мукъамаш. <i>Стихаи</i> .	43
БЕЦАЕВ Ийса. Шу. <i>Стихаи</i> .	46

КЕРЛА ЦІЕРАШ

МУСХАДЖИЕВ Сайд-Хъасан. Дайн некъаш – тІаьхъенийн тІемаш. <i>Стихаи</i> .	49
ДАУЛЕТУКАЕВА Камила. БІе эзар суйнаш. <i>Стихаи</i> .	53
УМАРОВ Лом-Іела. Ненан декхар. <i>Стихаи</i> .	55

«ПХЪАРМАТАН» – 45 ШО

Пхъарматхойн дагалецамаш.	59
Сатийсаман анайисташ. <i>Пхъарматхойн кхолларалла</i> .	73

ПРОЗА

БЕКСУЛТАНОВ Муса. Заза гурахь ца лестира.	
Ков тІе ма кьовла. <i>Дийцарш</i> .	86
САКАЕВА Мадина. Лайн тІехь когийн лараш йисира. <i>Повесть</i> .	97
ХАСИЕВ Ахъмад. Турпалхо Аяну. <i>Дийцар</i> .	109
ЗУЦАЕВА Хадишт. Легарш. <i>Дийцар</i> .	113
МАХМУДОВ Іийса. Ши синтар. <i>Дийцар</i> .	115
РАСУМОВ Ваха. Керлачу даржо «вахийнарг». <i>Дийцар</i> .	118

ЛАМАСТАШ

ОЗДАРБИЕВ Шамал. Бусалба динехь собаре хилар. <i>Статья</i> .	122
---	-----

ИЛМА

ХАТУЕВ Иабдулхъамид.	
Нохчийн турпалаллин иллешкахь нислуш долу шира дешнаш. <i>Статья</i> .	124

Юбилей

ГАЗИЕВА Аза

Хамидов Абдул-Хъамидан 100 шо ШЕН ЗАМАНАН ТУРПАЛХО

Хамидов Абдулла... Нохчийн къоман исторехь, культурахь, литературехь цхьа мур схьалоцу цуьнан кхоллараллин дахаран некъо. Цундела дуккха а диканиг ду цунах дийца. Абдул-Хъамида Иаламат доккха дакъалаьцна нохчийн культура, литература, мотг кхиорехь а, цаьрга беркате заза хецийтарехь а. Кхин хIумма а Хамидов Абдуллас дина ца хилча а, вайна массарна дукхаеза «Бож-Иела» комеди язъярна а, халкъан изьсехь юьсур яра цуьнан сийлахь цIе. Вайн къоман театран сцени тIехь хIоттийна а, вайн махкахошна езаелла а ца Ia и башха пьеса. Кхечу къаьмнийн итганаш метганашка гочийна, Кавказан массо а къаьмнийн театран сцени тIехь боккхачу кхиамца чекхъяьлла ю «Бож-Иела». Башкирехь, Татарстанехь хIоттийна иза. Хонкаран махкахь а, Иорданехь а хIоттийна, дуьненан массо маьШехь а хазахетарца хьовсархоша тIеэцна. Ткъа нохчийн драматургин классика хилла иза дIахIоьттина 55 шо сов зама ю. 1965-чу шеран хIутосург (май) беттан 1-чу дийнахь хилира Хамидов Абдуллин «Бож-Иелин изьшар» цIе йолчу спектаклан премьерера Нурадилов Ханпашин цIарахчу Нохч-ПалгIайн пачхьалкхан драмтеатран сцени тIехь. Цул хьалха а, тIаьхьа а дуккха а премьераш хилла вайнехан театран сцени тIехь. Амма Хамидов Абдуллин «Бож-Иелин изьшар» цIе йолчу пьеси тIехь хIоттийна спектакль санна самукьадаларца вайн махкахоша тIеэцна спектаклаш дукха яц. Халкъан дахарера схьаэцна пьесин сюжет. Дукхажьолу репликаш кицанашка а йирзина, халкъалахь йисна. «Бож-Иелин изьшар» заманан йохаллехь еха, халкъан забаречу аларшца кхелина хиларна. Бакъду, пьесин цIе мелла а яцъелла. Юьхьанца иза «Бож-Иелин изьшар» хиллехь а, хIинца спектаклан цIе «Бож-Иела» ю. Халкъо иштта тIелаьцна нохчийн сийлахьчу драматурган самукьане говзар. Хьовсархой дика кхета, ша схьаваьллагчу къоман оьздачу гIиллакхашна тIегIерта стаг цкъа а эшна хир вац. Советийн заманахь Бож-Иела, турпалхо ву аьлла, чIагIдеш, дIакхайкхавойла дацара авторан, я цуьнан комедин тIехь спектакль хIоттийначу театран а. Социализман кепаш, лехамаш бара ларбан безаш. Царна гергахь муьлххачу а къоман гIиллакхаш дIабаккхинчу боданах бухайисна зирх яра. Хазачу, оьздачу ламасташна, гIиллакхашна пе беттаре кхойкхуш хила езара массо а исбаьхьаллин говзар а. Делахь а вайн махкарчу хьовсархоша бакъахьа турпалхой (положительные герои) бина тIеийцира Бож-Иела а, цуьнан деваша Абубешар а. Хастам хиларо АллахI-Дала, ца кхоош, Хамидов Абдуллина делла къеггинчу похIмин «бехк» бара и турпалхой иштта тIеэцар. Яздархочунна хаьара шен махкахошна хIун оьшу, церан стенах самукьадер ду а. Нохчийн къам шен Даймахка цIа деана, когахIутту мур бу иза. Халкъан гIиллакхаш, оьздангалла, турпалхой бовзийта, церан цIерш карлаяха еза хан. Шен пьесин турпалхойн къамелашкахь (диалогаш) бовзуйту I-Хь. Хамидовс къоман турпалхой. Цъхана дийнахь ца язийна «Бож-Иела» пьеса. Масех шарахь къахьегнера авторо, и тайна,

вайна массарна дукхадеза васташ кхуллуш. Цундела йисна «Бож-Ела» а, къоман драматургин жовхIар хилла, яха, мел хъежарх а кIорда ца еш. «Бож-Елица» а, иштта исбаьхъачу кхечу говзаршца а еха вайн къоман сийлахьчу яздархочун цIе, халкъан иэсехь Хамидов Iабдуллин сирла амат а латтош.

БЕРАЛЛА

Хамидов Iабдул-Хьамид вина Йоккxачу АтаIахь 1920-чу шеран эсаран (октябрь) беттан 15-чу дийнахь. Нохчийчоьхь советийн Iедал чIагIло хан ю иза. Коммунистийн шарделлачу хабарех Iехабелла, вайнаха самукьадаларца керла Iедал тIелаьцна мур бара XX-чу бIешеран 20-гIа шераш. Керлачу Iедалан хазачу хабарех Iехабелларш кIезиг бацара. Царах цхьаь вара Iабдул-Хьамидан да Хьамид а. Дозьална напха лаха беIгийла некъ лобхуш, Соьлжа-ГIала охьавеара иза, заводе балха ваха дагахь. 1896-чу шарахь дуьйна Соьлжа-ГIалахь «Варзап» цIе йолу завод яра, мехкадаьттадаккхаран цхьаьцца гIирсаш беш. Бакъду, советийн Iедал чIагIдаларца (1922-гIа шо) заводан цIе а хийцинера. ХIинца иза «ЦIен варзап» яра. Цига балха хIоьттира 1928-чу шарахь Хьамид а. Iабдул-Хьамидан чIоIа самукьадолура дена тIаьхьа заводе воьдуш а, цо бечу балхе хьобжуш а. Цуьнца доьзна хила мега 1933-чу шарахь Хамидов Iабдул-Хьамид, юьхьаьнцара школа чекхъаьккxина ша ваьлча, ФЗО деша вахар а. ФЗО-хь доьшуш волуш, нийсархоша шайна яккха атта хилийта, хуьйцу кIентан цIе а. ХIинца нийсархошна юкxахь иза Iабдулла ву. Цул тIаьхьа Iабдулла олий, йоккxу цуьнан цIе. ФЗО-хь дуьххъара ган а, йовза а аьтто хуьлу цуьнан театр. «ЦIен варзап» заводехь тайп-тайпана исбаьхъаллин кружокаш яра, дакъалоцуш дуккxа а кегийрхой болуш. Драматически кружока юкxавахара Iабдулла а. Цунна чIоIа хазаетара шашь хIиттош йолу интермедеш, скетчаш. Самукьадаларца царна юкxахь дакъа лоцура жимачу стага. Бакъду, ФЗО кxиаьмца чекхъаьккxина ваьлча, заводе балха ца воьдуш, иза 1935-чу шарахь Энахишкарчу хъехархойн курсашка деша вахара. Школехь волуш дуьйна книгаш ешар марзделла хиллачу Хамидов Iабдуллас хъехархойн курсашкахь доьшуш а, ца Iебаш, йоьшу оьрсийн яздархойн А.Пушкинан, М.Лермонтовн, И.Тургеневн, А.Чеховн, М.Горькийн иштта кхечеран а говзарш. Цара чIагIбо цуьнан литературе а, театре а болу безам. Цунна къеггина тоьшалла ду: шина шарахь хъехархойн курсаш кxиаьмца чекхъаьхна Хамидов Iабдулла юьртарчу школахь болх бан хьала ца воьдуш, Соьлжа-ГIаларчу театрехь сацар.

1937-чу шарахь балха вахара Хамидов Iабдулла Нохч-ГIалгIайн пачхьалкхан драмтеатре. Театран репертуарехь йолчу дукxахойлчу спектаклашкахь дакъалоцу къоначу актеро. Къоман театран сцени тIехь йохучу хьалхарчу гIулчашца гуш дара – иза похIме, муьлхха а спектаклехь васт кхолла говза актер хилар. Къаьсттина дика нисьеллера Хамидов Iабдуллин Йосонан роль. Иза гуьржийн яздархойн Гамрекелин а, Нахуцришвили а туйьран тIехь нохчийн дуьххьарлерачу режиссеро Батукаев ХIарона хIоттийна спектакль, вайн махкахошна чIоIа хазаеташ комеди а яра. Театрехь ша болх биначу цхьана шарахь Хамидов Iабдуллас дакъа лаьцна «ЖаIуьнан доьзал», «Платон Кречет», «ЦаIэбин зудаялор», иштта дуккxа а кхечу спектаклашкахь а.

1938-чу шеран хъаьттан (август) баттахь Нохч-ГIалгIайчуьра кегийрхойн йоккxа тоба деша хъажайо Москварачу театральни институте деша. Царна юкxахь вара 18 шо кxаьчна Iабдулла а. Билгалдаккxа деза: Москва институте деша дIавахале а йозанашкахь шен ницкъаш зуьйш вара жима стаг. Ткъа студент волуш литературехь къахъегар мелла а жигарадаьккxира цо. Цигахь доьшуш волуш язйина Хамидов Iабдуллас «ДAUDан монолог». ТIаьхьо язйинчу «Совдат, Дауд» пьесина юкxагIур ю иза. Ша театральни

институтан 3-чу курсан студент волуш нохчийн матте гочийна Хамидов Абдуллас дубьненахь Гараваьлла веззачу ингалсхойн драматурган Шекспир Вильяман «Отелло» трагеди. Оцу муьрехь гочийна немцойн поэтан Шиллер Федерикон «Коварство и любовь», французийн комедиографан Мольер Жан-Батистан «Мещанин во дворянстве», оьрсийн яздархочун Лев Толстойн «Власть тьмы», иштта кхийолу пьесаш а.

Шекспиран «Отелло» шайн дипломни спектаклана хЮтто дагахь къастийна яра вайнехан студенташа. Ягон васт кхолла Хамидов Абдулла билгалвинера хьехархоша. Амма 1941-чу шеран асаран (июнь) беттан 22-чу дийнахь немцойн фашисташ ямартлонца СССР-на тлелатар бахьанехь, вайн махкахойн дешар юкъахделира. Нохчийн дукхахболу студенташ шайн лаамехь тламе бахара. Ткъа курсан староста Татаев Ваха, Хамидов Абдулла а шайца доьшуш болу нохчийн мехкарий балош, Соьлжа-Гала цлабирзира.

Цлабирзинера аьлла, мукъа Юйла-м ца хилира церан. Нохч-ГалгIайн Республикин культурин министерствоу актерех вовшахтоьхначу концертни бригадех къахьийгира къоначу артисташа, Щечу эскаре длабоблхучу вайн махкахошна концертташ луш. И концертташ хЮра дийнахь хИтто езаш яра, Нохч-ГалгIайн Республикин массо а клоштташкахула чекхбовлуш. Ткъа суьйранна театрехь спектаклаш гайта езара. Буьрсачу тIеман луьрачу хенахь Нохч-ГалгIайн пачхьалкхан драмтеатро хИттийначу дукхайолчу спектаклашкахь жигара дакъа лаяцна ву Хамидов Абдулла. «Олеко Дундич», «Адин Сурхо», «Капитан Ибрагимов», «Рождение ненависти», иштта дуккха кхечу спектаклашкахь а, къеггина васташ кхуллуш, вайнехан къоман театран сцени тIехь хьанала къахьегна ву Хамидов Абдулла. Шена дукхабеза и беркате болх дика барна, 1943-чу шеран асаран (июнь) беттан 30-чу дийнахь «Нохч-ГалгIайн АССР-н хьакъволу артист» сийлахь цIе ло I-Хь. Хамидовна. Бакъду, муьлхха а сийлахь цIерш елলেখь а, вайн махкахоша шайн синош, догIмаш ца кхоош, мел чIогIа къахьегнехь а, шен къизаллица схьакхечира 1944-чу шеран чиллин (февраль) беттан 23-гIа шийла Гуьйре. Сталинан хьадалчаша махках даьккхира нохчийн къам. ДIакъевлира театр. Цу декъазчу декъехь вара Нохч-ГалгIайн АССР-н хьакъволу артист Хамидов Абдулла а.

ХИЙРАЧУ МАХКАХЬ

Ткъех дийнахь хийрачу аренашкахула шийла некъ бина Хамидов Абдулла тIехь волу эшалон гIиргIзойн махкахь сацийра. Юьхьяьнца Iер-вахар цигахь нисделира цуьнан. Дай баьхначу латтанах а баьхна хийрачу махка длабигначу нохчашна тIехь олалла деш мацалла, гIело, шело, харцо яра. Амма, царна къарвелла, къаьхьачу гIайгIанна йийсаре ца вахара Абдулла. Шо-шаре далале, иза юьртарчу клубан куьйгалхо хЮттийра. Даима санна цIеначу даггара болх беш, цо вовшахтуьйхира юьртарчу бахархойх халкъан театр. Масех пьеса хЮттийра цо вовшахтоьхначу тобано. Патриотикех Iанаобху литературно-музыкальни композицеш кечийора цара, деза денош тIекхочуш. И дерриге а, куьйгалхойн тидам шена тIеозо, уьш шех тешийта леладора Хамидов Абдуллас. Эххар а цуьнан аьтто белира – 1946-чу шеран лахьанан (ноябрь) баттахь – «Кавказхойн хелхарийн а, эшарийн ансамбль» вовшахтаха. Ша вехачу юьртана гергахь бехаш болу нохчийн артисташ бара цо ансамблана юкъаозийнарш. Ансамблан коьрта солист Димин Iумар вара. Дукха адам гулделлера Хамидов Абдуллас кхоьллинчу ансамблан дубьххарлерачу концерте. Клубера неIарш, кораш дIаделла дийзира, чутаттаделлачу адамана доккха садаккха паргIато хилийта. Димаев Iумар сцени тIехь гучуваьлчла-м, хьовсархоша ирахИттина дехха тIараш диттира, юкъ-кара «Ура» бохуш, маьхьарий дегташ. Цу суьйренан концерто вайнехан гIайгIа-бала йоцчачу ханна дIатеттинера. Хелхаршкахь,

эшаршкахь гора царна генара, амма гергара Даймохк, генашкахь а шайш шегга сатуьйсу. Даймахках дог ца дуьллуьйтучу, дегайовхо ч'аг'гечу мукъамашкахь дора кегийрхоша хелхарш. Концерте баьхкинчу кхечу къаьмнийн векалшна зал чохь болу нохчий шайн Даймахкахь хиллачу вастехь ган йиш хилира. Оцу суьрто церан хьежамаш, ойланаш, хьалха нохчех хилла йолу, хийца а хийцира. Шина шарахь сов болх бира Хамидов Абдуллин ансамбло, нохчий бехачу массо а юьрта кхочуш, церан самукъадоккхуш. Бакьду, нохчийн артисташа бечу балхана шайш т'аьхьакхиьгча, Тедалан векалшна сацийра ансамблан болх. Цул т'аьхьа г'ирг'изойн халкъан Кхолларалин Цийнехь болх бира цо масех шарахь. Цуьнца цхьаьна жигарадаьккхира литературехь къахьегар а, Фрунзехь зорбанера арадуьйлучу газеташка статьяш язьяр а. Цул совнаха, Н. Крупскаян ц'арахчу Г'ирг'изойн оьрсийн драмтеатро х'итточу спектаклашна цо язйина рецензеш газетийн аг'онаш т'ехь кест-кеста зорбане йовлура.

Вайна хууш ма-хиллара, 1955-чу шарахь Алма-Атахь арадолу нохчийн маттахь «Къинхьегаман байракх» ц'е йолу газет. Иза вовшахтухуш жигара къахьегначарах цхьаь ву Абдулла. «Къинхьегаман байракх» газетан культурин декъан куьйгаллехь болх а бина цо. Бакьду, цу т'ехь тоам а бина, парг'ат ца велира и хуььнаре стаг. 1956-чу шарахь Казахстан республикин радиоох I-Хь. Хамидовс вовшахтуху нохчийн маттахь передачаш кечьеш йолу редакци. Цигахь яздина, дуьххьара эфире даьлла ду Хамидов Абдуллин дешнаш т'ехь даьккхина «Юххе хила, хаза йоI, суна» ц'е йолу самукъане илии.

Юххехила, хаза йоI, суна,
Хьоб вистхила лаьара суна.
Безамца дог кхийда хьобга,
Кхин иза лечкьалац соьга...

1956-чу шарахь «Къинхьегаман байракх» газетан аг'онаш т'ехь дуьххьара зорбане йовлу Хамидов Абдуллин говзарш: 1942-чу шарахь язйина хилла «Совдат, Дауд» пьеса, «Абубешир» дийцар а, иштга кхин ерш.

1957-чу шеран кхолламан (январь) беттан 9-чу дийнахь, вайнахана мерза кхаь бохьуш, арадолу Москвара дукхаьдолу газеташ. Цара хаам бо, Сталинан хьадалчаша къинхетамза махках даьхначу кавказан къаьмнашна ц'адерза некъан маршо яьлла хиларх. Цуьнца цхьаьна хабарш даьржа, хьалхарчу рог'лехь ц'абоьлхурш къоман культурин белхалой бу олий. Казахийн оперни театрехь администратор болх беш хилла Татаев Ваха. Хамидов Абдулла Нохчийчу ц'абог'лучу культурин белхалойн къастам беш вара. Соьлжа-Палара шайна г'оьнна д'авехна Халевский Александр вара царна г'ю-накъосталла деш. Оцу башхачу адамийн беркатца кхаьчна нохчийн къоман сцени т'е Дагаев Валид, Нудушев Х'арон, Магомедов Султан, Эдисултанов Шит'а, Дениев Иальви, Сардалова Зулай, иштга дуккха кхин берш а. Иаламат дукхачу нехан аьтто бира Татаев Вахас а, Хамидов Абдуллас а сихха дай баьхначу лаьтта ц'аберза луучу вайн махкахошна. Шен халкъаца цхьаьна Даймахка ц'аверза ирс хиларх воккхавеш, язйина ю Хамидов Абдуллас нохчийн дуьххьарлера вальс «Зезаг ду бацалахь лепаш». Цунна мукъам баьккхина Халевский Александра. Дуьххьара и вальс д'алекхнарг а, радиохула вайн махкахошна хазийтинарг а къона йишлакхархо, тахана РСФСР-н халкъан артистка Гичаева Раиса ю.

Зезаг ду бацалахь лепаш,
Гуьйренца бецан тхи муьйлуш,
Ду иза хазалла дуьйцуш,
Сан мохк бу цул хаза буьйцуш.
Вайн мохк бу зезагал хаза,
Даима серла ша буьйлуш,

Аре ю кенех язъелла,
Адамаш ду, даккхийдеш, добылуш...

1957-чу шеран хIутосург (май) беттан хьалхарчу деношкахь, массара цхьана озехь хаддаза и вальс локхуш, церпоштахь Соьлжа-Гала схьакхечира вайнехан кьоман культурин векалш. Къегтина йогIучу бIаьстено а, дай баьхначу лаьтта дерза иркхачаро а, кьоналло а дегнаш ловзадохура церан, нохчийн кьоман зовкхечу кханенах тешабеш. Царна хьалха ваьлла воьгучу Татаев Вахас а, Хамидов Iабдул-Хьамида а кхин ойланаш аьттехьа ца юьтура кегийрхошна. Нохчийн бакъволу и ши кьонах тешна вара, дай баьхначу лаьтта тIехь бIешерийн кIоргенера схьайогIу кьоман культура, беркате заа а хецна, дIагIур хиларх.

ДАЙ БАЬХНАЧУ ЛАЬТТА ТIЕХЬ

Хамидов Iабдуллин даима Iаламат боккха лаам бара, 1943-чу шеран бIаьстенан юьххьехь дуйна Советийн Союзан Турпалхочун Нурадилов Ханпашин сийлахь цIе дозаллийца лелочу Нохч-ГIалгIайн пачхьалкхан драмтеатрехь болх бан. Амма вайнах хийрачу махкара цабирзинчу 1957-чу шарахь Нохч-ГIалгIайн культурин министерствоно цунна тIедиллира: угтар хьалха Нохч-ГIалгIайн хелхарийн а, эшарийн а ансамбль вовшахтохар, цуьнан болх хьакьдолччу тIегIанехь дIабахийтар. Шена тIедиллина декхар массарна а юьхьIам болчу кепара кхочушдан Iеминчу I-Хь. Хамидовс бутт балале духарца, репертуарца дикка кечам а бина, 1957-чу шеран лахьанан беттан хьалхарчу деношкахь концерт ялийтира «Нохч-ГIалгIайн пачхьалкхан хелхарийн а, эшарийн а ансамбле». Иллеш а, эшарш а тIе ца тоьучохь, артистан похIме хьожжий, ша яздой, илиалархочуьнга дIалора цо дешнаш. Иштта кхолладелла ду Магомедов Султана ша муькам баьккхина, дIаолуш хилла «Терка йистехь» цIе йолу илили.

Цу хьаннийн кIоргенехь мохь-цIогIа детташ,
Бос Iаьржа и верта хьайн белшах тесна,
Мокхаз и бердаш тулгIешца огуш,
ГIовгIанца кхочу Терк шерачу ара.
Хьо стенна уьду, Терк, садаIар доцуш,
Ахь стенна гIовгIайо, дохк-марха чехош?
Собар де, садаIа, сих ца луш хила,
Безамах догу шиь кхеро ма гIерта...

Соьлжа-ГIалахь концерташ елла Iаш яцара Хамидов Iабдулла куьйгаллехь волу «Нохч-ГIалгIайн пачхьалкхан хелхарийн а, эшарийн а ансамбль». Кавказан массо а гIаланашкахула чекхъелира иза, гастрольни некъаш гездеш. ДIакхьачначохь хьовсархоша чIогIа дика тIеобцура. Къаьсттина самукьадаьллера ансамблан артистийн Украинехь хиллачу шайн гастролех. 1958-чу шарахь Украинехь хиллачу Ерригесоюзни къаьмнийн хелхарийн а, эшарийн а фестивалехь дакъалаьцна, толаман лауреатийн дипломаш дохьуш, кхоллараллин кхиамах чIогIа самукьадаьлла, цабирзира вайн артисташ.

Оцу 1958-чу шарахь дара, Хамидов Iабдуллина мехкан куьйгалло Нурадилов Ханпашин цIарах йолу Нохч-ГIалгIайн драмтеатр юхаметтахIоттор тIеудьллуш.

Кьоман культурин кхиболу белхалой цабоьрзуш, цаьрца цхьаьна цабирзинера вайнехан театран артисташ а. Церан чубаха тховкIело яцара, декорациш а, реквизит а хIаллакхиллера, хьалха хиллачу спектаклашкара актерийн духар а тIепаза дайнера. И дерриге а юхаметтахIотто саготта хьийзаш, стагга а вацара. Цундела даьккхинера Нохч-ГIалгIайн Республикин культурин министро Татаев Вахас Хамидов Iабдулле орца. Юьхьаьнца дуйна цхьаьна белхаш бина, Москвахь цхьаьна дешна, хийрачу

махкахь бохамийн дорцехь а Хамидовца цхъаьна хилла волчу министрانا дика евзара шен накъостан нуьцкъала амал, цуьнан синан андалла, лаккхарчу тегланехь йолу корматалла. Хамидов Абдулла куьйгалле варца денъяларан хьалхара гулчаш яха йолаелира къоман театр. Реквизитана, декорацишна ахча карийра, хЮтто езачу спектаклана пьеса билгалъяьккхира, цуьнца цхъаьна актерашна дезачу духарна гайгIа бира директоро. Бакъду, ша директор ву аьлла, шен пьеса хьалха-м ца якккхира Хамидов Абдуллас. Нохчийн къоман литературехь дерг-доцург шера девзаш волчу цунна хьабара Ошаев Халидан язйина керла пьеса юй. Иза къоман турпалхочух Шерипов Асланбеках яра. Яздархойх а, балха тIехь зиьделларг долчу актерех а дагаваьлла, 14 шарахь къевлина лаьттина Нохч-ГалгIайн пачхьалкхан драмтеатран неIарш, Х. Ошаевн «Асланбек Шерипов» пьеси тIехь хЮттийначу спектаклаца схьаелла сацам тIейцира театран директоро Хамидов Абдуллас. Режиссераш Л.Горькая а, М.Минаев а бара 1958-чу шеран гуран (декабрь) беттан 12-чу дийнахь премьера хиллачу «Асланбек Шерипов» спектакль хЮттийнарш. Артист Гулиев Султан вара коьртачу турпалхочун васт кхоьллинарг. Ткъа ша Хамидов Абдуллас инарла Алиев Ирисханан васт кхоьллира оцу шовкъечу спектаклехь. 1958-гIа шо чекхдалале гуьржийн маттера журналисто Саракаев Азамата нохчийн матте гочдинчу туьйран тIехь Батукаев ХIарона хЮттийна «Майра Кикила» цIе йолу спектакль гайтира театро шен хьовсархошна гуран беттан 30-чу дийнахь. 1959-гIа керла шо а Музаев Нурдин «Уггаре а хьомениш» цIе йолчу пьеси тIехь Батукаев ХIарона хЮттийначу спектаклан премьерица долиьра театро чиллин (февраль) беттан 21-чу дийнахь. Нохчийн къоман яхь, собар, хьекбал, доьналла долуш стаг Хамидов Абдулла хиларан къеггина тоьшалла дара: 1942-чу шарахь дуьйна язйина «Совдат, Дауд» цIе йолу шен пьеса хЮттаяйта сих ца велира Абдулла, ша директор ву аьлла. Вайнехан озьдачу гIиллакхийн гурашкахь чекхвелира, кхечу драматургашна некъ буьтуш, собаре хилира, театран директор ша хилар хьалха ца доккхуш. 1959-чу шеран хЮтосург беттан 9-чу дийнан суьйранна хилира режиссера Батукаев ХIарона хЮттийначу «Совдат, Дауд» спектаклан премьера. Коьртачу турпалхочун васт кхуллуш похIме актер Гулиев Султан вара. Ткъа къона актрисаш Хаджиева Неля, Багалова Зулай сцени тIе бовлалц, къоман театран прима хиллачу Алиева Тамарас Совдатан васт а кхоьллира.

Хамидов Абдуллин дахаран коьрта маьIна хилла дIахIоьттинера къоман театрера болх. Цуьнан ховха безам бара театр. Цунна чIогIа лаьара къоман театро беркате заза хеца а, шен башхачу кхоллараллин новкъахь кхиамийн лакхенашка иза кхача а. Цундела гайгIа бинера I-Хь. Хамидовс 1957-чу шарахь вайнехан кегийрхойн тоба СССР-н тоьллачу театральни институте, Ленинграде деша яхийта. Иза даим тешна вара нохчийн къоман театран сирлачу кханенах. Директоран даржехь вара аьлла, цхъаьнненца а куралла яцара Хамидов Абдуллин. Накъосталла оьшучохь хьанна а гIо дан кийча вара иза. Иштта хилира, нохчийн яздархоцо Мусаев Мохьмада «Теркан тулгIенаш» пьеса театре еача. Пьесин чулацам аьрго хетачу Хамидов Абдуллас дукха къахьийгира, пьеса хьакьдолчу теглане яккха гIерташ. «Теркан тулгIенаш» спектакль хЮтточу Батукаев ХIаронах дагаваьлла, сюжетана юккье далочу иллин дешнаш а ша яздира Хамидов Абдуллас. Иллина мукьам баккха резахиллачу Россихь гIараваьлла вевзачу композиторна Крылатов Евгенийна дала ахча карийра синтем боцчу директорна. Цкъа цхъана хенахь вайна массарна дукхадезаш хилла «Теркан тулгIенаш» спектаклера «Партизанийн илли» ду вай дуьйцург, Хамидов Абдуллас дешнаш яздина, халкъалахь массо а ханна даха дисна.

Гена лаьмнел дехъа
Сайн нана йитина,
МостагIчун букъ тIехъа
Со тIаме хIоьттина.
Со вина, сан нана,
КIант осала карийна,
ЮьхъIаьржахIоттарна
Кхера ма кхералахъ.

Мангало буц санна,
МостагIий эгийна,
Садала со хиьча,
Сагатло сайн нанна.
PeгIахъ малх хьулбелла,
Арахъ тIом гIелбелла,
Чов ехка со хиьча,
Сагатло сайн нанна...

Хамидов Iабдуллин башхачу кхоллараллин ойла йича, доза доцуш цуьнгахъ хиллачу хьуьнаро шех тамаш бойту. Нурадилов Ханпашин Нохч-ГIалгIайн пачхьалкхан драмтеатран директоран декхарш кхочушдеш, иза ларийна «Асланбек Шерипов», «Майра Кикила», «Бэла», «Мекхаш-Мирза», «Тамара», «Левониха на орбите», иштта дуккха а кхечу спектаклашкахъ а дакъалоцуш, хIора сарахъ, диллинчу сохьтехъ сцени тIе волуш, къеггина васташ кхолла. Бакъду, тидамза ца бисна цуьнан хьанала къинхьегам а. 1959-чу шеран бекарг (март) беттан 31-чу дийнахъ дуьйна Нохч-ГIалгIайн Республикин халкъан артист сийлахъ цIе лелош хилла Iабдулла. Оцу 1959-чу шарахъ вайн махкарчу яздархоша шайн цхьаьнакхетараллин председатель хаьржина иза. 1961-чу шере кхаччалц оцу даржехъ хилла Iабдулла. Кхочушдан дезарш дукха хиллехъ а, литературехъ къахьега хан карайо цунна. Цу муьрехъ язйина ю Хамидов Iабдуллин «Лаьмнийн йоI» цIе йолу пьеса. Иза советийн Iедал тIедогIучу муьрехъ Соьлжа-ГIалахъ буьрса кхихкинчу бIедийнан луьрачу тIамехъ турпала йоьжначу вайн махкахочун Арсанова ПетIаматан къаьхъа кхоллам бовзуьйтуш ю. 1960-чу шеран бекарг (март) беттан 31-чу дийнахъ хилира Хамидов Iабдуллин пьеси тIехъ Белолипецкий Алексейс хIоттийначу «Лаьмнийн йоI» спектаклан премьера. Вайн махкахоша, похIмечу авторан кхийолу говзарш санна, хазахетарца тIейцира «Лаьмнийн йоI» а. Цул совнаха, прозехъ шен хьуьнарш зиэн а кхуьу Хамидов Iабдулла XX-чу бIешеран 60-чу шерашкахъ. «ГIирамсолта», «Ди коч – схъа коч», «Махьсолтийн доьхна де», «Даргий, Дургий», «Экзамен», иштта дуккха кхин говзарш а зорбане юьйлу яздархочун Нохч-ГIалгIайн Республикехъ зорбане дуьйлуш хиллачу газетийн а, журналийн а агIонаш тIехъ. Иштта жигара болх бина Хамидов Iабдуллас гочдаршкахъ а. Цо нохчийн матте гочийна, Нурадилов Ханпашин цIарахчу Нохч-ГIалгIайн пачхьалкхан драмтеатран сцени тIехъ тайп-тайпанчу режиссераша хIиттийна ю: А.Токаевн «Женихи», У.Гаджибековн «Аршин мал алан», Г. Мдиванин «День рождения Терезы», Т. Абдумомоновн «Кто виноват», Н.Алибегован «Бэла», Г.Хугаевн «Муж моей жены»...

1960-чу шарахъ Нохч-ГIалгIайн Республикин куьйгалло цIаьххьана Ленинграде хьажаво Хамидов Iабдулла, театральни институтехъ доьшучу вайн къоначу махкахошна нохчийн мотт а, литература а хьеха. Бакъду, царна ненан мотт хьехарх тоам ца беш, ткъех шо хьалха немцойн фашисташа ямартлонца СССР-на тIелатар бахьанехъ юкъахдисна шен дешар а чекхдоккху Хамидов Iабдуллас. Къоначу актерашца цхьаьна театральни институт кхиамца чекхьяккхаран хьокъехъ тоьшалла (диплом) дохьуш, цIавоьрзу иза. Бакъду, Ленинградехъ а мукъа Иийна-м ца хиллера иза. СадаIар доцуш, къоман театрана хаддаза къахьегар цийх доьлла волчу Хамидов Iабдуллас ша Ленинградехъ волчу муьрехъ нохчийн матте гочийна дуьненна Iаравалла вевзачу ингалсхойн драматурган Шекспир Вильяман «Ромео и Джульетта», советски драматургин Зак Авениран, Кузнецов Исайсан «Два цвета» цIе йолу пьесаш. Ленинградехъ доьшуш хиллачу вайн къоначу махкахойн дипломни спектаклаш оцу пьесаш тIехъ хIиттийна яра.

Лениградера цавирзича язйо Хамидов Абдуллас шен башхачу кхоллараллера коьрта говзар «Бож-Ела». Цуьнан йола Ларидас дийцарехь, иттаза юхазыйина Хамидов Абдуллас и самукъане комеди, ша резаволчу кепе ялош. Нохчийн къоман театран кхоллараллин хьал дика девзачу I.Хь. Хамидовна ша пьеса язъеш дуьйна хууш хилла, муьлха васт, муьлхачу актеран амалца, похIмица догIур ду. Шеца болх бечу хIора актеран ампуа а, корматаллин таронаш дика евзаш хилла цунна. Хамидов Абдуллина кIорггера нохчийн мотг хууш хилар а, халкъан дахар бухера дуьйна цунна девзаш хилар а комедино ша схьагойту, вай цунна хастамаш бан а, къеггина дустарш леха ца оьшуш. «Бож-Ела» комеди 55 шарахь халкъалахь ехаш хиларо гойту, нохчийн къоман культурехь а, литературехь а, махбоцу жовхIар хилла, иза дIахIоьттина хилар.

«Бож-Ела» комеди язйинчул тIаьхьа, языйна вайн турпалхочо «Лийрбоцурш» цIе йолу турпаллаллин драма. Советийн Союзан Турпалхочух Нурадилов Ханпашех ю иза. Коьртачу турпалхочун васт кхуллуш РСФСР-н хьакъволу артист Омаев Дагун волуш, 1967-чу шеран лахъанан (ноябрь) беттан 4-чу дийнахь хилира режиссера Хакишев Руслана хIоттийначу «Лийрбоцурш» спектаклан премьерера. Мерза кхаь хилла еара спектакль вайн махкахойн дахаре. «Лийрбоцурш» спектаклаца хьалхара гIулчаш йохуш дара вай, вешан къоман турпалхой хесторехь, халкъана, махкана уьш бовзийтарехь а. Иза а Хамидов Абдуллек схьадаьлла беркат ду – Даймехкан сий лардеш дIакхелхина нохчийн яхь йолу кIентий хьакъдолччу тIегIанехь хьахор а, бийцар а...

Цхьа шатайпа башха амал йолуш, тамашена стаг вара Хамидов Абдулла. Коьртадерг ша даза дисарна кхоьруш санна, хаддаза къахьоьгуш вара иза, къоман культурин массо а дакъа серладаккха лууш. Цунна къеггина тоьшалла ду Хамидов Абдуллас тайнигин театрана лерина языйна «Пам сийна кхокха» цIе йолу пьеса. Яздархочун кхийолу говзарш санна, и пьеса ю тахана а ехаш, къоначу хьовсархошна хазаеташ. Авторан кхийолу говзарш санна, нохчийн къоман культурехь а, литературехь а махбоцу говзар хилла дIахIоьттина «Пам сийна кхокха».

Йийцина ца валлал йоккха лар йита кхиьна нохчийн сийлахь яздархо Хамидов Абдулла вайнехан къоман культурехь а литературехь а, ткъес санна доца хиллачу шен дахарехь. Тахана нохчийн къоман культурин хазна хилла дIахIоьттина цуьнан сирла кхолларалла. Яздархо вайца воцу 50 шо сов зама елахь а, цуьнан кхолларалла халкъаца ехаш ю. Иза Iаламат доккха ирс ду... Шен ворхIе да ваьхначу Йоккхачу АтаIа вахана, Соьлжа-ГIала цIа вогIуш, 1969-чу шеран мангалан (июль) беттан 6-чу дийнахь хиллачу некъахьовзамехь (авария) шен 49 шо кхачале дIакхелхина Хамидов Абдулла. Дала гечдойла цунна. Шена йоца юй хууш санна, халонашна къар ца луш, халкъан дуьхьа къахьегна стаг ву иза, де-буьйса ца лоьруш. Цундела, цхьа а шеко йоцуш, шен заманан турпалхо ву Хамидов Абдулла! Инзаре эрчонаш шена тIехIиттарх, бIаьрнеIар ца тухуш, доьналлах ца вухуш, яхь дIа ца луш, зуламийн дарцехула майрра чекхвийлина къонах ву I.Хь. Хамидов. Шен къам зовкхечу дахаре кхача лууш, хьанала къахьегна ву иза. Цундела хьакъ ву Хамидов Абдулла бакъболчу турпалхойн моIаре дIахIотто а, цуьнан сирла амат халкъан иэсехь даха а.

ХАМИДОВ Абдул-Хъамид

Тпам сийна кхокха

(Берийн туьйра-пъеса)

Кхаа декъехь, ворл суьртехь

Дакъалоцушберш:

Бикату – йоккха стаг

Леча

Льма

Куьйра – цуьнан кIентий

Иьржа-Хожя

Жьбра-баба – цуьнан нана

Дугал – Хехо

Мугал – Хехо

Хьалхара Ялхо

ШолгIа Ялхо

Самарт – Йоккха стаг

Имран – Эвлара кIант

Салман – Эвлара кIант

Мангалхо

Воккха стаг

Тпам сийна кхокха

Лергана семаниг

Махал масаниг –

БикатуГIеран эраш

Баккхий а, кегий а нах

1959-чу шарахь НГИАССР-хь хиллачу драматургийн конкурсехь республикански журино 2-гIа преми елла хIокху пьесина.

Хьалхара сурт

/Аькхе. Борза тIехь, латта тIе а тесна, дина тIулгийн цIа. ГIуркхийн керт. Цийнна хьалха доккха дитт, цу диттана хьалха Iуьлуш чхар. УьйтIахь, мохь бетташ, лаятта Леча/

Леча: Куьйра! Ва, Куьйра!

Куьйра: /чуьра ара а волуш/ Вай-вай!

Леча: Вало, чехкка сан секхад сьада!

Куьйра: ХIокху сохьта. /чувовьду/

Льма: /чуьра ара а волий, Лечина тIе воIу/ Со кийча ву-кх талла ваха.

Леча: Талла дукха хаза де ду таханлерниг.

Льма: Нене хатта а ца хоттуш, дIагIо вайша.

Леча: Нене хатта а ца хоттуш, цьаннахь а ваха мегар дац. Вахча, цо сагатдийр ду. Цо сагатдийриг ца хилча а, ша дан воллург, нене а хаьттина, дан деза. Ца дича, эхь ду.

Льма: Шега хаьттича, цо вайшиь ца вахийтарна кхоьруш, боху хьуна ас-м.

Леча: Ца вахийтахь а, хатта деза. Вайн шина эре хьаьжний хьо?

Льма: Хьаьжна.

Леча: Валол, новкъадаккхале, цхаьцца хьолтIам лол цу шинне.

Льма: Ло ас. /Давовьду, Iад а карахь чуьра араьккха Куьйра/

Куьйра: ХIан, дIаэца Iад! /Iад Лече дIало/ Ваша, хьо стенга вьоду?

Леча: Талла вьоду.

Куьйра: Ваша, со вайтахьа! Со говрашка а хьожуш Iийр ву хьуна.

Леча: Талла ваха хIинца а жима ву хьо. Вайн нана гIуллакх а деш, цIахь Iе хьо.

Куьйра: Са ма хилла, хьала а гIаьттина, вайна дечиг а ас даьккхина, хи а деана. Вайтахьа, ваша!

Леча: Тахана тхойшиь Iаламат гена метте вьодуш ву. Вай кхоь а талла вахча,

нанна гУллакх дан цАхь стаг ца вуьсу, цундела хьо цАхь Іан веза. ТІаккхяхула, Лoьма цАхь а витина, ас вуьгур ву хьо.

Куьйра: Дика ду хІета. Ваша, суна акха буьхьиг ялаш, ас, дика Іалаш а еш, кхобур ю и.

Леча: Дика ду. Тхьаьшинга лацалахь, йохьур ю охашимма. Вало, Лoьме ас, эраш а далoш, чехкка схьавола боху ала. Хан йолуш лаятта вайна.

Куьйра: ХІокху сохьта. /ДІавoьду. Чуьра ара Бикату йолу/

Бикату: Стенга ваха кечвелла хьо, Леча?

Леча: Юучун гУллакх доьхна ду вайн, нана. Аьтто балахь, сай я акха газа ян безам болуш Іаьржачу лома тІе талла ваха воллу сой, Лoьмий. Цига ваха пурба доьху ас, нана.

Бикату: Дукха буьрса буьйцу и Іаьржа лам. Дарделлачу лoьмо я обгІазьяханчу чено шуьшиь лазорна кхoьру со.

Леча: Вайн юьртахь вац, охашиммочул нийса пха тухуш, иччархо. Кху юьртахь вац, тхойшинначул дика эраш долуш, таллархо. Сагатдан ца оьшу хьуна, нана.

Бикату: Са муха ца гатдо, сан кІант, сагатдан хІуманаш хилча? ХІокху деношкахь, вайн луларчу юьртара нах а, бежнаш а Іаьржачу-Хожас дигна боху. Хьанна хаьа, и вайн юьрта вогІий а? Вай кьен а, хала а дохкуш нах ду. Вай хІун дийр ду, нагахь санна Іаьржачу-Хожас вайн цхьаь бен боцу етт дІабигахь?

Леча: ПайГане ма хила, нана. Тхойшиь, хьиз а ца луш, цІа вогІур ву.

/Ши эр а, ши говр а ялош, тІевогІу Лoьмий, Куьйрий/

Бикату: Дера хаац суна-м, даго сагатдо-кх.

Куьйра: Са ма гатде ахь, нана. Вайн цАхь дан оьшу гУллакх ас дийр ду хьуна: дечиг а ас доккхур ду, хи а ас дохьур ду, етт а ас бузор бу.

Лoьма: Хьуна хІун хала ду, нана, Куьйра санна кІант а волуш?

Бикату: Куьйра дика кІант ву. Кхуо гуттар а до суна гУллакхаш. Леча, Лoьма, ледара ма хилалаш, вовшийн терго еш хилалаш, цІа ван хьиз ма лoлаш!

Леча: Дика ду, нана, дика ду. Іодикайойла шуьшиннан! /говра хуу/

Лoьма: Марша Іойла шуьшиь! /говра хуу/

/Куьйрина эро цІеххьаьша, «Іов» олий, катуху/

Куьйра: Вай, Дела! /Куьйра нанна юххе oьккху. Лечий, Лoьмий воьлу/

Леча: Ахь хІун до, ва Куьйра, хьан Іодика ян гІертий и эр-м?! ДІакховдаде куьг! /Куьйрас куьг дІакховдадо, шина а эро цхьаьца ког кховдабо/

Бикату: Некь дика хуьлийла шуьшиннан!

Леча: Марша Іойла шу!

Бикату: Марша гІойла шуьшиь!

Куьйра: Марша гІойла шуьшиь, /Лечий, Лoьмий дІавoьду. Ши эр, лета а летаи, царна тІаьхьа доьду/

Бикату: Куьйра, валo цхьа чийлик хи да вайна. Со садаІа йоллу. Тахана могушйоцуш а ю со.

Куьйра: Хи ас деана, нана. И аттана а лой, кхин а да ас?

Бикату: Да. /Куьйра учара чийлик а oьций, дІавoьду. Керта Самарт йогІу/

Самарт: Бикату, хьуна хІумма а хезний?

Бикату: Ца хезна. ХІун хилла?

Самарт: /Бикату юьстах а йоккхий, кьайлаха/ ХІокху деношкахь Эшарпан лам

болчу Іаържа-Хожа кхаьчна боху. Цу лам тІера вай долчу кхача гена дац. Вай хІун де-техьа? Лечий, Лоьмий вуй цІахь?

Бикату: Дера вац, ший а Іаържачу лома талла вахана ву-кх. Цо ван а веана, цхьаь бен боцу етт а биьна, Куьйра дІа а вигна йисахь, ас хІун дийр ду?

Самарт: Сан-м дахьа хІума а дацара. Сайн цхьаь бен йоцу йоІ, Маьлха-Аьзни, цо йигарна кхоьру-кх.

Бикату: Дала лардойла вай и де гарх. Куьйра воккха хилча, Маьлха-Аьзни цунна яло безам болуш дара тхо.

Самарт: Вай хІинца хІун дича бакъахьа ду-техьа аьлла, хьох дагаяла еана со.

Бикату: Катоьххана, юьртахошка Хожа герга кхаьчна хилар дІа а хайитина, дан дезачун хьокъехь вовшах дагадовла деза вай. Яло, хьем ца беш, нахе дІадийца хьайна хезнарг. Со а, Куьйра мичахь ву а хьаьжна, чехкка дІайогІу. /Самарт дІайоьду/ Куьйра! Ва, Куьйра! Мичахь ву хьо?

Куьйра: Кхузахь ву нана. /хи а дохьуш керта вогІу Куьйра/ Аттана хи а делла, вайна хи а дохьуш, вогІуш ву со, нана.

Бикату: И ахь дина дика ду, Куьйра. ХІинца соьга дика ладогІа, сан кІант. /Чийлик дІанехьа докхий, охьа а дуьллий, дитта хьалха Іуьллучу чхар тІе охьахуу ший а/ Эшарпан лам болчахь Іаържа-Хожа тосавелла вайн юьртахошна.

Куьйра: И нах бууш верг вуй иза, нана?

Бикату: Нах баца а беш, нехан цІий а муьйлуш боьха стаг ву иза.

Куьйра: Иза вайн керта вагІахь, ас, секхаІодан пха тоьхна, вуьйр ву иза.

Бикату: Ахь тоьхначу пхано цунна хІумма а дийр дац. Иза чІогІа ницкъь болуш, кед-кедал бІаьргаш болуш, маьрс-маьрсал цергаш йолуш, инзаре воккха ву. Хьо жима ву, хьоьга цунна хІумма а далур дац. Цундела, ахь хІун дан деза аьлча, сан кІант, и Хожа кху юьрта кхачахь, цуьнан хьайх бІаьрг ца кхоьтуьйтуш, дІалачкьа веза.

Куьйра: Нана, со муха лечкьар ву, кІилло санна, дІа? Нана, вайн юьртахоша Хожица тІом дІаболийча, сайца бераш а далош ван а веана, оха бакхийчарна пхерчий дІакхийдор ду, ткьа юьртахоша, пхерчий диттина, Хожа вуьйр ву. ТІаккха вай дика дехар ду.

Бикату: Хьекьал долуш боху, сан кІант, Іаламат хьекьал долуш боху. Делахь-хІета, Куьйра, хІинца чехкка ваха а гІой, и хьайн доттагІий вовшахтоха. Дан дезарг бакхийчара дуьйцур ду шуна. Же, гІуо чехка.

Куьйра: Со ваха-кх хІета, нана.

Бикату: ГІуо чехкка! Со а ю яха езаш. /Куьйра а, Бикату а дІадоьду/

ШолгІа сурт

/Хьалхарчу суьрта тІехь йоллу декорацеш. Кирхьа охьаделлале хьалха детташ хеза маьхьарий: «Орца дала, Іаържа-Хожа вогІу!» «Орца дала, Орца дала!», «ГІо дейша!», «Орца дала!». ЖІаьлеш лета, говрийн бергийн татанаш хеза/

Бикату: Куьйра! Ва, Куьйра! /Лоьху/ Ва, Дела, стенга ваха-теша Куьйра? Куьйра! Ва, Куьйра!

/Гучуйолу Самарт/

Самарт: Ва, орцахдовлийша! Орцахдовлийша! Ва, Бикату! Сан цхъаб бен йоцу йо! дйайиги, хьуна. Ва, ас х'ун дийр ду-теша? Ва, орца дала! Орца дала! */к'айлайолу/*

Бикату: Миска Самарт я! !Гуттар а санна, ямартлонца т'елетта Iaьржа-Хожа. Муха ца хир сан ши к'ант тахана ц'ахь?! Х'ун хили-те Куьйрех? Куьйра! Куьйра! */лоьху/*

/Чехкка керта Iaьржа-Хожий, Дугаллий, Мугаллий вогу/

Iaьржа-Хожа: «Куьйра, Куьйра». Стенна хьокху ахь мохь, сийдоцу х'ума?

Бикату: К'бинхетам бехьа сох, Хожа, х'аллак ма ехьа со!

Iaьржа-Хожа: К'бинхетам бехьа, тов. К'бинхетам х'ун ю? */Чогла воьлу/* К'бинхетам бийр бу хьох. Х'ей, Дугал, Мугал, х'ун деш лавтта шуьшиь? И д'ю лавтта етт схьабалабе. */Ши ялхо етт схьабалабан д'ахьоду/* И етт кхаллича, жимма вуза мега со.

Бикату: Битахьа, Хожа, тхан цхъаб бен боцу етт! Ахь и кхаллахь, тхо мацалла лийр ду-кх.

Iaьржа-Хожа: И х'ун г'овг'а ю ахь иййриг? Шу лийр дара бохуш, со меца Ia-м ца веза? */Воьлу/*

Бикату: Х'ан х'ун бакьо ю сан етт баа, х'ан-х баций и?

Iaьржа-Хожа: Ас х'инцца хоуьйтур ду хьуна и сан бу-бац. */Бикатуна шед туху/*

Бикату: Дала х'аллакдойла шу, сийдоцу ж'аьлеш! Ва, орца дала, орца дала!

Iaьржа-Хожа: */Чогла воьлу/* Орца дер ду хьуна. Х'ара юрт сийсош ду сан жинаша. Дугал, Мугал, вайна кхузахь дала кхин х'ума дац. Х'инцца чехкка вукху ялхойх д'акхета деза вай. Вало ший а */Кхоб а чехкка к'айлаволю. Керта Самарт йог'у/*

Самарт: */Йоьжна Гуьллу Бикату меттах а хьаеш/* Бикату, Бикату, схьахьажахьа соьгахьа. Йиттина Iaржйиний-ца. Шайн куьйгаш лаха хьуна х'ара динчийн! Сийначу ц'арах вогийла хьо сийдоцу Хожа.

/Керта Лечий, Лоьмий вогу. Шаьшиннан нанна т'е хьоду/

Леча: Лоьма, мала хи да нанна */Лоьма хи да д'ахьоду/* Самарт, дийцахьа х'ун хилла нанина?

Самарт: Iaьржачу-Хожас йиттина кхунна. Вайн юьртара дукхэхоболу нах Хожас, леташ, белхий тахана. Цхъаб бен йоцу йо! а йигна, со йити Хожас. */Б'аьргех йовлакх хьокху Бикатус. Кедахь хи а дохьуш т'евовгу Лоьма. Лечас, Лоьмера кад схьа а оьций, шен нанна хи маладо/*

Лоьма: Ма елха, Самарт, асий, Лечасий доькхур ду цу сийдоцчу Хожина цо вайна дийнарг.

Леча: Нанас ши б'аьрг схьабилли.

Лоьма: Нана, муха хета хьуна?

Леча: Нана, йистхилахьа!

Бикату: Леча, Лоьма, сан ши к'ант, шуьшиь ц'а кхечи?

/Лоьмассий, Лечасий Бикату дитта хьалхарчу т'улга т'е охьахаайо/

Леча: Тхойшиь ц'а кхечи, нана. Вайна сай а, лу а деа охашимма.

Бикату: И дика ду, сан ши к'ант, Iаламат дика ду и. Вайн цхъаб бен боцу етт а Хожас баа а биьна, даа х'ума а доцуш дара вай.

Лоьма: Хьо дийна хилчхана, нана, етт-м карор бара. Вайн юьртахошна цо бина ницкь охашимма буьтур бац, хьуна, цу эхь дайначу Хожина.

Самарт: Сан цхъаь бен йоцу йоI, Маьлха-Аьзни, схъаяккхар доьху ас шуьшинга.

Леча: Хъан йоI а ялош, кхиберш мукъа а баьхна, Хожа вийний бен, цIа вогIур вац тхойшиь.

Бикату: Бакъ боху, сан ши кIант, вайн халкъана ца богIу ницкъ беш волу и боьха Хожа визн веза. Мискачийн, гIийлачийн бакъо къевсина валар сийлахь ду, и бу кIант винчу нанна юьхькIам. Шуьшиь верна кхоьруш дог-м лозу сан, делахь а, хIара санна де эшначу хенахь, лата вина ас шуьшиь. Хожех кхералой, юха ма валалаш, сан ши кIант, ас бехк боккхур бу шуьшиннах.

Леча: Баркалла хъуна, нана, ахь тхойшиь иштта лерарна, хьо тхойшиннах иштта тешарна. Хъан диканах хъегавойла тхойшиь, нана, хъуна бехк баккха а, юьртахошна бехк билла а меттиг а йитна, кху цIа вогIу велахь. ГIуллакх хьем бечохь дац, нана, тхойшиь ваха воллу.

Бикату: Кхо де ду шуьшиь цIераваьлла. Шуьшиь гIелвелла а, мацвелла а хир ву. Куьйра а ца гина шуьшинна.

Льома: ХIума кхоллуш Iийча, тхойшиь хьелур ву, нана. Куьйрина тхойшиь цига вахний а ма хайита, нана, сагатдйир ду цо. Самартан гIуллакхе хьожуш хила ала цуьнга.

Леча: Самарт, тхан нанна цкъачунна сай тоьар бу, лу хъайна дIахьо.

Самарт: Баркалла шуьшинна. Дукха вехийла шуьшиь. Некъ дика хуьлийла шуьшиннан!

Леча: Нана, кхин гур-ца гур ца хаьа вайна. Тхойшиь цIа ван хъевелла алий, дог ма диллалахь. Марша Iойла хьо, нана! /*Мараоьккху*/

Льома: /*мара а оьккхуш*/ Марша Iойла хьо, нана!

Бикату: Некъ дика хуьлда шуьшиннан! Толамца цIа воьрзийла шуьшиь! /*Льомий, Лечий говрашкахь, шина эраца дIавоьду*/

Самарт: Тешам болуш а, майра а ши кIант ву хъан ши кIант, Бикату. Дала хан яхIойла цу шиннан!

Бикату: Баркалла хъуна, ахь сан шина кIантах аьллачу дикачу дешнашна! Самарт, хъайн лу а эций, дIагIо. Садовш а лаьтта вайна. Хъан йоI йоцуш цIа вогIур вац сан ши кIант, са а ца гатдеш дIагIо. Дечиг даккха а, хи дан а ас Куьйра воуьйтур ву хъуна.

Самарт: Баркалла хъуна, Бикату, ахь а ма гатделахь са. Iодикайойла хъан! /*лу а оьций, дIайоьду*/

Бикату: Ма ирча де ду-кх таханлера де. ХIун хили-техьа Куьйрех? Хожас вийна-техьа и я дIавиги-техьа? Куьйра!

/*Чехкка керта вогIу Куьйра*/

Куьйра: Дийна юй хьо, нана?

Бикату: Со-м дийна яра. Хьо стенга ваханера, ва Куьйра? Хьох хилларг ца хууш, чоIа сагатди ас хъуна.

Куьйра: Вайн юьртахоша, алмаз декначу регIа, Хожа вогIу ларван вахийтинера со. Амма иза цу агIорхъа гучу ца вели. Тешнабехкаца Шепин дукъахула тIелетта хилла иза вайн юьртана. Хожас дуккха а нах а лазийна, нехан бежнаш а диьна.

Бикату: Цхъаь бен боцу етт а биьна, вай а дити цо-м.

Куьйра: Са ма гатде ахь, нана, ас хъуьнхара акха стоьмаш дохьур ду вайна. Вайн кертахь, асар а деш, хъаьжкIаш лелор ю. Вайна яахIума а латтор ю хъуна,

нана. Талла ваханчуъра, Лечассий, Лобмассий а йохъур ю ижу.

Бикату: Суна хала дац, Куъйра, иштта хьо хъайн нанна чу садиллина а волуш. Хинца суна дина ца Iаш, гIуллакх вайн лулахочунна Самартана а дан деза ахь. Iаържачу-Хожас цхъаь бен йоцу йоI а йигна, холчахь ю иза.

Куъйра: Нана, шек ма ялалахь, сайга далун гIо ас дийр ду хуна Самартана.

Бикату: Миска Самарт я! Ма къахета суна цунах.

Куъйра: Нана, Самарт муха Iаш ю хъажа гIо вайша?

Бикату: Бакъахьа хир ду. Вало!

/Ший а дIадоьду/

КхоалгIа сурт

/Суъйре. Ламанан басахь лекха бIов. Гуш Iаържачу-Хожин бахам. БIаьвна аьтто агIорхьа гIала. Йоккха уьйтIе. УьйтIахь тIай ойбуш йина коьчал. Хина сехьа агIорхьа, бердан йисттхь, доккха дитт. УьйтIа йолу Жюьра-баба, дIа-схьа хьобжу, ладугIу/

Жюьра-баба: Адамийн хьожа етгало суна. Вуьшта, бIаьргашна гуш яьсса аренаш йоцург, хIумма а дац. ХIей, Мугал! */бели тIехь тур долуш, чуэьккха Мугал/*

Мугал: Со хьобга ладугIуш ву-кх, Жюьра-баба. ХIун боху ахь?

Жюьра-баба: Вайн бIов йолчу агIорхьа схьагIертачу адамийн хьожа етгало суна. Йоккха хиларна бIаьрса телхина сан. БIаьргтохал массанхьа а! Хъажал, хъайна хIумма а гой!

/Мугал хьожу/

Мугал: Гуш хIумма а дац, Жюьра-баба. БIаьрго схьалоцу аренаш ерриге а еса ю.

Жюьра-баба: Мугал, сан тахана, кхо эзар шо кхаьчна, тохара санна, дика ца дало соьга гIуллакх. Гена махка жа дало вахана, цIахь вац сан кIант Iаържа-Хожа. И цIахь воцуш, вайна тIелата тарло, цундела хьо а, Дугал а чIогIа сема хила веза.

Мугал: Дика ду, Жюьра-баба, тхойшиь цкъа а ца хиллачу кепара сема хир ву.

Жюьра-Баба: Маьлха-Аьзни хIун деш ю? Реза юй хIара Iаържа-Хожин зуда хила?

Мугал: Яц. Цкъа хьостуш, тIаккха кхерош, дийцира ас цуьнга. ХIуьа а дича а, иза резахирг а ца хилла, асий, Дугалссий вайн бIаьвна чохь хьостамашца пенах дIатоьхна иза. Охашимма цуьнга аьлла, Хожин зуда хила хьо резахиллалц, иштта латтор ю хьо, аьлла. Тахана кхоалгIа де ду иза чохь йоллу, хIетте а Хожин зуда хила реза ю ша ца олу цо.

Жюьра-баба: ХIумма а дац, тахана ца алахь, кIира даьлча эр ду. КIира даьлча ца алахь, бутт баьлча эр ду. Амма, цо ша Хожин зуда хила реза ю аллалц, пенах дIатоьхначуьра схьаяккха мегар дац.

Мугал: Дика ду. */дIавоьду/*

Жюьра-баба: */эрна ара бIаьрг бетта, ладугIу/*. Мугала хIуьа а бахахь а, кхузахьа схьагIертачу адамийн хьожа етгало суна.

/Чехка чуэьккха Мугал./

Мугал: Жюьра-баба, Жюьра-баба!

Жюьра-баба: ХIун хилла? Стенна хьобкху ахь, ватIийча санна, и мохь?

Мугал: Борз уьгIначу чхар тIера дIахьаьжча, ченан дохк ю гуш.

Жюьра-баба: ШайтIанан мох буй-техьа хуна гург?

Мугал: ХІан-хІа, бац. Мох санна чехка, вай долчухъа говрашкахъ вогІуш ши бере ву. Цу шинна тІаьха, ма-далло сиха догІуш, ши эр а ду.

Жоьра-баба: Дика ду, и шиъ вогІуш. Сарахъ, цІа кхаьчча, Хожина кхалла хІума хир ю. Цаьргара говраш схъайохур ю вай.

Мугал: Жоьра-баба, со реза вац оцу шина беречунна. Махкахъ цІе яххана иччархо а, таллархо а волчу Лечеххий, Лобмеххий тера хета суна и шиъ.

Жоьра-баба: Ахъ баккълла а боху?! И шиъ кхераме ван а ву. Вало, вайн кхо корта болу аьрзу Хожина тІаьхъахийта! Чехкка цІа кхача алий, орца даккхийта.

Мугал: ХІокху сохъта. */Мугал сихха дІавовду/*

Жоьра-баба: Дугал! Ва, Дугал!

/Дугал чехка чувогІу/

Дугал: Со ладугІуш ву. ХІун боху ахъ, Жоьра-баба?

Жоьра-баба: Хожа цІахъ вац. Палина тІе гІерташ цІеяххана иччархо а, таллархо а волу Лечий, Лобмий ву. Массо а лата кечвала веза. Ледара хилахъ, цу шиммо вай дойур ду.

Дугал: Ас хІун де, Жоьра-баба?

Жоьра-баба: Палина гонаха охъадогІучу хинна тиллина тІай хъалаайба! Хи долчу ор чу алссам хи хеца. Чехка лела!

Дугал: ХІокху сохъта. */Вовдий, тІай хъалаойий, ор чу хи ховцу. Хин гІовгІа хеза. Мугал чуэккха/*

Мугал: Кхо корта болу аьрзу ас Хожина тІаьхъадахийти. Кхин хІун де ас, Жоьра-баба?

Жоьра-баба: Хъажал, хІинца мичхъа кхаьчна и шиъ?

Мугал: Саьрмак Иллинчу борзе кхаьчна и шиъ.

Жоьра-баба: Вало ший а, шаьшшиннан тарраш а ирдай, бердан йисте дІахІотта! Ашшимма и шиъ хинна сехъавалийтахъ, ас вуьйр ву шуьшиъ!

Дугал: Са ма гатде ахъ, Жоьра-баба, хинна сехъа и шиъ валарна кхерам бац хъуна. Хинна тиллина тІай ас хъалаайина, буьрса тулгІеш етташ, карзахдаьлла догІуш ду хи.

Жоьра-Баба: КІорга мел хир ду и хи?

Мугал: Говра тІехъ волу стаг а хъулвеш хир ду.

Жоьра-баба: Вуьйцу хезна суна и Лобмий, Лечий. Дукха чІогІа тІах-аьлла, ши кІант ву боху и шиъ. Цундела, хих а тешна, ІадІан мегар дац. Берд чІогІа ларбан беза. Же, чехка хин йисте гІо ший а!

/Дугаллий, Мугаллий хин йисте а вовдий, тІулгаи тІе а хъокхуш тарраш ирдан хІутту. Бердан йистехъ гучуволу Лечий, Лобмий/

Леча: ХІей, охъадахийта тІай, шуьца гІуллакх долуш веана тхойшиъ!

Мугал: Шаьшшинна са дезахъ, чехкка дІагІо. Ца водахъ, оха вуьйр ву шуьшиъ.

Лобма: Маьлха-Аьзни а, кхиболу лецна нах а схъалахъ, дІагІур ву тхойшиъ.

Жоьра-баба: Хожа цІа кхачале шуьшиъ дІагІахъ, коьртанна маршо ю шуьшинна. Ца водахъ, ша сха ма-кхеччи, Хожас вуьйр ву шуьшиъ.

Леча: Хожех тхойшиъ кхоьруш вац. Нагахъ санна аш и тІай охъа ца дахийтахъ, сецна ду: охашимма дехъа а ваьлла, шу дойур ду. Охъадахийта тІай.

Жоьра-баба: Охъадохуьйтур дац.

Мугал: Охъадохуьйтур дац.

Дугал: Охъадохуьйтур дац.

Льма: Делахъ-хӀета, охашимма бер шун болх. /Лечассий, Льмассий шаьшиннан говраш хи чу тосу/

Жьра-баба: Дугал, Мугал, хӀун деш ву и шиъ?

Мугал: Хиэ охъавадийна ший а.

/Жьра-баба йьолу/

Дугал: ТулгӀено хи буха воьллий ший а. /Жьра-баба, хазахетаи, йьолу/

Мугал: Юха а хьалавели. Вай долчу бердехъа нека деш ю говраш.

Дугал: Бердан йисте кхоччуш воллу и шиъ.

Жьра-баба: Дугал, Мугал, тарраш деттий, виэ и шиъ!

/Мугал, тур тоха дагахъ, бердан йистехула охъахьоду, амма Лечас, пха тухий, вожаво/

Дугал: Ас бер шуьшшинан болх! /Тоха тур ойбу, амма Льмас, пха тухий, вожаво/

Жьра-баба: Хьовзабе мох! Цовза мох! Хи чу кхосса Лечий, Льмий. Хьовзабе мох! Цовза мох /чӀогӀа мох болу/ Лечий, Льмий, махо ницкъ беш, берда тӀе ца валало.

Леча: Льма, кхера ма лолахъ! Берда йистехъа а таӀаш, суна тӀаьххье схъавола! Говраш йолччохъ йита!

Льма: Дика ду. /Льмий, Лечий берда тӀе волу/

Леча: Охашимма бер хьан болх, сийдоцу Жьра-баба.

Жьра-баба: Орца дала! Орца дала! /Жьра-баба, йодий, йов/

Леча: Ша хи санна, ваший-кх со.

Льма: Со а вашийна.

Леча: Жимма са а даьӀна, вакъа а велла, дӀадолор ду вайшимма ваьшшимма деана гӀуллакх.

Льма: Дика ду. /Ший а садаӀа охъахуу. Чехка йогӀучу говран бергийн тата хеза. Иаьржа-Хожа гучуволу/

Иаьржа-Хожа: Стигалхула лела олхазар мас таса ца даьхьачу, лаьттахула лела акхарой берг тоха ца даьхьачу кху сан махка тӀе вала шуьшиъ муха ваьхьна?

Леча: Ца богӀу ницкъ беш, миска нах хьийзош, аттах хоттавелларг шен аттах воккхуш, етт боцуш виснарг шен сих воккхуш, бехк боцу гӀийла нах къиза хьийзош ву хьо, сийдоцу Хожа. Тхойша хьох кхьоруш вац.

Иаьржа-Хожа: /чӀогӀа оьгӀазвахана/ Шуьшиъ муха хӀутту соьга цу тайпана къамел дан?

Льма: Йинарг чӀагӀо ю тхойшиннан, нагахъ санна, кху сохьта, ахь Маьлха-Аьзни а, кхиболу лецна нах а схъа ца лахъ, хьо вийний бен, кхузара дӀа ца ваха.

Иаьржа-Хожа: Делахъ, хьовсур вай хьалха муьлха воь.

/Тарраш деттаи, чӀогӀа вовшахӀета. Хилдехъа цӀийзаиш ду эраи.

Иаьржачу-Хожас тешнабехк а бой, бӀаьвна хьалхарчу гӀуна чу вожаво Лечий, Льмий. Гучуйолу Жьра-Баба. Иаьржа-Хожа чӀогӀа воьлуш ву.

Жьра-Баба: Хьо стенах воьлу, сан кӀант? Мичахъ ву Лечий, Льмий?

Иаьржа-Хожа: Лечий, Льмий ас, чухъаьжча, бух ца гучу вайн гӀу чу вожий. Вахкаваллалц оцу чохъ валлор ву ас и шиъ.

Жьра-баба: Бакъ боху, сан кӀант, бакъ боху. ХӀара, Хожа, вайн хин йистехъ цаьршиннан йисна дукха безамехъ ши говр ю. ГӀой, цхъацца дӀакхалла вайшимма?

Иаьржа-Хожа: Дукха бакъахъа хир ду. Яло!

Добалг1а сурт

/Аьхе. Куьйра вехачу юьртан майда. Лекха ши-кхо акхтарг. Майдана юккьехь гIу. Кирхьа схьаделладелча, гIу чуьра хи оьцуш ву Салман.

Салман: */Гунахьалхара чийлик дохьуш, схьанехь а волий, чийлик охьа а хIоттадой, дай-схьай хьожу. Давоьду, Имран а гой. Мохь туху/ ХIей, Имран! Имран!*

Имран: */цени тIехьара дуьхьал мохь туху/ ХIун боху ахь?*

Салман: Схьаволахь кхуза. */карахь тIам бойна кхокха а, карохь, куйна чохь, Iежаш а долуш гучуволу Имран/ Хьо стенга воьдуш ву?*

Имран: Со, тхешан цомгашчу нанна хIара Iежаш а эцна, цIа воьдуш ву.

Салман: И хIун олхазар ду хьан карохь дерг?

Имран: ХIара тIам бойна кхокха бу. Хих сехьаволуш, хьеран коьртехь карийна суна хIара.

Салман: ТIам бойначу кхокханах хIун до? Цицигна дIабала беза.

Имран: ХIан-хIа, хаза Iалаш а бина, то а балийтина, дIабохуьйтур бу ас хIара.

Салман: ГIулгех ловзабой ахь и? Ас басардина кхо гIулг ло хьуна цунах.

Имран: ХIан-хIа, ца ловзабо. Со гIулгех ловзуш а вац.

Салман: Iежана дуьхьал цхьацца гIулг а лоруш, Iежаш ловзадой ахь?

Имран: ХIан-хIа, ца ловзадо. Со чехкка цIа ваха везаш ву.

Салман: Хьо ма кхоьруш ву. ГIур ву хьо цIа. ХIан, дIалаца гIулг. Цхьа Iаж бен ловзор бац ахь. */Салмана гIулг дIакховдадо, Имрана, резавоцуш, схьаоьцу гIулг/*

Имран: Муха ловзу вайша?

Салман: Ас гIулг хьалатосур ду: тап¹ хIоттахь а, хIур¹ хIоттахь а, аьлча² хIоттахь а, чийк³ бижахь а, сан хир ду...

Имран: Ткьа сан маца хир ду?

Салман: Хьан бохий ахь? Хьан **IуьIа** хIоттахь, хир ду-кх.

Имран: ХIан-хIа, со иштта ца ловзу.

Салман: Дика ду, хIета: тап а, хIур а хIоьттинчун хир ду вайшиннан.

Имран: Дика ду. ХIета, хьалатаса гIулг!

Салман: */гIулг ирах а кхуссуш/* Тап хIотта, модаша дуьзна газанан гIулг! ХIур дижи, схьало Iаж! */Имрана, резавоцуш, цхьа Iаж дIало/*

Имран: Кхин а цхьа Iаж ловзор бу, кхин ловзор а бац. ХIинца ас тосу.

Салман: Таса.

Имран: */гIулг ирах а кхуссуш/* Тап хIотта, басардина баьццара гIулг!

Салман: Чик хIоьтти. Схьало Iаж. */Имрана, резавоцуш, дIало Iаж/* Шозза со туйли. ХIинца тесча, хьо тоьлур ву. Шишша Iаж а биллий, кхин цкьа таса вайша? Кхин ловзур а вац вайша.

Имран: Сьогхь-м ца бисна, кхин шиь бен, бисса а.

Салман: Хьо ма чIогIа кхоьруш ву? ХIинца тесча, хьо тола ма мега. Хьалатаса ас?

Имран: Ша хирг хир ду. Таса.

Салман: */ГIулг ирахкхуссу/* Тап хIоттал, модаша дуьзна газанан гIулг! Тап хIоьтти. Схьало Iежаш.

¹ ХIур – положение альчика хребтиком вверх.

² Аьлча – одна из четырех сторон игральной бабки.

³ Чийк – положение альчика хребтиком вниз.

Имран: ХIара шиь суна битахья! Тхешан нене хIун эр ду ас?

Салман: И хIун ю ахь юьйцург?! Схьяло Iежаш!

Имран: Ас хIара кхокха а ло хьуна, хIара ши Iаж битахья!

Салман: ХIан-хIа, ца буьту. Ас хIун до тIам бойначу кхокханах? Лаахь, кхокханна дуьхьал ши Iаж а биллина, гIулг-м тосу ас.

Имран: ХIан-хIа, кхин ловза ца лаба суна. ХIара ши Iаж битахья суна кху кхокханна дуьхьал.

Салман: Ца буьту. Хьуна лаахь, гIулг-м тосу ас?

Имран: Таса.

Салман: */гIулг ирах а кхуссуш /* Кхин цкъа а тап хIотта, модаша дуьзна газанан гIулг! Гой хьуна, тап а хIобттина Iуьллу газанан гIулг? Схьяло кхокха! */Имрана кхокха дIало/*

Имран: */чIогIа хьасталой/* Цомгашчу нанна бахья ши Iаж мукъане а схьялохья суна!

Салман: Ца ло. Ма левзинехь. ХIинца, пха тоьхна, хIара кхокха тхешан цицигна бен воллу со. */Кхокха дехья а боккхий, охья а буьллий, шен кочара Iад схья а доккхий, пха тоха кечло/*

Имран: Ма бехья и. ТIам бойна лазийна болчу цуьнан къа ду.

Салман: ДIавала юххера! Сайн кхокханах сайна луьург дан йиш ю сан. */Пха хьяжабо/*

Имран: */дуьхьал а оьккхуш/* Ас боьйтур бац хьобга иза, къа ду цуьнан.

Салман: ДIаяла хьалхара! Ас и бат схьайоккхур ю хьан! */Вон дIатотту/*

Имран: Стенна туьтту ахь дIа?

Салман: Теттича хIун дара хьо дIа? Яхийта кхузара, ца водахь ас мийра беттар бу хьуна! */Юха а вон дIатотту/*

Имран: ДIа ма теттахья, хIей! */Салман дIатотту/*

Салман: */цецволий/* Ой, со дIатетти-кх ахь? Ас бер хьан болх. */Имрана туху.*

Ший а чIогIа вовшахлета. Гихь дечиг а дохьуш вогу Куьйра кхочу тIе/

Куьйра: */шен гира дечиг охья а дуьллий, вовшахлеташ волу Салманний, Имранний вовшахкъаставо. Салмане вистхуьлу /* Хьайл жимачу цунах хIунда лета хьо?

Салман: Ас шегара, гIулгех а левзина, баьккхина кхокха боьйтур бац ша боху-кх.

Имран: Куьйра, суна ловза ца луьушехь соьца гIулгех а левзина, ас тхешан цомгашчу нанна дохьуш долу Iежаш а, суна хьера коьртехь, тIам а бойна, Iуьллуш карийна кхокха а дIабаьккхи кхуо.

Куьйра: Вон левзина хьо, Имран, гIулгех. Хьо ца левзинехьяра, дохур дацара.

Салман: Аса бохура и-м.

Куьйра: ГIулгех левзича, эхь ду, хIинца хьайн цомгашчу нанна хьалха муха гIур ву хьо?

Имран: Куьйра, со кхин ловзур а вацара гIулгех, схьяло алахья Салмане сан Iежаш.

Куьйра: Салман, гIулгех а, кехатех а левзина, яьккхина хIума хьарам ю. ДIало цуьнан Iежаш а, кхокха а.

Салман: Со вийча-м лур дац. Ма левзинехь.

Куьйра: */оьглaze/* ДIало, цомгашчу нанна хьош долу Iежаш.

Салман: Лур дац. Ахь далийтал!

Куьйра: Ахь иштта аьлча-м, чехка, хьаха, долуьйтур дара ас хьобга уьш. ДIало Iежаш! */тIе а вьдий, вон пхьарс Iовду/*

Салман: Вай Дела, сан пхъарс!

Куьйра: Ддало Іежаш!

Салман: Ло ас. Пхъарс дІахецахъа! /Куьйрас пхъарс дІаховьцу. Салмана Іежаш дІало/ Хуур ду хъуна, тхешан дега дІа а дийцина, ас хъайна хІун дойту.

Куьйра: Яхийталахъ кхузара чехкка, со оьгІаз а ца вохуьйтуш!

Імран: /кхокха а бохъуш, Куьйрина тІе воьгу/ Куьйра, баркалла хъуна, ахъ суна динчу гІуллакхна. Сайгара даьлладу гІалатна, со цІа муха гІур ву ца хууш, холчохъ вара со. Дуьнен чохъ айса хан дукха яккхарх, кхин ловзур вац со гІулгех.

Куьйра: /шен дечиг ги а дуьллуш/ Ловза мегар дац.

Імран: Куьйра, ахъ лелор беллахъ, хъуна совгІатана хІара кхокха ло ас.

Куьйра: Дукха хазаеташ лелор бу. Со олхазарш дукхадезаш ву.

Імран: ХІан, дІаэца. ПІам сийна болуш, хаза кхокха бу хъуна. /Куьйрас кхокха схъаовьцу/ Куьйра, Іодикайойла хъан!

Салман: /Імране/ Тхан кетІахула вала ца деза хъан? Хуур ду хъуна, ас хъайна хІун до.

Куьйра: ХІинца а дІавахазу ву хьо? Яхийта кхузара! Ас, схъа а лаьцна, оцу гІу чу кхуссур ву хьо.

Салман: Хьо иштта майра велахъ, со а ца кхуссуш, хъайн ши ваша вийна волу Іаьржа-Хожа кхосса ахъ гІу чу.

Куьйра: /Салмана, тІе а волалуш/ Яхийта кхузара, цІога доцу дахка! /ша-шега/ Нанас сан ши ваша, талла ваханчохъ, хІаллакххилла ма бохура? Ткъа Салмана и шиь Хожас вийна ма боху. Цунах дерг суна хІинца хуур ду. /Чехка дІавовьду/

ПхьобалгІа сурт

/І-чу актан, хъалхарчу сурта тІехъ йоллу декорацеш. Дитта хъалхарачу тІулга тІехъ, урчакх хъийзош, Іа Бикату. Ков детта.

Самарт: /сцени тІехъара схъа мохъ туху/ Бикату! Ва, Бикату?

Бикату: Мила ву ков деттарг? Чуйола! /Керта Самарт йогІу/ Хьо ю и, Самарт? Лаа лелий хьо?

Самарт: Сагатделла, вайна хуучул сов тІекхетта хІумма а дуй-техъа хъуна хууш а, аьлла, еана со.

Бикату: Сийна цІе йолийла Іаьржачу-Хожех! Вайшиь берех якккхи цо.

Самарт: Тахана пхи шо кхочу сан йоІ Маьлха-Аьзни Хожас йигна.

Бикату: Хожа вехачу гІала сан ши кІант вахана а тахана пхи шо кхочу.

Самарт: ЙоІана сагатлуш, хьерайолуш лаьтта со. Суна-м хаац, хІун дийр ду.

Бикату: Вайшиь санна холчохъ кхин а дуккха а нах бу. И сийдоцу Хожа валлалц паргІатдевр дац адамаш.

Самарт: Цкъа вериг хир ву-кх и боьха Хожа хІаллакван ницкъ болуш кІант? Ма лойла со цкъа и де ганза.

Бикату: Со а ю-кх цу дийне сатуьйсусш.

Самарт: Хъуна хІун хета, Бикату, дийна дуй-техъа вайн бераш?

Бикату: Хъанна хаьа и? Вуьшта, дог дилла мегар дац.

Самарт: Куьйрина хІинца а дІахайитиний ахъ Лечеххий, Лоьмеххий дерг?

Бикату: Талла ваханчуьра цІа ца веана и шиь, бохуш, Куьйра левеш Іаш ю со.

Царах дерг шена хиъча, минот ялале Хожа волчу дІахьодур вара иза. Къанъелла кІеліисинчу хенахъ, цхъаъ бен воцчу кІантах а ялла йисар дара соьга даза диснарг.

Самарт: Куьйра-м хьуначул а дукха суна дера оьшу. Массо а гІуллакх до цо суна. Цуьнан хама бина ца йолу со. Дика сахът хуьлда вайна, Бикату, со-м дІайоьду.

Бикату: Хьо кхин ца Іахъ, гІо хІета. */Самарт дІайоьду/* Куьйра ма хъевели. Делкъахан хуьлуш а йоллу, и хІинца а цІа ца кхаъчна. */Бикату гу тІера, вогІий, хьовьжу/* ВогІуш ву. Ги боьттина, шен нанна дечиг а дохьуш, вогІуш ву. Дика кІант ву Куьйра.

/Керта вогІу Куьйра. Гира дечиг охьадуьллу/

Куьйра: Нана, нана! ЦІахъ юй хьо?

Бикату: ЦІахъ ю, сан кІант, цІахъ ю.

Куьйра: Де дика хуьлийла хъан, нана! Вайна дечиг деа ас, нана.

Бикату: Диканца дуккха а вехийла хьо, Куьйра! Дика болх бина ахъ, дечиг деана. Яго хІума а йоцуш дара вай. И хІун олхазар ду хъан карахъ дерг?

Куьйра: ХІара тІам лазийна кхокха бу. Аьстмиран кІанта Имрана совгІатна белла хІара суна. Кхунна дан дарба хир дацара-техъа, нана?

Бикату: Сан ду бецех даьккхина Іаламат дика молха. И хъаькхча, оцу сохъта толур бу и кхокха.

Куьйра: Хъайна хала дацахъ, схьадахъа и, нана.

Бикату: ХІокху сохъта. */Бикату чуйоьду/*

Куьйра: Са ма гатде ахъ, тІам сийна кхокха, ас хІинца то а бина, дІахьоьцур бу хьо. */Молха чохъ шиша а дохьуш, тІейоьгу Бикату/*

Бикату: Куьйра, гайтал суна чов хилла меттиг!

Куьйра: */тІам дІа а гоьтуш/* Кху меттера тІам лазийна кхуьнан, нана.

Бикату: */кхокханан тІома тІе молха дуттуш/* Белла ма бала хьо, ма хаза а бу! ХІокху сохъта толур бу кхуьнан тІам. Куьйра, шен накъостех а, бенах а хаьлда, сагатдо хир ду кхуо? ГІоли хуьллушехъ, дІахеца ахъ хІара. Хъанна хаьа, цІахъ кІорнеш хила тарло кхуьнан?

Куьйра: ГІоли хуьллушехъ, дІахьоьцур бу, нана.

Куьйра: Мегар делахъ, нана, хьобга хатта цхъа хІума дара сан?

Бикату: Мегар ду.

Куьйра: Ас тахана ша човхийча, вайн юьртарчу Шовхалан кІанта Салмана: «Хьо иштта майра велахъ, Хожас хъайн вийна ши ваша схьаваккха», – аьлла, тІехтуьйхи суна. Ас доьху хьобга, нана, цу хьокъехъ бакъдерг сайна дийцар. Хьох а, дуьненах а волийла со, нана, цу Салмана дийцинарг бакъ делахъ, и Хожа ца вуьйш, Іен велахъ.

Бикату: Сан кІант, кху шарахъ хъан вуьрхІитта шо дузу. Кхул хъалха, хьо жима волу дела, дийца ца яьхъаш Іийнера со. Хъан къамеле ладоьгІча, хІинца, дийца мегар дуй хаьа суна.

Куьйра: Катоххий дийца, нана!

Бикату: Салмана хьобга аьлларг бакъду, сан кІант. Халкъана хуьлу ницкъ лан а ца белла, Іаьржа-Хожа волчу вахана хъан ши ваша. Маьлха-Аьзни а ялош, кхин берш мукъа а баьхна, Хожа а вийний бен, цІа вогІур вац шаьшшиь аьлла. Пхи шо ду цаьргара хабар ца хезаш.

/Куьйра ойлане волу. Бикату, молха чуьра шиша а оьций, чуйоьду. Кхокха тІемаш меттахъедан болало/

Куьйра: Хинца, хьайна лаахь, длабаха мукъа бу-кх хьо, тIам сийна кхокха.

/Кхокха, тIома а болиь, диттан гаьнна тIе хуу/

Кхокха. ЛадогIал соьга, дика кIант Куьйра.

Куьйра: И мила ву соьга луйриг?

Кхокха: Хьобга луйиш берг со бу, тIам сийна кхокха. КIорнешна ижу лаха арабаьллачохь, бердах а кхетта, лазийнера сан тIам. Хьо тIе ца кхаьчнехь, хIаллакхуьлуш бара со. Ас баркалла боху хьуна, ахь сайна йинчу тергонна. Ахь суна дина гIуллакх ас эрна дойур дац хьан. Ас цхьа дика дийр ду хьуна. Со гIур бу Хожа вехачу гIала. Хьан ши ваша дийна ву я вац суна хуур ду. Хьо соьга хьобжуш хилалахь, Куьйра.

Куьйра: Баркалла хьуна. Марша гIойла хьо, тIам сийна кхокха!

Кхокха. Марша Iойлла хьо.

/Кхокха, тIема а болиь, дIабобду. Куьйрас кхокханна тIаьхьа куьг лестадо. Бикату арайолу/

Бикату: Хьанна тIаьхьа лестадо ахь и куьг, ва Куьйра?

Куьйра: ПIомабаьлла дIабобдучу кхокханна тIаьхьа лестадора ас и. Адамийн маттахь соьга бист а хилла, ша суна цхьа дика дийр ду, аьлла, дош а делла, дIабаха иза.

Бикату: Ахь боккьал а бохий?

Куьйра. Ас доьху хьобга, сан дас лелийна герзаш сайна схьадар.

/Бикату герзаш дан чуйобду. Куьйра, божал чу а экхий, ден говрахь уьйтIа волу. Секхалад а, тур а дохьуш, тIейоглу нана/

Бикату: ХIан, сан кIант, хIорш ду хьан дас лелийна тешаме герзаш. ПIоза а, декьала а леладойла ахь хIорш!

Куьйра: Герзаш схьа а оьцуш: Баркалла хьуна, нана! Кху герзийн ас сий дайина аьлла хезар дац хьуна, нана.

Бикату. Дукха вахавойла хьо Дала, сан кIант!

/Гучуболий, диттан гаьнна тIе хуу Кхокха/

Куьйра: ТIам сийна кхокха! Дийцахьа, хезарий-ца хьуна Лечеххий, Лобмеххий хIумма а?

Кхокха: Iаржа-Хожас тешнабекх а бина, чу хьаьжча бух ца гучу гIу чу а вожийна, цу чохь воллуш ву и шиь. Хьан ши ваша хьобга гIо доьхуш, кхойкхуш ву. Хьостамашца пенах дIатоьхна йолчу Маьлха-Аьзнин гIийла аз ду лекхачу бIаьвна чурьа хьобга орца доьхуш, хезаш. Махал маса, лергана сема долу шу ши эр ду Лечиний, Лобминий сагатдеш, цIа дан ца туьгуш, гIалина гонаха хьийзаш.

Куьйра: Хьан дийцаро дог лазадаьккхи сан, Кхокха! Баркалла хьуна, тIам сийна кхокха, ахь Лобмеххий, Лечеххий дерг ма-дарра схьадийцарна.

Кхокха: */тIома а болуш:* «Хьайна эшча, соьга, хьайн тешамечу доттагIчуьнга, кхойкхур-кх хьо. */дIабобду/*

Куьйра: Нана, со ваха воллу.

Бикату: Хьол сов амал доцуш, гIийла ю со, сан кIант. Амма, и санна меттиг хIобттича, лата а, эшахь, вала вина ас хьо. Ас аьлла ца Iаш, халкьо баркалла эр ду хьуна, ахь и сийдоцу Iаьржа-Хожа вехь. Сих ца луш хилалахь, сан кIант, ямарт ву боху и Iаьржа-Хожа, цо тешнабекх бийр бу хьуна. Майрра латалахь, сан кIант, хьан гIо оьшуш дерриге а миска халкь ду хьуна.

Куьйра: Дика ду. Ас баркалла боху хьуна, дан дезарг дуьйцуш, ахь суна динчу

хъехарна. Со кхеравелла, аьлла, ца хезаш, со велла аьлла, хезар ду хьуна, нана. Марша Йойла хьо, сан хьоме нана! Са ма гатделахь. /Шен нанна мараоьккху/

Бикату: Некъ дика хуьлийла хьан, сан клант! Толамца воьрзийла хьо цIа.

/Куьйра дIавовду, Бикату, бIаьргех йовлакх а хьобкхуш, шен клантана тIаьхьа хьобжуш лаьтта/

ЯлхалгIа сурт

/Эрна аре. Куьйра новкъа вовдуш го. Хьуьнхахь ирзу долуш меттиг гучуйолу. Ирзехь мангал хьокхуш гуш ву мангалхо/

Куьйра: /говр а сацош/ Т-р-р-р. Ассаламу Iалайкум. ПIоза дуург хуьлийла хьан!

Мангалхо: ВаIалайкум салам! Дела реза хуьлийла хьуна а! Хьо лаа вуй, жимха? Гила а ма бу хьан хьацарна Iийдалуш.

Куьйра: Со кIеззиг гIуллакх долуш ваьллера ара. И дIабовду некъ стенга боьдуш бу дийцахьа суна.

Мангалхо: И некъ, созакхаша кортош дууш, алмазаш цIийзачу гIулузан боьра боьдуш бу. Оцу боьрара арабаьлча, ницкъ болу Iаьржа-Хожа вехачу гIала боьдуш бу. ХIинцалц и боьра ларбеш кхо корта болу саьрмак бара. ХIокху деношкахь ницкъ болчу Хожас шен гIала ларьян дIабигна и боккха саьрмак. Ваханарг юха ца вогIуш некъ бу и, хьаша. Оцу новкъа ваха мегар дац.

Куьйра: Яа хилча, юха ца хуьлуш, юха хилча, яа ца хуьлуш, хала бохкуш бу нах. ХIетте а, кьинхетам боцуш, царна ницкъбо эхьдайначу Хожас. Биьнарг дуй бу сан: и вийний бен, винчу юьрта ца верза.

Мангалхо: Кьонахчун кьамел ду ахь дийриг, жимха. Эзар шарахь сий довр доцуш а, халкъан баркалла хир долуш а гIуллакх ду ахь арадаьккхинарг. Вуьшта, Хожа дукха ницкъ болуш а, ямарт а стаг ву, цо хьо эшорна кхоьру со.

Куьйра: Со бакьдерг лобхуш ву, цундела **толаме** дог догIу сан. Хьо маьрша Йойла, аренан мангалхо! Юдикайойла хьан. /Говр дIайолайолуьйту/

Мангалхо: Некъ дика хуьлда хьан, мехкан воцу хьаша! ПIеман аьтто баьлла, толам боккхийла ахь!

/Говрахь вовдуш го Куьйра. Гучуболу созакхаша кортош дууш, алмазаш цIийза гIулузан боьра. Тамашена хьун ю. Хьуьн чуьра схьахезаш инзаре ирча, тайп-тайпана аьзнаш ду. Куьйрин говр юхагIерта/

Куьйра: Стенах кьехка хьо, сан тешаме говр? Цкъа бен дан а ца дина, цкъа бен лиьр а дац вай. Майрра хьалхахьа таIа, сан говр! /Говр юхагIерта/ И созакхаша кортош дууш, алмазаш цIийза гIулузан боьра бу хIара, сан говр. /Баттара тур а доккхуш/ Вайшиь Iадо я тило безам болуш юххе гIоьртинарг, ас кху туьрца ворур ву. ХьалхатаIа, сан говр! /Гучу тIам сийна кхокху болу. Хьуьн чуьра ирча аьзнаш дIатовь, бIаьрлагIаш йов. Говр майрра дIайовьду/ ХIара ма тамашена хIума ду? Массо а дIатий. Говр а майрра дIайолаели. Мила ву-техьа суна гIо динарг? Сан тешаме доттагI, тIам сийна кхокха-м баций-техьа иза?! /Кхокха кьайлаболу, Куьйра дIавовду/

ВорхIалгIа сурт

/КхозлагIчу суьртехь йоллу декорацеш. Бердана сехъахь, дитта юххехь, гучуволу Куьйра. Меттаххьеш гуи бу кхо корта болу саьрмак/

Куьйра: ХIара ю и, хийла стагана шех вон даьлла меттиг. ХIара бу и шена наьIалт хилла Хожин бен. Пхи шо ду, цхьа а бехк боцу сан ши ваша, и хаза Маьлха-Аьзни, иштта кхиболу сан юьртахой а Хожа бохучу цу лаьхьано Iазапехь бахко. */Тур баттара доккху/* Кху терсмаймал туьрца ас тахана хадор бу Хожин боьха корта. ТIам сийна кхокха, тIам сийна кхокха, со кхойкху хьобга, со волчу кхачар доьху ас хьобга! Махал маса, лергана сема сан ши эр, сихонца сайна тIе кхачар доьху ас? */Диттан гаьнна тIе хуу тIам сийна кхокха/*

Кхокха: Де дика а дойла хьан, тIамехь ка а йолийла хьан, дика кIант Куьйра!

Куьйра: Диканца дукха бехийла хьо а, сий долу кхокха! Малх боьбалале Хожица тIом боло воллу со. Сайн сих кхобруш ас хьобга кхайкхинехь, са даьлла вуьсийла со, халкьан гIуллакх дан сайн аьтто ца баларна кхобруш, дагавала кхайкхина.

Кхокха: Нийса кхайкхина, Куьйра, нахах дагавериг ву хьекьал долуш. Харцонна дубьхал, халкьан гIуллакх дан араваьлла хьо. Цхьа а дац цул сийлахь гIуллакх. Цкъа а оьшур вац халкьан гIуллакх дан араваьлларг. Майрра тIелата мегар ду хьуна, сий доцчу Хожина. Ахь и тIом дIаболийча, со тIома бер бу, тIаккха саьрмакан а, Хожин а, Жоьра-Бабин а, кхечеран а хьох лата ка дер дац, дегIан ницкъах уьш оьшур бу, толам ахь боккхур бу.

Куьйра: Баркалла хьуна, тIам сийна кхокха. Делахь-хIета, со тIом дIаболо воллу. */Герзаш кечдан волало/*

Кхокха: Мегар ду, Куьйра, тIам тIехь аьтто болийла хьан, сий ма дойла хьан! */Кхокха тIома болу. Хожа гучуволу, Саьрмак, сагатдеш, меттаххьеш бу/*

Иаьржа-Хожа: ХIей, ялхой, мичахь ду шу? */Белша тIехь тарраш а долуш чувогIу ши ялхо/*

I-ра ялхо: Тхойшиь ладугIуш ву-кх, хIун боху ахь, ницкъ болу Хожа?

Иаьржа-Хожа: Сайн дегIера ницкъ гIеллуш хаало суна. Сагатдеш, меттаххьеш го суна и буьрса саьрмак. Хьовсал цигахь хIун ду.

Ялхой: ХIокху сохьта. */Бердан йистехьа дIахьоду ший а. Чехка юхавогIу/*

2-гIа ялхо. Ницкъ болу Хожа, дитта юххехь герзашца вухавелла динахь бере ву.

Иаьржа-Хожа: Кхин дац хIумма а?

I-ра ялхо. Дац, ницкъ болу Хожа.

Иаьржа-Хожа: Дика ду хIета, Iуьйранна хIума кхаллаза болчу саьрмакана кхалла хIума хир ю оцу беречух. ХIара, ялхой, оццул бахарх сан зуда хила реза ца хили Маьлха-Аьзни. КIордий суна и ловзо. Делккьехь саьрмакана кхалла дIало иза. Лечассий, Лобмассий гIу чохь хьобкху маьхьарий кIордийна шена бохуш ю Жоьра-баба. Сарахь саьрмакана кхалла дIало и шиь.

2-гIа ялхо. Дика ду, кхочушхир ду-кх иза, ницкъ болу Хожа.

Иаьржа-Хожа: ЦIергахь батта ши-кхо уьстагI бахьийтина, веана со. Вахана, со уьш баа воллу. Цхьа хIума хилахь, кхойкхур шуьшиь, со генахь хир вац шуна.

I-ра ялхо: Дика ду, ницкъ болу Хожа.

2-гIа ялхо: Дика ду, ницкъ болу Хожа.

/Хожса дIавовду, ши ялхо бердан йисте вовду. Мох санна, маса саьрмакна тIелета Куьйра. Ший а чIогIа вовшах лета. Гучуболу кхокха. Куьйрас, тур деттий бен а бой, хи чу кхуссу саьрмак. Ши ялхо, кхералой, «орца дала!», «орца дала!» , бохуш, маьхьарий детташ, водий, вов. Карахь баттара даьккхина тур а долуш, чуэккха Iаьржа-Хожса/

Iаьржа-Хожса: ХIун ду кхузахь дерг?

Куьйра: Таханлераниг тIаьхьара де ду хьан, сий доцу Хожса. ТIаьхьара бIаьргтоха хьайна кху дуьнене. /Тур туху. Ший а чIогIа лета. Хожсин карара тур охьадужу. Куьйрас, схьа а оьций, дIало/

Куьйра: Хьо санна ямарт вац со, сий доцу Хожса. ХIан, дIалаца, дола де хьайн туьран. /Хожас тур схьаовьцу. Юха а чIогIа вовшах лета. Мох санна маса, догIий, Хожина тIе кхета ши эр. Хожас, орца доьхуш, мохь бетта: «**Жьора-баба, Жьора-баба! Орца дала, орца дала!**» /Жьора-баба гучуйолу/

Жьора-баба: Кьовкьа стигал, тоха стелахьштиг, хIотта бода!

/Жьора-бабина тIе кхета ши эр. Стигал кьевкьа, стелахьштиг детта, мох болу. Деттачу таррийн, летачу эрийн гIовгIа ю хезаши. Гучу болу тIам-сийна кхокха. Стигал кьекьачуьра, стелахьштиг деттачуьра соцу, серлайолу. Жьора-баба меттах ца хьойтуш, цунна дехьий, сехьий хиьна Iаши ду ши эр/

Iаьржа-Хожса: Жинаш, шайтIанаш соьгахьа! /ЧIогIа тур ластало. Куьйрас дуьхьала тур а тосий, ца кхета/

Куьйра: Халкь соьгахьа! /Гуттий, тур чекхдоккху. Хожса, са дIадолий, вужу. Куьйра Жьора-бабина чухьоду /Стенна хеба хьо, адамийн ций муьйла убар? Схьадийца, мичахь ву сан ши ваша, Маьлха-Аьзни, кхиберш а?

Жьора-баба: Суна хIумма а ца хаьа.

Куьйра: Дика ду хIета. Со хьожур ву хьуна хаьа, ца хаьа. /Тур баттара доккху/ Ас и лаьхьанан корта, харс-аьлла, хадор бу хьан, яла дийций.

Жьора-баба: Лечий, Лобмий оцу гIу чохь воллуш ву. Маьлха-Аьзни хьуьлла бIаьвнна чохь ю, кхиболу нах дIо гIалин бухарчу саьнгар чохь бохкуш бу.

Куьйра: Сан вежарий оцу гIу чуьра хьала муха баха беа? Аш мел вийнарг ден муха ван веа?

Жьора-баба: И ца хаьа суна.

Куьйра: И ца хаьа хьуна? Дика ду хIета. Со хьожур ву хьуна и хаьа я ца хаьа. /Аьлха а хьокхуш, тур ирдан волало/ Дуьйцу ахь я ца дуьйцу ахь, ва якьаелла косказ? Ца дийцахь, ас и корта, моьлкьанан санна, оту хьан.

Жьора-баба: Сан кIентан Iаьржачу-Хожин хьаьж тIехь гIутахк ду. Оцу гIутахк чохь чIегIардиган кIорни ю. И кIорни дIахецча, кхочушхир ду ахь соьга мел аьлла гIуллакх.

Куьйра: /Шина эре/ Кхунна тIера бIаьрг дIа ма баккхалаш, ян ма-йогIура кхиэл ян, халкьана хьалха хIоттор ю вай хIара. /Шина эро шаьшишь Iаччохь то а лой, «Iов, Iов» олу. Куьйрас чехкка гIутахк а доьллий, чIегIардиган кIорни дIахьовьцу. Массанхьа а самукьадаьлла адамийн аьзнаш хеза. Детташ маьхьарий хеза. «**Баркалла Куьйрина!**», «**Дукха вехийла!**», **Сий хуьлда Куьйрин!**» /БIаьвнан неI еллой, ара Маьлха-Аьзни йолу/

Маьлха-Аьзни: /Куьйра волчухьа а хьодуш/ Куьйра!

Куьйра: /цунна дуьхьал а хьодий/ Маьлха-Аьзни! /Гучу Лечий, Лоьмий волу. Куьйра цаьршинна мараоьккху/ Леча, Лоьма, эзар балех ваьлла хуьлийла шуьшиь!

Леча: Баркалла хуьлда хьуна а, Куьйра. Со воккхаве, иштта дика ваша сайн кхиьна.

Маьлха-Аьзни: Хатта а ца яьхьаш лаьтта со, Куьйра, сан нана юй дийна?

Куьйра: Хьайниг а, сайниг а дийна а ю, вайна кестта гур а ю.

Лоьма: Маьлха-Аьзни хьалха длабоьлхучу нахаца ца йигийта еза.

Маьлха-Аьзни: ХIан-хIа, суна Куьйрица яха лаьа.

Леча: И гуттар а бакьахьа хир ду.

Лоьма: Иза уггар а чIога тхуна лууш дерг ду-кх! Бакь дуй и, Куьйра?

Куьйра: /эьх хетаиш/ Бакь ду. /Куьйра волчухьа тIегуллуш ду адамаш. Хезаиш ду маьхьарий: «Сий хуьлда Куьйрин», «Дукха вехийла Куьйра». Гаьнна тIе а хуий, бистхуьлу кхокха/.

Кхокха: Дика кIант, Куьйра, ахь нийсо лехарна, хьайн даго боххучу кхечи хьо. Шен дог лаьтгачу кхочийла халкъан гIуллакх мел лобхург! Заманан йохалла сий довр дац хьан, халкъан баркалла оьшур дац хьуна. Стаге кхача цул боккха дика болх бац хьуна, Куьйра! Марша Юлда хьо! /Кхокха, тIома а болиь, дIабоьду/

Куьйра: Марша гIолда хьо, тIам сийна кхокха. Баркалла хуьлда хьуна!

Хьоме вежарий, йижарий! Тховса-тахана дуйна Хожин балех кIелхьарадели вайн халкъ.

Хожа ваьхна гIала лаьттина меттиг, отуш, ягийна дIайоккхур ю вай. Толам декьала хуьлда вайн, доттагIий! /Массара а маьхьарий детта/:

«Декьала хуьлда! Декьала хуьлда!»

Маьлха-Аьзни: Ма хаза ду-кх таханлера де!

Воккха Стаг: Тхан кIант, Куьйра, оха даггара баркалла боху хьуна, ахь тхуна динчу гIуллакхана. Дика кIант вина хилла хьо винчу нанас. Дика ага хилла цо техкийнарг. Нийса элира Маьлха-Аьзнис – «Хаза де ду таханлера де», – аьлла. Дан а ду таханлера де уггар хаза де!

Халкъана гIуллакх дар

Уггар а деза ду.

Сий хуьлда даима

Халкъан ирс лобхучун.

К и р х ь а

МУНАЕВ Исмаїл

СУЛАЕВ Мохьмадан – 100 шо

Поэт а, цуьнан зама а

Сулиман Шойбигеран Абун воI Мохьмад Сулаев ГойтIахь вина 1920-чу шарахь. Школехь, тIаккха Сольжа-ГIалахь рабфакехь дика доьший, 1941-чу шарахь Бакохь лъорийн Институт чекхйоккхий, лъоран говзалла Iамайю Сулаев Мохьмада.

Цуьнан да Абу ГойтIара ИбрахИм-Хьаьжица гергарло долуш, керла хIоьттинчу Советан Iедалан амалш евзаш, юкъярчу хIуманых дика кхуьуш, хьекъал долуш стаг хилла. Цундела шен доьзале дешийта аьтто баьккхина Абус. Лъорийн говзалла дика тIаьхьало йолуш хир юйла хууш хилла цунна. Мохьмад шен ден лаамехь дешарехь дика кхиамаш бохуш хилла.

Мохьмад стихаш язьян хьалхе волавелла, шен 14-15 шо долуш. Дуьххьарлера шен говзар «Малх тулур бу» цо язйо 1943-чу шарахь Итон-Кхаьллахь ша лор болх беш волуш. Оцу поэмин чулацам патриотически бу. Кхечу кепара хуьлийла а дацара. СССР-на тIелетта луьра мостагI. И мостагI Iаьржачу боданан суьртехь ву. И бода, маьлхан серлоно иэша а бина, дуьне паргIатдоккхур ду. Цу кепара метафорически аллегорех пайдаоьцу къоначу поэто.

Схьахетарехь, бусалба Илманых а, нохчийн халкъан поэзех а кIорггера кхиьна хилла Мохьмад. И билгалдолу Сулаев Мохьмадан, 1942-чу шарахь Итон-Кхаьллахь ша лор болх беш волуш, цо яздина доIанаш дешча.

ДоIанаш нохчийн фольклоран уггаре а ширачех жанр ю. Цуьнан чулацам АллахI-Деле беш болу кхайкхам бу, дехар ду. Ткъа нохчийн исбаьхьаллин литературехь доIанийн поэзин лиро-эпически жанр кхуллуш дуьххьара къахьега волавелларг Сулаев Мохьмад хилла. Шеко йоцуш ду, къоначу поэто нохчийн фольклоран поэзех, къаьсттина нохчийн халкъан доIанех, пайдаэцна хилар. И гуллакх вай, лахахь Илманан талламца масалш а далош, тидаме оьцур ду.

Ткъа кхузахь вай билгалдоккхур ду поэтан доIанийн уггаре коьрта маьIна – Сулаев Мохьмад АллахI-Делах тешар, цо бусалба дин, ийман кIорггера кхетамца тIеэцна хилар. Цундела вирзина и доIанашка. Амма и чоIа къайлах хилла, нагахь ца хиллехь, Мохьмад дийна а вуьсур вацара цу заманыхь.

И хан Сулаев Мохьмада, ша-шеца ойланаш еш, АллахI-Деле кхойкхуш, цуьнга дехарш деш, исбаьхьаллин лаккхара чулацам болуш, философски маьIна долуш доIанаш кхуллу хан ю. ДоIанашца ю цуьнан бакъйолу поэзи, даг тIера йолу ойланаш. Царах цхьадерш вайга схьакхаьчна – 1996-чу шарахь уьш «Орга» журнал тIе «Сан доIанаш» (I) аьлла, Шайхиев Iалвадигахула

зорботохийтина М. Сулаевс. Оцу доІанашна тІаьхья Шайхиев Іалвадис Мохьмадера эцна интервью а ю «Делан диканца!» аьлла цІе а йолуш (2). И ший а хІинца воцуш ву. АллахІ-Дала декьалбойла уьш!

Дешархошна Сулаевн доІанаш довзийта аьттонна хІокху статьяьх уьш юха а зорбане дохур ду вай тІетохаран декьехь.

Дешархойн аьттонна, доІанаш тІера масалш далаш, доІанийн а, стихийн а моІанийн роІалла терахьяшца билгал а йоккхур ю – хьалхарчу терахь доІанийн роІалла къастайо, ткъа шолгІачу терахь доІанийн поэзин роІера моІа билгалбоккху.

Сулаев Мохьмада ша доІа кхоьллина хан а, меттиг а леррина билгалйоккху. Цундела поэтан кхолларалла толлуш волчун аьтто бу хІора доІанца нохчийн къомехь цу хенахь хилла йолу истори а, социальни хьашташца йолу уьйраш а къасто, поэтехь болу сингаттам а, кхетам а гайта.

Хьалхара ши доІа Итон-Кхаьллахь 1942-чу шеран октябрь беттан 15-чуй, 25-чуй деношкахь яздина ду. КхоалгІа доІа 1948-чу шеран июль беттан 12-чу дийнахь, нохчийн къам дохийна долуш, Казахстанехь яздина ду. Цул тІаьхьадоІу диь доІа нохчийн къам ДегІастана цІа дирзинчул тІаьхья, 1965-чу шарахь, яздина ду. 8-гІий, 9-гІий доІанаш цІахь, 1967-чу шарахь, яздина ду. Ткъа итгалІаниг, шен цІе «Къайлахара аз» йолу, драматизированни исбаьхьаллин произведени ю. Иза доІанан жанрана юкъайоІуш яц. Цу тІехь бац доІанехь санна, Кхоьллинчуьнга беш кхайкхамаш я дехарш. Амма, Цуьнгара буй-техья аьлла хаалуш, хьехамаш бу хІокху поэмин лирически турпалочунна буйсанна кхо сахьт даьлча, 1969-чу шеран 9-чу мартехь, гІенах дуьхьалтесна. ХІара произведени поэма ю ала бахьана ду, кхуьннан лирикин а, драмин а, эпосан а билгалонаш хиларна. Уьш вай тІаьхьо къастор ю.

Ткъа доІанаш чулоцу хан 27 шо зама ю: 1942-чу шерера 1969-чу шаре кхаччалц. Ша поэт, доІанаш яздан волалуш, ткъе шиь шо долуш, кхиьна воІуш, лаккхара дешна, лобран говзалла йолуш, Итон-Кхаьллахь болх беш, къона стаг ву. И хан Советийн пачхьалкхо Германица уггаре хала а, лубра а тІом бен хан ю.

Ала деза, советан Іедало 1920–1940-чу шерашкахь ша большевикаша лиединийла а, шена тешнабехк бинийла а нохчийн къам ма-дарра кхиьна хилла. Іеламнах къиза хІаллакбина хилла, ярташкахь къахьобгуш, баха гІерташ болу нах, шайн долчух а баьхна, хенаш тоьхна, чубоьхкина, я Соьлжа-ГІалахь ЧК-хь байина. Большевикийн Іедало лелош йолу харцо лан а ца елла, цІера арабевлла, шайн синош довдийна лаьмнашкахула лелачу ткъех обаргах бахьана а дина, масийтта бІе къайлах болу НКВД-н белхалой арабаьхна хилла Советан Іедало, «обаргаш» бу аьлла, цІе а тиллина. Цъхана агІор оцу «обаргаша» хьийзош, вукху агІор советан Іедало хьийзош хилла нохчий. Цул сов, советан Іедало, колхозашкахь алапа ца луш, трудовенош яздо бохуш, нах лебеш, болх бойтуш, Іазапехь латтош хилла нохчийн къам, кхидолу къаьмнаш санна.

Иштта чолхе дахар цІахь доллушехь, Даймакхана (СССР-на) 1941-чу шарахь лубра мостагІ тІелетча, эскарехь болчу нохчийн тІемалоша, исторехь шайн цІе йоккхуьйтуш, майраллий, доьналлий гойтуш, юха ца бовлуш, тІом беш хилла. Брестехь немцошна дуьхьал тІом бинчарна юкъахь 250 гергга нохчийн тІемалой хилла. Царах цъхь ву Итон-Кхаьллара Советски Союзан Турпалхо Узуюв Яхьян Мохьмад. ТІом дІаболабеллачу хьалхарчу деношкахь шен турпаллин

некъ дАболобо Нурадилов Ханпашас. Пулеметан тачанкин говраш лелош бен ша воццушехь, дукха тIом бина а воццушехь, шен тIеман синкхетам, майралла, доьналла гайтарца доккху Ханпашас дуьххьарлера тIеман совгIат (3). Эскаран хьаькамо хIун совгIат де ша хьуна аьлча, Ханпашас пулемет ехна хилла. Оцу герзаца 920 мостагI вийна Нурадиловс, разведкашка обхуш, шийтта немцо йийсаре валийна. Шен бIаьхаллин хьуьнаршца нохчийн кьоман сий айдина хилла Нурадиловс.

Нохч-ГIалгIайн ВКП(б) обкоман цIарах 1942-чу шарахь 4-гIа гвардейски кубански гIалагIазкхийн дошлойн корпусан командуючис инарла-лейтенанто Кириченкос даийтинчу кехат тIехь яздина: «Ваши люди, представители Чечено-Ингушетии, дерутся в боях замечательно, показывая пример и мужество настоящих сынов нашего народа» (4) («Шун нах, Нохч-ГIалгIайчоьнан векалш, тIамехь дика лета, вайн халкъан доьналла а, кьонахалла а гойтуш»).

Ткъа цIахь болчара шайн лаамехь тIаме дахийтар доьхуш, военкоматашка бIеннашкахь заявленеш делла хилла. Оцу хенан сурт дика хIоттадо «Комсомольски правдин» тIеман корреспондент хиллачу, тIаьхьа гIараваьлла оьрсийн яздархо хилла дIахIоьттинчу Анатолий Калинина шен «Искры над Грозным» цIе йолчу литературин очеркехь. Цо яздо: «Грозный называли прифронтовым городом... В военкоматы шли толпы: безусые юнцы и седые ветераны...».

Мехала ду цо шен очеркехь зорботоьхна Вашиндара воккхачу стага Ильясов Исалис ша тIам тIе вахийта аьлла яздина дIахьедар: «Сан кхузткъе ворхI шо кхачьна, амма сайн дегIехь ницкъ хаало суна хIинца а. Сан лаам бу ЦIечу Эскаран могIарехь мостагI ата. Со дошлойн дивизе дIаэцар доьху ас. Сан дехар кхочуш ца дахь, сан сий лахдина хетар а ду суна» (5).

Пхийтта шо кхачаза волу маказо Алиев Ваха кьайллаха Висаитов Мовлидан эскадронца тIаме воьду. Нохчийн кьам ДегIастанера дохийна Сибрех дахийтича, Алиев Вахас Сталине девне кехат яздо. Хан ца кхачарна, АллахI-Делан кьинхетам хьалха а болий, тоьпаш ца тухуш кIелхьара а волий, итт шарахь Колымехь чохь воллу жима Ваха, амма кьар-м ца ло, ша динчунна дохко а ца волу.

Цу кеппара хилла юкьара хьал ДегIастанехь (Нохчийчоьхь) тIом болабале а, болабеллачу хьалхарчу шерашкахь а, Сулаевс шен дуьххьара доIанаш яздечу хенахь. Кхин а цьха шой, биь буттий ца кхоччуш хан йисна хилла нохчийн кьам Сибрех дахийта. Поэто оцу хенан муьрехь кхоьллина ши доIа а, «Малх тулур бу» цIе йолу поэма а. Цаьргахула вайна хаало Сулаевгахь болу боккха сингаттам. Иза лубрачу тIамца боьзна ца Iа. Поэтана дукхахболчу нахана цагург го, цунна дукха хIума хаьа, хинйолу халонаш а, сингаттамаш а хаало. Бусалба дин а, шен кьоман барта кхолларалла а дика евзаш хилла Сулаевна. Оцу хаарша бахийтина поэтан нохчийн литературехь керлачу жанрийн лехамашна тIе тидам. И дерриге а иштта хилар, билгалдолу шен доIанашкахь поэтически гIирсашца цо хIиттош долу исбаьхьаллин суьрташ тидаме эцца.

Сулаевс нохчийн литературехь дуьххьара кхоьллина доIанаш. Уьш нохчийн фольклоран доIанехь терра, диалогех пайдаоьцуш, цундела драмин билгалонаш йолуш, керлачу поэзин жанрехь язйина исбаьхьаллин произведенеш ю. И диалог, фольклоран доIанехь диалог санна, шатайпанара ю. Поэто дуьйцург (кхайкхам, дехар) ша тешаш волчу вай Кхоьллинчуьнга ду. АллахI-Дала кьинхетам а бина, доIанехь дечу дехарна сикхачу хенахь я заманан йохаллехь

хиндолчу хьолаца жоп даларе сатесна ду. Цундела, нохчийн литературехь а, фольклорехь а доӀанехь йолу диалог шина агӀор дувхь-дувхьал къамел цхьаьнадогӀуш яц. ДоӀанан диалог яцйна я юьззинайоцу диалог ю. Иза доӀанан жанран коьртачех билгало ю ала тарлуш ду.

Нохчийн литературин поэзехь поэтан исбаьхьаллин говзалле хьаьжжина, доӀанан жанран башхалло цхьацца халонаш а, аьттонаш а кхуллу. Халонийн агӀо йобзна ю поэтан хӀора дешан а, востан а массо маӀнийн инзаре жобпаллица. Динах долчу Илманах, историх, философих, филологих кӀорггера хаарш хила деза Кхоблинчуьнга доӀанца дехаре, кхайкхаме волучу поэтан. Ткъа аьттонех коьрта ду аьлла хетало поэтан доӀанера лирически турпалхочуьнца цхьаьна шатайпа исбаьхьаллин цхьааллехь шен дог-ойла дешархочунна гайта аьтто баларца.

ХӀокху статьяца ДӀаболо дагахь ду вай Сулаев Мохьмадан доӀанаш а, кхийолу жанрийн произведенеш а толлуш, Илманан болх. Кхузахь вай, филологически тидам беш, анализ ян ховсур ду хьалхарчу доӀина.

Сулаевн хьалхара доӀа шина декъе декъало. Хьалхарчу декъехь поэто ша доӀа дале, АллахӀ-Деле кхайкхам бале, шен ерриге ойланта, дагца ша бина кечам буйцу:

Сайн сица, юьхьаца
 Хьобгахьа вирзина,
 Ерриге ойланта
 Хьуна тевирзина,
 Меттан ницкъ берриг а
 Сайн дагца гулбина,
 Йо, Дела, со Хьобга
 Довхуш ву тахана: ... 1. 1–8.

Нохчийн фольклорца исбаьхьаллин уйраш билгалйовлу поэтан доӀанан хьалхара могӀанаш долалушшехь. Вай къастадо коьчалниг доӀанехь хьалхарчу стихашкахь коьрта долу ши дош: сица, юьхьаца. Поэто тидаме оьцуш дерг, къастош дерг ду адамо деш долчунна жобпаллин ши хӀума хилар: стаг велча, Кхоблинчунна жоп дала дувхьал хӀуттун долу са а, лаьттах схьаяьлла йолу юха лаьттан кийра гӀон йолу дегӀан чӀувьйриг (чарх) а адаман юьхьаца (дагца) цхьаьна.

Сулаевн хьалхарчу доӀанехь пайдаоьцуш вай лакхахь къастийначу шина дешан маӀница шен-шен уйр йолуш дешнийн ши тоба ю:

1. Сица – ойла, хьекьал, корта;
2. Юьхьаца – дог, мотт.

И дешнийн тобанаш къастош, реконструкци еш, вайна билгалйолу Сулаевс пайдаэцна нохчийн фольклорехь а, буйцучу маттахь а поэтически формула хилла лелаш йолу дешнийн цхьаалла: дог-ойла. И дешнийн цхьаалла поэто ма-ярра шен кепехь доӀанехь ялийна яц. Амма и поэтан синкхетамехь хилар билгалдолу хьалхарчу стихан коьртачу дешнийн тобанаш къастийча. Контекстехь йолчу формулан дешнийн роӀалла а, цуьнца цхьаьна юкьара маӀна а хуйцу Сулаевс, шена дика евзачу фольклоран поэзехь а, буйцучу маттахь а (халкъан философехь) хьалхадоккхуш – цундела коьрта ларалуш дерг дог ду. Масала, «Мусин Юсупан илии» тӀехь Юсупа шен даге боху:

– Да велла диса хьо,
Кийрара дилха дог,
Хъайна там ва хилча,
Йишин бер ва санна,
Ма коча качло хьо.
Хъайна там ца хилча,
Меца борз ва санна,
Ма чІогІа дарло хьо.
Сайн нанас биллинчу
КІедачу ва меттахь,
Хъешана диначу
Готтачу оти чохь,

Наб кхета ца вуьтуш,
Ахь чІогІа хыйзаво,
Кийрара дилхан дог.
Диканна ва хуьлда
Хъан карзахдалар,
Сан ойла дІаяьхьна,
Сан синтем бохийна
Обарган хала дакъа
Ва соьга кхийдош,
Ахь чІогІа хыйзаво,
Кийрара дилхан дог... (6).

Обарган хала дакъа шега кхийдорна, даго дуьхьал жоп луш далош долу бахъанаш онда а, мехала а хуьлий, йохъеваьккхина волу Юсуп къарло. И обарган буьрсачу новкъа волу. ПІехІутгуйолчу гергарчу хенахь инзаре халонашкахь, кхерамашкахь шашен дог зуьйр дуйла а хоуйту Юсупа.

Тидаме эца деза, хІокху халкъан произведенехь а, буьйцучу нохчийн маттахь а коьрта маьІнин меттиг дІалоцуш дерг дог хилар. Вай ялийначу фольклоран произведенехь синан-ойланан маьІна долу дешнаш коьртачу моґарехь а дац, иэшаман позицехь а ду: (даго) ойла дІаяьхьна, (даго) синтем бохийна.

«Арадахарх узамехь» а билгалйоккху кийрара деган чІогІалла а, цуьнан коьрта хилар а:

И чуйна болат ма чІогІа ду, –
И сенчу цІаро лаладо,
Хьо стенах дина, кийрара дог?
Ма чІогІа хиллера хьо, кийрара дог,
Везчу Дала кхиэл йина,
Цу гуьржийн нехан лаам хилла,
Даймахках дала хъайга аьлча,
Ца дегира, ца дешира кийрара дог,
Хьо стенах дина хиллера хьо?
Ма чІогІа дина хиллера хьо?.. (7).

Шен даге хъажийна бу «Ваша вийначу йоьІан узамехь» цхьалха йисинчу, маьІхан дуьне диттал дакъазаяьллачу йоІа беш болу кхайкхам а:

Ма делха-а, сан кийрара дог,
Хьо хьистинарг гур вац хьуна,
И ца гучу кху дуьнен чохь
Лаьттан кийрахь товр ду вайна... (8).

Хьалха даге а кхойкхий, тІаккха шен сине йистхуьлу «Хьуьнхахь йисначу йоьІан узаман» лирически турпалхо а:

Да велла диса хьо,
Сан кийрара дилхан дог!

Хъайна ловза ца тоъначу
Баъссачу кийра
Хьо таИий дижа-кха.
Да велла диса хьо,
Хъан куралла йохийна,
Южалла кхечи.
Да велла диса хьо,
Сан кийрара мерза са!
Вайша даккха ца хилла
Вайшинна орца,
Сан дегIах хьо къаста
Хан герга хилла,
ДIакъастий далахъа,
Да велла диса хьо!.. (9).

Ткъа Сулаев Мохъмада фольклоран а, буйцучу нохчийн меттан а дог коьрта лараран ламасталла шен поэзехь керлачу исбаьхьаллин-кхетаман экъан тIе йоккху. Цо хьалхарчу доIанехь шен Делаца йолу юкъаметтиг къастош, коьртаниг а дой дIахIоттадо са, цуьнца кхетаман уьйр йолу цхъана тобанера дешнаш а (ойла, хьекъал, корта).

Оцу доIанан хьалхарчу декъера стихаша кхин а гойту: Делах тешар поэто уггаре хьалха а, коьртачу декъехь а шен ойланца, хьекъалца тIеэцна хилар. Цундела ду шен доIанехь Сулаевс Кхоьллинчуьнга деш долу хьалхара дехар метафорин хьесапехь ойланца уьйр йолуш:

Дикачу ойланех
Бузалахь сан корта... I. 9–10.

Ткъа хIокху хьалхарчу стихехь деган метта цуьнан маьIница поэто даладо керла дош – юьхъаца. Оцу харжаман халкъан кхетамехь шен бух бу. Нохчийн олуш ду: «Даг чохь дерг - юьхь тIехь гуш хуьлу».

Оцу синан-ойланан а, юьхъан-деган а шина тобанан дешнийн маьIнех пайдаоьцуш, поэто керла, кIорггера философски чулацам болу метафораш а, кхин исбаьхьаллин поэтически гIирсаш а кхуллу.

Церан гIоьнца Сулаевс шен коьрта ойла йовзуйту дешархошна. И ойла ю – ша кхоьллина волу, ша даггара тешаш а, лоруш а волчу АллахI-Делана ша муьтIахь хилар дIахайтар. Поэтан а, доIанера лирически турпалхочун а цхъа лаам бу, оцу лаамца и шиь вовшахкхетта, цхъааллехь ву – «Адам» боданечу Iазапера кьинхетамечу Делан серлоне дуйгучу новкъахь – Цуьнан «гIоьнча» хилла, пайдenna хила лаар.

Хьалхара доIа поэто яздина, нохчийн къомана а, ерриге пачхьалкхана а тIехIоьттинчу инзаре боккхачу сингаттаман кIорггера ойла а йина («Меттан ницкъ берриг а Сайн дагца гулбина» I. 5–6.) Деле беш кхайкхамаш бу, дехарш ду. Оцу ворхI дехарийн чулацамца, церан тематикица билгалйолу поэтан дуйнен чохь вахаран Iалашонаш, цуьнан уггаре кIорггера синан а, деган а лаамаш:

1. Поэто АллахI-Деле доьху шен корта дикачу ойланех бузар;
2. Коьртехь йолу дика ойланаш толош, поэтан аьтто бар;

3. АллахI-Дала адам шен серлоне дугучу новкъахь оьшучохь поэтах Гюьнча вар;
4. Поэтан дика дерриге адамиин долахь гайтар;
5. Адамиин дика дерг поэтана ган таро хилар;
6. Поэто шен хьекъбал а, дог а АллахI-Делаца бертахь дар доьху;
7. АллахI-Делан дикачу новкъа ша вигар доьху поэто Кхоьллинчуьнга.

Хюкху доанан дехарийн чулацаман маьIна а, церан поэтически сурткхолларан Гирсийн чулацаман а анализ еш, вай тидам тебохуйтур бу поэто шен оила билгалйоккхуш долчу маьIнийн коьртачу дешнашна. Царах цхьаь ду «адам» (къам, халкъ) боху дош, хьалхарчу доанехь Сулаевс кхузза далаш долу. Итон-Кхаьллахь, нохчийн лаьмнашкахь, Iаш а, лъоран болх беш а волчу поэто буьйцурш шен къоман хилла ца Ia я къаьмнашца къастийна нах бац – дерриге адамаш ду. Уьш (адамаш) вай Кхоьллинчо, къаьмнашкахь къеста а ца деш, шен серлоне дугуш ду. Оцу халачу а, жобпаллечу а новкъахь долчу массо адамех къинхетам беш ву нохчийн поэт. Цо доьху вай Кхоьллинчуьнга шен (поэтан) долу «дика» адамашкахь гайтар. Кхечу кепара аьлча, цаьргахь массаьргахь а вовшашка къинхетам а, АллахI-Делах тешар а хуьлийла лаьа Сулаевна, шехах санна. И ду цуьнан «дика». Цул сов, Кхоьллинчо шена делла Поэтан кхетаман дакъа доллушехь, куралла а яц цуьнгахь. Адамиин дика дерг шена ган таро йоьху Поэто АллахI-Деле. И нехан «дика» ган а, гича, шена теэца а лаам бу Поэтан.

Иштта, массеран сингаттам, массо адаман доладар, къинхетамбар шена теозийна, бакъволу дуьненан Поэт хилла ГюйтIара Сулимин ЦюьбигIеран Абун воI Сулаев Мохьмад.

8

Йо, Дела, Iожаллин махкахь
 Со, тасий, ма виталахь байлахь.
 Валар геннахь дара алий,
 И дицдарх Ахь со ларвелахь,
 5. Амма, герга и кхаьчча,
 Со цунах кхера ма велахь!
 (1967 – 4 июль)

9

Сан дегI, са вовшашца
 Барт байна догIу:
 Герга уьш дIасакъаста,
 10. Витина со:
 Стиглах сьхадаьлла са
 Стигла дIагерга,
 Лаьтто а шен чкъуьйриг
 ДIаийзайо!..
 I5. Йо, Дела, сан дегI Ахь
 ДIалахь а лаьтте,
 Сан са Ахь дIахьолахь
 Хьайн цIенчу хьаьтте!
 (1967 – 2 октябрь)

10

КЪАЙЛАХАРА АЗ

Хьо вицлой ма Iелахь –
 Со вицлуш вац хьуна!
 Кхера а ма лолахь –
 Со сихлуш вац хьуна!
 5. Хьо кийча хилалахь
 Мел веа дуьненахь:
 Ас кхойкхур ву хьоьга
 Йишйоцчу ва хенахь!
 Вохий ма хьовзалахь –
 10. Виэн вуьгур вац хьуна,
 Воккха а ма велахь –
 Юхавоьрзур вац хьуна!
 Цхьа лерг хьайн дIакъовлий –
 Белхарш ца хазийта,
 15. Важа лерг а дIакъовлий –
 Беларш ца хазийта,
 Кхин юа ца хьоьжуш,
 Хьо новкъа валалахь!
 Вигарна баркалла

20. Хъайн даг чохь алалахь!
 Тиша духий ма хилалахь –
 Ма воьхна аьр хьуна!
 ТӀех кеч а ма лолахь –
 Сонта ву аьр хьуна!
 25. Хъан дика дерш дагардан,
 Хъан вонаш дагардан
 Хьо вуьгуш ву хьуна!..
 Вохий ма хьовзалахь;
 Хъан дика дерш совдовлахь,
 30. Хьо вогур вац хьуна!

Къинхетам хилар гой,
 ТӀехвоккха ма велахь,
 Кхиэл чӀогӀа хилар гой,
 Вохий а ма хилалахь:
 35. Сайн хьоме бер санна,
 Ма веза хьо Суна.
 Делахь а хьол чӀогӀа,
 Сайл а тӀех езариг
 Сайн нийсо ю Суна!

(1969 – 9 март – 03.00 гӀенах).

Сулаев Мохьмадан доӀанаш

Шен хьалхара ши доӀа М.Сулаевс 1942-чу шеран октябрь беттан 15-чуй, 26-чуй деношкахь ДеӀгӀастанехь, Итон-Кхаьллахь, ша лор болх бечу хенахь, Нохчийн къам дохийна Сибрех дахийтале хьалха яздина. Хьалхарчу доӀанехь Поэтан сингаттамалин субъект дерриг дуьнен тӀера адам ду. Поэто и ца доькъу халкъашца, меттанашца, беснашка. АллахӀ-Дала серлоне адам дуьгучу новкъахь оьшучохь шех гӀоьнча вие бохуш, доьху Поэто. Цул сов, шен дика адаман долахь ган лаа Поэтана. Кхечу кепара аьлча, Поэтан долахь берг къинхетам а бу, Кхобллинарг сица а, дагца а везар ду. Оцу диканца Аллахь-Делан серлоне боьду хала некь балур бу адеме. Ша Поэт а ву оцу новкъа ваха лууш:

Хьекъал а, дог а сан
 Хъайца дай бертахь,
 Йо, Дела, вигалахь
 Хъайн дикчу новкъа со. (I. 20-24.)

ШолгӀачу доӀанехь Поэтан сингаттамалин субъект стаг ву. И дош юкъара маьӀна долуш делахь а, Сулаевс тидаме эцнарш шена гондӀа Ӏаш болу нах бу, нохчий бу. Поэто зуйриг: церан вовшашца йолу юкъаметтигаш, уьйраш, юкъахь долу низам ду. Нахана юкъахь даьржинчу зуламечу хӀуманна тӀе тидам бохуьйту Поэто. Антонимаш долчу коьртачу шина дешан дуьхьалхӀоттаран уьйрана тӀех шолгӀачу доӀин исбаьхьаллин хӀоттаман бух кхуллу М.Сулаевс. И коьрта маьӀна долу дешнаш-антонимаш ду бакъ-харц (бакъдериг, харцдериг):

Йо, Дела! Бакъ воцчохь –
 Бакъ ву а моьттуш,
 Харцлуйш а хуьлу стаг,
 Тола а гӀерташ, ... (2. I-4.)

Ойлаяран а, сингаттаман а васташ кхуллу Поэто шолгӀа доӀа долалушшехь. М.Сулаевгахь йолу гӀайгӀа, схьахетарехь, нохчийн юкъахь болу барт бохарх кхобруш, сагатдарца йоьзна ю. И барт бохарна кхерам бу, бакъ воцчунна ша бакъ

ву а моьттуш, харцлуьйш юкъара хьал хилча. И хьал ДегIастанехь большевикийн Iедал дIахIуттуш, чIагIлуш, нехан лаам боццушехь колхозаш еш, бусалба динна а, динан дайшна а дуьхьал луьра тIом беш, кхолладелла хилла. И харцо чекхьяккхар тIедиллина хилла Iедалан Iазапаллийн органашна. Церан коьрта болх хилла нахана юккъехь къайлах моттохар даржор, хьагI-мостагIалла марсаяккхар. Нохчашна юккъера ийман, оздангалла, гIиллакх, вовшашца болу ларам, тешам, доттагIалла, хьошалла, доьналла, къонахалла, къинхетам дIабаккхар - коьрта Iалашо хилла большевикийн Iедалан.

Iйманан бIабвнаш хилла, нохчийн къам Iалашдина, цуьнан барт ларбина эвляийн даржехь болчу наха, Iеламнаха, Iилманан дайша, литературин, культурин говзанчаш а. АллахI-Дала говзаллаш, хьекъал делла хьанал нах Москвара кхоьхуьйтучу терахьийн разнорядкашца байина, докъаза хIаллакбина Советан Iедало, нохчий къам Сибрех дахийтале хьалха. И хан ю массо а къаьмнийн къахьобгучу нехан «паргIато йоккхучу» советан Iедало барт бохош, доьзалшкахь кIанта шен дена моттохар лараме деш, иза массарна а, дахаран низаме масал дина, кхайкхош йолу хан.

Оцу заманахь ломахь, ХIимахь, хилларг дийцира суна 1997-чу шарахь Нью-Джерси штатехь Патерсон гIалахь ваьхначу Умаров Хьамида. Иза, Соьлжа-ГIалахь рабфак чекх а яьккхина, ХIимахь юртда балха а хIоттийна, зуда а ялийна, цхьа кIант а волуш, хьанал къахьобгуш жима стаг хилла. Шен юьртахоcho, хьагI-гамонна харцо хьалха а яьккхина, шена мотт бича, НКВД-га ша виен ца вейта, «шен лаамехь» 1939-чу шарахь болабеллачу фински тIам тIе вoьду Хьамид. Фински тIом дIабабллачул тIаьхьа Германина дуьхьал тIом беш йийсаре нисло иза. Йийсархойн лагерехь шена мотт биначу, ша доьзалх а, ДегIастанах а ваьккхинчу юьртахоchунца цхьаьнакхета Хьамид. АллахI-Делан дуьхьа цунна къинтIера а волу.

Iштта чолхечу заманахь яздина М.Сулаевс шен хьалхара а, шолгIа а доIа. Кхоьллинчуьнца адамийн йолу уьйраш юьйцуш долчу хьалхарчу доIина тIаьхьа, цхьайтта де-буьйсий бен юкъахь кхин хан йоцуш, яздина Поэто хIара шолгIа доIа. И ю Сийлахь-боккха Даймехкан луьра а, хала а тIом беш йолу хан. Оцо билгалдо, шен къомалахь долчу хьоло мел йоккха меттиг дIалаьцна хилла Поэтан кхетамехь.

Цхьана заманахь яздина долу и ши доIа М.Сулаевс АллахI-Деле деш долчу дехарийн тематикахь къаьсташ делахь а, вовшашца гушйолу а, гушйоцу а системни уьйраш йолуш ду. Уьш а, ткъа иштта Поэтан доIанийн нохчийн фольклорера доIанашца, назманашца, узамашца йолу уьйраш билгалйохур ю керлачу Iилманан талламан белхашкахь.

СУЛАЕВ Мохьмал

Сан доланаш

1

Сайн сица, юьхьаца
 Хьобгахьа вирзина,
 Ерриге ойланца
 Хьуна тЕвирзина, (*)
 Меттан ницкъ берриг а
 Сайн дагца гулбина,
 Йо, Дела, со Хьобга
 Добхуш ву тахана:
 Дикачу ойланех
 Бузалахь сан корга,
 Уьш толош, аьтто а
 Ахь беллахь сан шорта,
 Адам Хьайн серлоне
 Дуьгучу цу новкъахь
 Оьшучохь хьайн Гюьнча,
 Добху, сох Ахь велахь!
 Гайталахь сан дика
 Адамийн долахь,
 Адамийн дика дерг а
 Ган таро лолахь.
 Хьекъал а, дог а сан
 Хьайца дай бертахь,
 Йо Дела, вигалахь
 Хьайн дикчу новкъа со.

2

Йо, Дела! Бакъ воцчохь
 Бакъ ву а мояттуш,
 Харцлуйш а хуьлу стаг,
 Тола а герташ,
 Цундела, йо Дела,
 Ас добху Хьобга,
 Нийсонца бакъдолчух
 Со кхетавелахь,
 Ткъа кхета ца лучохь
 Со сацавелахь!
 Бакъдериг къастан
 БӀаьргийн нур лолахь,
 Харцдериг эшадан
 Куьйга тур лолахь!

Уьш вовшахлетачохь,
 Харцдерг а эшош,
 Сан каялийталахь,
 Толамах тешош.

*(1942 – 26 октябрь,
 Итон-Кхаьлла)*

3

Хилла а доццухехь
 Дуьнен чу тхо даьккхинарг,
 Паналлин боданехь
 Маьлхан нур латийнарг,
 Йо, Дела, хастам бу Хьуна!
 Стигланаш шорйина,
 Латтанаш гатдина,
 Дуьне Ахь кхолларна тхуна!
 Хастам бо ас Хьуна,
 Дика Ахь кхолларна,
 И къасто Ахь тхуна
 Вондерг а гайтарна,
 Южалла дахаран
 Дуьхьа Ахь яларна,
 Дахар а Хьайх оила
 Яйта ахь даларна,
 Хьайн дуьне гайтарна тхуна,
 Хастам бо, хастам бо Хьуна!
 Хьайн нуьран неӀарш
 Ахь тхуна елларна,
 Хьайна тЕ боьду некъ
 Тхан дагна белларна –
 Хастам бо, йо Дела, Хьуна!
 Хьайн юьхь ган йиш йоцург,
 Цхьанхьа а йистйоцург
 Къайленех Хьайн кхиа
 Адамийн ницкъ боцург,
 Хастам бо, йо Дела, Хьуна,
 Тхо бӀаьрзе ца дуьтуш,
 Бода тхox дӀатоттуш,
 Хьайн оила яларна тхуна!

* «Орга» журнала тЕхь «чувирзина» ду. Вайн кхетамца, иза опечатка ю.
 Цундела, редакторски правка еш, «тЕвирзина» яздина – И.М.
 (1942 – 15 октябрь, Итон-Кхаьлла).

Даима вехаш верг,
 Дуьне Хъайн карахь дерг,
 Йо, Дела, Хьоь дехац тахна:
 Иожалла цайовзар,
 Баланах цабовзар –
 Ахь сайна лахъара, аьлла.
 Лехац ас, дехац ас
 Даима вахийтар,
 Я дахар нехачул
 Сайн деха хилийтар,
 Дехац ас къахьонаш
 Цагайтар сайна:
 Луо Ахъа халонаш
 Ма-оьшшу хъайна!
 Амма со, йо Дела,
 Хъастало Хъуна:
 Ийманца уьш лан а
 Ницкъ лолахь суна!
 Ткъа Айхъа со зуьйш а
 Газпан хьолахь, –
 И Газп со динехь
 ПечIагIвеш лолахь!
 Лаахь со, йо Дела,
 Хеназа виэлахь,
 Амма сан цхъа дехар,
 Добху ас, делахь:
 Йо, Дела, Хъайн декхарш
 Ас кхочушдаллалц,
 Сан вахар дуьнен чохь
 Ма хададелахь –
 Ахь суна, вешшехь тIе –
 Дехкина декхарш –
 Сан даг чохь даима
 Седанех сизгарш!
 Паналлин шораллехь
 Хъайн доза доцург!
 Галаман кIоргаллехь
 Хъайн бух а боцург!
 Стигланехь тхов боцург,
 Заманехь йист йоцург,
 Дерриге дуьненан
 Хьо цхъаь бен да воцург,
 Хьюо векъа цхъаннен а
 Ницкъ хир боцург!
 Дуьнен чохь дериг
 Хъайна чулоцург!

Чотйоцу кескаш еш
 Ахь дуьне декъна,
 Адамийн ницкъаш а
 Бес-бесар бекъна.
 Уьш вовшахлетабеш,
 Царах цхъа уьйриг беш,
 Ахь дуьне хыйзадо,
 Кхехкадеш яйха,
 Цу тIамах дахаран
 Кхерч бина Айхъа.
 Дехац ас цу тIамах
 Суо ваккха аьлла,
 Я хьалххехь – тоьллачех
 Вахъара аьлла!
 Йо, Дела! Со эшахь,
 Кхоа ма велахь,
 Цу тIеман кIуркIмане
 ДIахIоттавелахь!
 Амма сан цхъа дехар
 Ахь кхочушделахь:
 Сан валар цу тIамехь,
 Цу къизчу къовсамехь,
 Ахь къобалбиначийн
 МогIарехь делахь!

(1948 – 12 июль,
 Гродеково, Каз. ССР)

4

Ценаллехь син куьзга лардар
 Йо, Дела, Ахь тхуна хьоьху. (*)
 Делахь а дахаран ворда
 Тхан къинойн чкъурга
 тIехь йогIу...

Йо, Дела, ас Хьоьга доьху:
 Къа доцуш вахар ца тарлахь,
 Хъайна тIе ца кхачош боьха,
 Къа такха йиш мукъане лолахь.
 (1965шо. 9 июль)

5

Дуьненан жовхIаршлахь –
 Массарел дезаниг,
 Дахаран тамашлахь –
 Уггаре боккханиг,
 Дела, Ахь ма кхоьлли хьекъал!
 Хъайн некъах кхиарна

* «Орга» журннала тIехь «тховьга доьху» ду. Вайн кхетамца, иза опечатка ю.
 Цундела, редакторски правка еш, «тхуна хьоьху» яздина – И.М.

И гІо деш дацахь,
 Цуьнан гІоьнца ийманехь
 Со чІагІлуш вацахь –
 И жимдай, со велахь декьал!
(1965 – 3 август)

6

Гушвоцург – массо гург,
 Хьайх тешча – синтем лург,
 Дуьненан серлонан эла –
 Хастам бо ас хьуна, Дела!
 Хьайх тешарш кхоьлли Ахь –
 Хьайн ирсах уьш Іабо,
 Цатешарш кхоьлли Ахь –
 Тешачийн мах хадо,
 Буйса а ма ели,
 Де хаза хетийта,
 Хаза де ма дели,
 Бакьдериг кьастийта!
 Цундела, ца вуьтуш
 Боданийн долахь,
 Йо Дела, доьху ас,
 Де сирла лолахь!
 Амма и сирла де

Со Іехош дагІахь,
 Серлонгахь сайн сица
 Со бІаьрзе вагІахь,
 ТІаккха ас сайн дахар хуьйцу:
 Ахь лолахь сагойту буйса!
(1965 – 3 август)

7

Йо, Дела! Цхьа шеко
 Сан дагахь лиэта:
 Іожаллах цакхерар –
 Цакхерар Хьох хиэта!
 Іожаллах тІехкхерар –
 Цатешар Хьох хета!
 Нисвехьа нийсачу
 Барамехь, Дела:
 Ийманехь чІагІваллалц
 Іожаллах ларвай,
 Іожалла тІекхаччалц
 Стогаллехь чІагІвай,
 Кхачаве Ахь тІаккха
 ІХьайн дикчу кхиэле.

(1965 – 3 август)

Пайдаэцна литература

1. Сулаев М. «Сан доІанаш». «Орга». Нохчийн яздархойн журнал (Журнал чеченских писателей). Соьлжа-ГІала, 1996. №5. 54–61 агІонаш.
2. Шайхиев І. «Делан диканца». «Орга». Нохчийн яздархойн журнал (Журнал чеченских писателей). Соьлжа-ГІала, 1996. №5. 61–65 агІонаш.
3. Мунаев И.Б. «Герой о герое» (Воспоминания о встрече с Героем Советского Союза Брикедем П.П.) // «Юность бессмертная. Герой Советского Союза Ханпаша Нурадилов». Сборник статей и документов. Составитель: Гадаев В.Ю. Грозный: ФГБОУВО «ЧГПУ». С. 120–122.
4. Цицаев З. «Грозный – город воинской славы! Историческая справка». [Электронный ресурс]. Groznyboy.livejournal.com/133517.html.
5. Калинин А. «Искры над Грозным» ИА Чечня Сегодня. [Электронный ресурс]. Chechnyatoday.com.
6. Мунаев И.Б. «Мусин Юсупан илли» // Нохчийн фольклор. Иллеш, узамаш, том V. Соьлжа-ГІала: Нохчийн Республикин Илманийн академи. 2007. 43–44 агІонаш.
7. Мунаев И.Б. «Арадахарх узам» // Нохчийн фольклор. Иллеш, узамаш, том V. Соьлжа-ГІала: Нохчийн Республикин Илманийн академи. 2007. 17 агІо.
8. Мунаев И.Б. «Ваша вийначу йоьІан узам» // Нохчийн фольклор. Иллеш, узамаш, том V. Соьлжа-ГІала: Нохчийн Республикин Илманийн академи. 2007. 21 агІо.
9. Мунаев И.Б. «Хьуьнхахь йисначу йоьІан узам» // Нохчийн фольклор. Иллеш, узамаш, том V. Соьлжа-ГІала: Нохчийн Республикин Илманийн академи. 2007. 25–26 агІонаш.

Поэзи

БАТАЕВА Хела

Мутушан дoла

Вижа суьйре еллера Ахь,
ГПатта Гуьйре еллера Ахь,
Ахь деллачуьн пусар дина,
Даха кхетам лохьа тхуна.

Аьхка денош деха делла,
Гаьнан буйса еха елла,
Ахь деллачух жамIаш дина,
Даха кхетам лохьа тхуна.

Гаьржа латта деллера Ахь,
Сийна стигал еллера Ахь,
Ахь деллачух пайдаэцна,
Даха кхетам лохьа тхуна.

Ялсамане хьалаюза
Ламаз-мархий деллера Ахь,
Ламаз-марха кьобалдарца,
Хьайн кьинхетам лохьа тхуна.

Дена-нанна гечдар доьху,
Йиш-вешина гечдар доьху,
Ахь деллачун пусар ца деш,
Тхаьш леларна гечдар доьху.

ДегI, меженаш Ахь еллашехь,
Кхетам-хьекьал ахь деллашехь,
Некьах тилча, хьекьал доьхуш
Хьо хьийзорна гечдар доьху.

17.05.1997 шо

*Мутуш – Сулейманов Ахьмадан ваша.

Бала

Бала бу, йолчунна, бала
ШатIулгах йобттина гIала,
Чекхдаьлча гIуранан илли,
Iена и чухчаре хилла.

Бала бу, йолчунна, бала
ГIамарах йобттина гIала,
ГIаьттича мох-дорцан илли,
ДIайов и бIарлагIа хилла.

Бала бу, йолчунна бала
ЦIий, тIулггий иэдина гIала,
Ясталуш заманан чилла,
Южу и кошан барз хилла.

Гаьнна хи гулдина валлалц,
Мел вийнарг денвина валлалц,
Кхелах ма воккхийла Дала
Махкана бахьашверг бала.

2020шо

* * *

Мерза наб ца йойтуш
 шайн синтем бадочу
 Механ лай ца хила Гемаш,
 Буьйсана акхтарган
 ховхачу патарша
 Дуьйцу-те полларчийн Гемаш?

Деноша баланех юттучу хГусаман
 Мокхачу пенйин сатедан,
 Чиркх санна латийна
 суна кху буьйсано
 Бодашлахь цхьалха цхьа седа.

* * *

Ма деха дара и Ia,
 Баьсте цо хАаллак ма йира,
 Гуьйре цо Iана ма йира,
 Ма деха дара и Ia.
 Ма деха дара и Ia,
 Хьаькхча шен мохь
 хезар боцуш,
 Орца те хьада стаг воцуш,
 Дуьнен чохь адамаш доцуш.
 Ма буьрса дара и Ia,
 Цхьа дахарш халбата ховшош,
 Хьарамдеш ирс довза лаар,
 Дуьненан кьайленаш хаар.
 Ма деха дара и Ia,
 Баьсте цо хАаллак ма йина,
 Гуьйре цо Iана ма йина,
 И ша а гIора ма дина...

1992

1990 шо

* * *

Вай хийла хийци хийра гIала,
 Вай тутмIаьжиге бийци бала,
 Вай кхийти дуьне горга дуйла,
 Вай кхийти дуьне кьора дуйла.

Вай кхийти адамел а дукха
 Кху лаьтгахь дуйла дажалш, гIемаш,

Дю кыйго, аьрзух лела Гемаш,
 Мах белла оьций цуьнан Гемаш.

Вай цIарах кхетта цIергахь даьгна,
 Вай гIурах кхетта, гIорош, даьгна,
 И дерриг тептар гIера дешнарг
 Ша вайл а дика кхетарх тешна.

Вай тедан цхьа а синтем боцуш,
 Вай хьулдан цхьа а соне йоцуш,
 Вай кхетта дуьне горга дуйла,
 Вай гуш ду лахьта кIорга дуйла.

(Вай кхийти дуьне кьора дуйла)

2007 шо

Некъ кхачабелча

Некъ кхачабелча,
 Ас кхин некъ буьллур бу,
 Хьун кхачаелча,
 Ас дитташ дугIур ду.
 Аьнгалин бошхепяхь
 Ца баьлла бай буьйцуш,
 Са кхачалучохь,
 Цхьа илли кхуллур ду.
 Ас сийна ойла
 Мукьаме ерзор ю,
 Ас можа гуьйре,
 ГIаш Iенош елхор ю.
 Ас цIеран меттана
 Сайн дог а латийна
 Сайна тебогIу
 Некъ серлабоккхур бу.
 Сан баьргийн серло
 Кхоьлина хеталахь,
 Суна тебогIу
 Некъ ахь ма биталахь.
 Сан баьргийн серло
 Бодано мийлина,
 ГIелделла баьргаш,
 Баьрахиш кьийлина.

1988.шо

Хьовзийша, лaйн чимаш

Гийлачу ойлано макхбина
 синхЮттам санна,
 Сирьелла дґатийна кху
 францойн ширьелла беш,
 Шелонах кхоьрушверг
 кхоьрур ву кхана луо дарна,
 Ткьа дитташ хетало
 кґайчу лайх ойланаш еш.

Серсачу догґанехь серлоне сатуьйсу аре,
 Кху шарахь ганза ерг хи тґера гґорийна ша,
 Юха а, тґаккха а хетало хьобжуш луо даре
 Наггахь биен нахана
 ца гучохь кґайн бамбин Ia.

Вала мел луушверг вала
 сихвеллачу муьрехь,
 Хьо а хьайн собаро шех
 ваха волийча шек,
 Дґацґанбан лаьар-кха синхЮттам
 кґайчу лaйн нуьрехь,
 Йисинчу оьмаран
 мискьалазарратал некъ.

Уггаре дикачех дисина малх байна дуьне,
 Хґун дора хьо диьна бода биен
 ца хилча гуш?
 Хьовзийша, лaйн чимаш,
 лагта дґацґандарца уьнах,
 Эгийша, кґайн чимаш,
 садеПал серло а луш.

* * *

Суна цьа тамаше гґан гира:
 Бердаха со хьалайийлира,
 Ира тґулг ас буйнахь кьийлира,
 Гґо ца деш, лакхахьберш
 бийлира.

Ги тоьхна берриге баланаш,
 Ца харцош даг чьура гґаланаш,
 Бердаха со хьалаюьйлура, –
 Эххар а сан амал туьйлира.

Гґо суна цадинарш хьийсира,
 Халонах кхерамаш тийсира,
 Тґаккха ас баланаш, айбина,
 Лекхачу бердах чукхийсира.

Амало даьккхина дукь гича,
 Баланех байбелла букь гича,
 Гонаха тийналла хґоьттира,
 Толамо даг чохь бґов йоьттира.

* * *

Тхов йистехь кхозучу
 Шана чохь дижна ду бетгаса,
 Кху буса гґурано
 Хьанна ха деш хилла кхетта со.

«Син хьаса ца гучохь..»

Иаьршашкахь кхоьлина,
 син хьаса ца гучохь,
 Боху соь, малх чґога кьегина, ала,
 Кґюхцалгийн кондарша
 когаш цґийх бузучохь,
 Боху соь, зезагийн аре ю, ала.

Шаьш элий хетачу тентакийн тобано
 Суо тентак йоцийла хаййта боху,
 Шайн эраш эмкалшна тґехахка кхобучо
 Суо эмкал йоцийла хаййта боху.

Ягаеш, йоттуш со дегґах цґе хьерчачохь
 Бґаьстенан мела мох бу ала боху.
 Безашберш, бевзашберш,
 нана-бер хердечохь
 Бехкеверг лаьгтахь вац, стиглахь ву, боху.

Лакхара оьгґазло юссийла ца лаахь,
 Сан декхар ду боху
 тийна «кьурд» алар.

Ткьа харцо гушшехь,
 вай бен доцуш Iадда Iaхь,
 И йийриш вай а ду ма боху Дала.

АРЦКХИН ГАР

Лакхахь, цхьаллин бода стиглахь сецна,
Къинош даържаш, кхоллаелла чилла,
Вайн дегнашкахь шеко-орам хецна,
Дохковийла къиза хорам хилла.
Лабтахь атта дахар ца карийна,
Стиглахь мукъна синтем лаха сайна,
Ас сайн тIемаш, кагдан ластадина,
Деган лазар хьобца дисар тайна...

* * *

НеI къевлича арахь вуйсуш хилча,
Арахь витна, со ахь вицвийр вара,
Дог шелдича соьх ша хуьлуш хилча,
Соьх ша бина, хи тIехь тIай дийр дара.
Ас хьо цунна бехке йийр ма яц-кха,
Безам боцчохь тIай ца хуьлу вала,
Хьо сан дагна арахь юьсуш яц-кха,
НеI тIекъовла, хьобх сан безам хада!..

* * *

Синхаамийн мукъамаш

Еха хир ю тховсалера буйса,
Елха йисна мархех тегна стигла,
Кхачаделла хьо чохь йолу туьйра,
ГIан а хаьдда, хьобца долчу ирсах...
Iаьржа хир ю буйса тховсалера,
Дассаделла дуьне, тийна, къора...
Сатийсамаш боцуш, стомарлера,
Хьобх со хаьдда, хеташ дахар дорах...
Беса, чаьмза хир бу хIара кхоллам,
Къаьхьа хир ду гонах мел дерг тховса,
Ахь битарна даг тIехь цхьаллин хIоллам,
Хьо а йоцуш, йогIу цхьалла йовза...
Муха хир ю буйса, Iаьржа йолуш,
Дуьне хьаста кхета седа боцуш,
Хьан васт къаго зевне мукъам боцуш,
Дешнаш дассаделла, хьо ца йогIуш?..

* * *

Мархаш юккъе ирах доьлху некъаш,
Латта доцчохь, бода, цхьалла лехна,
Кхузахь шена стелахаьштиг къекъа,
Дохк я мархаш йочанашна ехна...

Хьуна лаьа деган лазам бовза,
Цуьнан мукъам ахь харжарна безаш,
Хьайн цIе йоху цуьнан чевнаш Iовжар,
Оьший хууш, хьуо мел еза, деша.
Суначулла хьоме хетта, хьайга
Цхьа а езна хьожур воций тешна,
Ахь кхин цкъа а безам доьху гайтар,
Сан гIелъелла ойла хьастар эшна.
Дуй баа а воххьал, хьобха хIинца,
Сан хьайх санна сирла марзо хилла,
Хьан хир яра къайле соьга йийцар,
Вайн дегнашна юкъахь цхьа тIай тилла.
И соьх лачкъо хьан ду доккха бахьна,
Цхьа ца оьшу шеко хьобца еха,
Дерриг хьулдеш хьо Iамарна яха,
Хьан са гIерта маршо хьуна хьеха...
Сан хьобх санна, соьца лазам лаьтгаш,
Деган кIоргехь карзахалла йоллу,
Синтем боцуш, кху дуьненан лаьттахь,
Хьан харжамна оьшу гIора дохьуш.
Суна казахетарг хаза хетта,
Суна Iовьжарг дагахь Iалашдина,

Хьо Йемина денна хъайн садетта,
Овдеттачохь сан цӀе Јамайина...
Цхьаллехь хьобстуш гича шира гӀенаш,
Эсал хилла соьца цхьаьна ехаш,
Хьуна йогӀур хир ю хала хенаш,
Зама Јовша йоблча кхечу нехан...
Юх-юха а хӀара карладуьйлуш,
Пусар доцуш, лайна мерза хенаш,
Сан байташкахь ас хьо езар дуьйцуш,
Хъайн ахь битна декьал банза темаш!..

* * *

Цхьа гӀийла ойланаш дерз хилла мукьамех хьерча,
Цхьа мерза дог хьобстуш, дахийна, Јехадеш, Јена,
Ца кхета и дерриг пондаран кийрара кьестар,
Ца кхета и дерриг сайн дезий валлалца кхехьа.
Ма ирс ду АллахӀа кховдийнарг, марзонца зийна,
Иштгачу мукьамех даккхийде дуьне а делла,
Инзаре хазачу Јаламан куьцашлахь ийна,
БӀаьргашца хьеста хьо сел хаза совгӀатна елла!
Йочанин аьхналло юха а Јенош бу мукьам,
Хьо юссий ойланехь, хъайца ахь, сан вахар дузу,
Хьобгара сан безам ша хьаьвза дагца беш, узам!
Сан ойла ерриг а хьан хьажарх, малх санна, юзуш!

* * * *

Сан дагна дезна дерг, бӀаьргаша кхуллий,
Сан дагна хьоме дерг кхетамна хеза,
Исбаьхьа, сирла дерг сан даг чохь гуллой,
Дуьнен чохь массарел хьо, хазлуш, евза!
Чов хилла дархо а вужур вац ишта,
Хьан бӀаьргийн хьажаро дог лазор дуста,
Амма и лазар дац са бӀарздеш, кьиза,
Деллахь а ца лало цуьнга хьан куц а!
Де-буьйса, са тедан, минот ца карош,
Ас сайца хабарехь, цхьа бӀе шо доккху,
Эзарнаш некьаш тӀехь хьо йогӀу ларьеш,
Хьан цӀарах бӀе эзар ас мукьам боккху...
Малх гича, малх кхолош, хьо дуьхьалхӀутту,
Беттаса бӀаьргаш чохь хьан гуттар хьобжу,
Кьастаман сингаттам, со гӀелвеш, буссий,
Со хеташ, ахь вицвеш, хьуна ца оьшуш.

Цхъа а некъ хир буй-те хъан даг тIе баккха,
Цхъа а ницкъ хир буй-те, вайн рицкъа кхолла?..
Шеконаш дIайоуш, хъан стигал яккха,
Хъуьнар луш, оьшуш ду хъан дешнийн молха...
Оьшуш ду, чов санна, юх-юха лозуш,
Кхетамна марзделла хъан къажар довза,
Массо а хIуманна вицвалар дохъуш,
Жоп доцчу безамна, сатедеш, товжа...

* * *

Кхана а, лама а хьо гур ю моьттина,
Ас йина сан сирла ойланаш хаьрцина,
И кхана я лама кхи ца дан хIоьттина,
Хьо ца гуш - сан доьхна дог
ахь ца хъаьстина!
Со кхета, хъан бежа бехкамаш Iалашбан,
Хъайн деган къайленаш лачкъийна сецаян,
Вайн уьйраш ларийна сийдарца тIаламбан,
Безаман мукъамехъ марзонца Iехаван!
Делахъ а хъан бIаьргаш
со хьоьстуш, хазбелла,
Гутгар а садууш, лечкъаргех левзина,
Даьндаргех со цеста, чевнаш ян марзделла,
Уьш гIерта бегаш беш, тилван ца вевзина.
Цундела урамаш макхделла, тишделла,
Кху шарахъ бIаьсте а ялаза, къанделла.
Заза я зезагаш тIедовла дицделла,
Хъан бIаьргийн хи кхета
ца кхиъна дендала.
Минотехъ дагара хьо йина дазделла,
Карзахе висна со хан йоцуш, дIавоьлла,
Хъан хазчу къажарна полланах марзвелла,
ХIоразза хьо хьеста сан са хьоьх дIадоьлла.
Массанхъа цатоьург хьо цхъаь ю, гонаха,
Буьйсана набаро бIаьргаш сан даздича,
Дог дитна, хьо ларъеш, наб ца еш боу санна,
Буьйса а ца яйта, хьо гIенах ца гина...

БЕЦАЕВ ИЙСА

Поэзи хIун ю аьлла хаттар дича, хIораммо а эзар жоп лур ду. Поэзи хазалла ю, эр ду, поэзи васташ ду, поэзи синхаамаш бу, синхIоттам, Бексултанов Мусан дешнашца аьлча «Хазалло кхуллу гIайгIа». Абдулаев Лечас нохчийн поэзин Дервиш аьлла цIе тиллина Бецаев Иийсана. Бецаев Иийсас кхуллушъерг поэзи ю, вастийн поэзи. Дуьненан дIахIоттам, адамийн дахар, юкъаметтигаиш, синхаамаш, лазамаш, гIайгIанаиш, уьш дерриш васташка дерзадо Иийсас. Нохчийн литературехь Бецаев Иийсан поэзин

хатI керла делахь а, дуьненаюкъара поэзехь керла бац и тайпа лехамаш. Наггахь цуьнан вастийн къепенна тIаьхьакхиа хала хуьлу, амма, цакхетарг дац аьлла, дIататта ца еза вай цуьнан кхолларалла, ойла ян Iама деза. Нохчийн маттахь эксперименташ яр къобалдан деза. Мотт заманца кхуьуш бу, керлачу басаршца меттан хазалла гайта Iама деза, меттан таронаш шоръян, кIаргъян. Цундела чIогIа мехала ю Бецаев Иийсан поэзин ойланаиш.

Шу

Шу-ха сан-ма шад хилла,
гу-ха сан-ма гура хилла,
цхьа а лан доцуш,
сацIена сан синан дин бисна,
лам сан байлахь а битина,
лерг-бад сан йохийна.
Чам баьлла сан чомах,
чаьмза доккхуш
чами чуьра дог сан,
ченала и кхоьссина-ма и-ма баьлла,
баьлла бала боссийна.
Муьстаниг ю-кха шортта яа
хилланне а цахиларх а,
и ю-кха шортта, амма
муьстачух чам ца кхета,
муонаш хилла дIадаьлла дела дерриг а.
Тезаниг ю-кха, мел и цахиларх а,
и ю-кха суна-ма шортта, амма
тезачух чам ца кхета
тезеташ хилла дIадаьлла дела дерриг а.
Шортта моз ду-кха

и мел цахиларх а сан-м,
и инзаре шортта ду-кха,
амма суна и къахьделла-кха,
цхьа Iайг хиллал ас къа хьарчийна дела.
Чаьмза ду-кха
мел дуьраниг а
дуьнено, шен дуй къарбеш,
де шен дихкича сан синна.
Лам боьхна сан,
бохь эзар цинцех охьаатабелла.
Бохь-м со-ма богIа кхиьна а вац-кха,
и муха ас бугIу,
бал аса-м сайн
хIинца а дIаболийна ца хилча.
И Iаьржа бода боцчух-ма
уппагIнех бухбуьйлучу
Iаьржачу лаьттах
охьаIийдалучу,
массо а шен цхьа хIу долчу
хIуманех-ма суна-ма,
беккъа цхьа ша бина,
еккъа цхьа Iожалла ю-кха суна-ма,
тешаме накъост хилла

уллохъ лаьтташ даима.
Хьомениг,
иштта ду-кха сан-м гIуллакхаш
долу, шен гIуракхаш гIу чу а эгна.
Аса-ма хьуна сагатдо-кха...
Цхьа чIогIа, цхьа чIогIа
и-ма
кIаргдо-кха кху буьйсано!
Шен цу эсалчу
кьинхетамечу седарчашца
ирс долуш вара со-ма,
марзо а яра сан-ма.
Цхьа маьIна долуш дара-кха
гондIарниг,
цхьа яккхийра шен маIаш а йолуш,
ткьа хIинца-ма
аса сагатдо-кха,
са сайн цхьа готтачу
гатана юккье а хьарчийна,
гел а хьовзийна сайн гана.
Галваьлла со-ма
цу ганан лар тIера
цу зазанех юьзначу
синан аренашка
дистина хи кхаьчна,
дерриг а дIатакхийна,
чхераш а детталуш,
атаелла,
безаман кIайчу детин
куьзганийн кIудалша вайшиннан
цу шовданийн кийрара,
тIулга тIе тIулг а буьллуш,
хьалайобьттина
и цIиэн цIе шен цIе вайшиннан
вовшеха яккхина,
цхьа цIа вайшиннан дIасадекъна,
цIе екъна вайшинна юккьехула,
цу цIеран йиш хаьлла,
цу цIарах цIе яьлла,
цIе хаьлла кху сан белхан.
Мел чIогIа хьо
сан бIаьргийн бIарлаша схьалехарх,
хIинца-ма хьо карош яц-кха,
я гур а яц-кха кхин-ма

сан гуьйренан гунашкахъ цкъа а.
Со-м дохковаьлла,
цу дуо чуьра а шен-м цхьа вон ка хил-
ла долу
со-м хьалаваьлла верриг а,
ткъа замано-ма,
кху зазано дIакхобьхуш йолу,
дегнашна юккьера-м
и цхьа юьккьа юкьаелла юкь йохош,
зайлаш диттина,
хIу дайна-кха хIун де аса-ма,
мича гIо со-ма и хIу дIаден, хьомениг,
алахьа.
Аса-ма хьуна сагатдо-кха
ма чIогIа, кху буса ма чIогIа
шайн цIогIа-маьхьаршца
хIара мехаш а
хIинца-ма тогIи чу дуьессу,
шайн дагахь,
цхьана мукьаме
догIур дацара теша аьлла,
шайн аьрха аьзнаш
цу элхьамцийн горгалийн
кIудалша.
Ткъа царна-м юха а ма ца хаьйца,
уьш-м тоххара, атаелла,
яьржиний
гуьйренийн гарманан аренашкахула.
Ма хаза яра-кха
и хенаш-ма,
ха долуш шайн зазанех дуьзна,
хен а баккхалуш шайх-ма цхьа нис-
белла.
хан хуьлура-кха
дагара дийцаран хьестаро
цхьа мерза хьалакхуьур-кха дагар-м,
цхьа токхе хуьлура-кха даима,
дог-ойла
такхораш а долуш-м шен шортта.
Iаьнах яла
хьелаш хуьлура-кха цхьа шортта, цхьа
хьенна,
цу хьелийн даьттанех дуьзна,
хьал-де дика хуьлура-кха,

цхьа могоша, цхьа паргIата а долуш.
Хотешкахь даима хезар-кха
кьоркхокхийн зуькарш.
Хьомениг, аса-ма хьуна сагатдо-кха,
ма сагатдо-кха хьуна аса кху буса,
хьо ган лаьа-кха цхьа чIогIа!
Мичахь бу-те и хьан лам хIинца,
и лами а мичахь бу-теша,
вайшиннан ши лам чуччахоттийна
латтийна болу?
Дукхаяхарг,
ма чIогIа кьахьегна-кха цу хье чуьрчу
гаьннаша,
хьан са сан сих дIакъасто гIерташ!
Ма кьахьбина-кха хьан дегIан ша
сан дегIан шано.
Цкьа мукъане а йолахь суна гIенаха,
сан мукъ схьабохьуш,
сан гIе дохьуш,
и шен метта
дIа а хIоттош юха а.
Ткьа хIинца-ма
шех теша бисначу
кху буькьачу, кьизачу
Iуьйкъенан боданехь,
наг-наггахь маьлхан
цхьа атаелла зIаьнар бен-ма,
кхин хIумма а дац-кха.

И карайо-кха
вайша даьхначу хIусамера
дагахьбалламашца,
дагалецамашца кьийсалуш.
Хьомениг, ас хьуна
сагаттадо-кха!
Ма чIогIа, ма чIогIа
хьо ган лаьа-кха, гобаккхина
цхьа шортта-шортта,
амма буьйсанех-ма,
охьаоьгу, охьаIийдало иэшамийн
сирла совгIаташ.
ГIаш оьгу суна совдевлла,
гIурах дуьзна,
оьшуш а доцуш цхьанне а,
гIора дIауьйзуш,
гIайгIанех Iийдалучу
гIан набаршца
цхьа гIийла гатбеш,
цхьа готта гатбеш синан бен-м
когаакхабаьлла болу
сан тахана-м.
ма лаьа-кха хьо ган суна, хьомениг!
Ма лаьа-кха, лаьа-кха
цхьа чIогIа, цхьа чIогIа!
чIегIардигех-м ахьа-ма тIам бетта дела
бетта синан коран
сан бIаьргашка, тховса...

Керла цѐраш

МУСХАДЖИЕВ Сайд-Хъасан

Дайн некъаш – тѐаьхъенийн тѐемаш

Мусхаджиев Сайд-Хъасан вина 1972 шеран 12-чу майхъ Мескар-эвлахъ. 1989 шарахъ цо тѐхдика доьшуш чекхѐаьккхира оцу юьртара школ. Жимчохъ дуьйна къоман культура а, истори а йовза луш вара Сайд-Хъасан. Цундела ларамаза дацара 1989 шарахъ иза Эдагин пачхъалкхан университетан историн факультете деша вахар. Студент волуш дуьйна волало иза Илманехъ къахъега. Цо дакъалоцу Къилбаседа Кавказехъ дѐаьхъначу тайп-тайпанчу студентийн Илманийн конференцешкахъ. Университет чекхѐаьккхинчул тѐаьхъа, Сайд-Хъасан аспирантуре деша хӀутту. 2000 шарахъ Сайд-Хъасана кхиамца чекхѐоккху «Ислам а, 18-чу бѐшеран чаккхенехъ а, 19-чу бѐшеран

хъалхарчу эхехъ Кавказан ламанхоша шайн паргѐатонехъа дѐаьаьхъна къийсам а» тема лерина кандидатан диссертаци. Сайд-Хъасан историн Илманийн кандидат а, доцент, тѐеман историн Илманийн Академин член корреспондент а ву. Болх беш ву Майкоперчу Пачхъалкхан технологически университетехъ. Хъехархочун болх барал сов Сайд-Хъасана жигара дакъалоцу юкъараллин дахарехъ. 2008-чу шарахъ цуьнан юкъараллин а, гуманитарни гӀуллакхаш билгалдаьхна Эдагин республикин машиаран лигин лауреат, аьлла цѐе тилларца. Шен къоман историн а, таханлерачу дахаран бала кхочуш ву Сайд-Хъасан. Цунна тоьшалла ду цо нохчийн маттахъ байташ язйеш хилар. Царах цхъаерш оха дешархойн кхеле йохку. Дала аьтто бойла, Сайд-Хъасан!

Деле кхайкхар

Иаьржа буйса серлайоккхуш,
Стиглахъ кхийти дашо бутт.
Кѐаделла дог самадоккхуш,
Дѐахѐоьгтти и деза сурт.

Аллахѐ-Дела, Воккха Дела!
Хъан къайленийн доза дац.
Хѐай тхан Дела, Везан Дела!
Хъо воцург кхин дийца вац.

Хъоьга ойла ялхо воллу,
Паргѐат доккхуш мерза са.
Хъоьга дагардийца воллу,
Байбеш бала дешнашца.

«Лаьмнийн мохк – тхан латта» – аьлла,
Мацах, дукха зама хъалха

НАХЧО-ТУРПАЛ гучуваьлла,
Шен беркате йолош тѐаьхъе.

Дайн сий доцург гѐортор йоцуш,
Когахѐоьгтти НОХЧИЙН КЪАМ.
Даймохк боцург накъост воцуш,
Кхиьнарг лур дац цкъа а къан.

Хазчу аьзних мотт кхоьллина,
Безам, лазам цуьнца буйьцуш.
Шовданашца дог цѐандина,
Хъанала къа лаьттахъ хъоьгуш.

Бѐшерашкахъ некъ бин ахъа,
Чѐагѐдеш, дахчош оьзда гѐиллакх.
Ца дицдеш дин, нохчийн яхъ а,
Ахъа деш ду Далла гѐуллакх.

АС НАЗМА ОЛУ

Маълхан дуъне къахъделла,
Дуъне шена дЮвш тарделла,
Ненах хаьдда, доьлху бер,
И хьостуш, ас назма эр.

Шен Даймехкан лардеш сий,
ГПазотехь кІант кхелхина.
Турпала-ненан оьцуш дог,
Аса назма айина.

Вешех яьлла йиша гуш,
Вешин метта хІуттуш дІа,
Цуьнан дагна синтем луш,
Аса назма язйина!

Мехкан къонах айина,
Кешнашка хьош доІанца,
Цуьнан дега кадам беш,
Назма олу доггах ас.

Марсаяьлча тІеман цІе,
Ирча догІуш массо де,
Деле орца дехарца,
Назма олу махкана.

Том

Адмаша кІаргйича бодане гамо,
Вовшашна юкъара хаьдча барт-чІагІо,
Шийлачу мох-дарцо дІахьуьйо йовхо,
Ирча болх болабо буьрсачу тІамо.

БІаьхочун майра дог дахчадо тІамо,
Къеначу ненан дог Ювжадо тІамо,
ХІусамден ков-керташ дІахьулдо цІаро,
Жима бер дуьту цо, деш миска буо.

ХІаваан тийналла Іадайо тІамо,
Іаламан хазалла чахчайо цІаро,
Къизалло хадайо акхаройн маршо,
Дуъне садолчунна цо къиза къахьдо.

Том юхатухур бу, аьлла ду тІамо.
Заманца тоьлур йу, бакъйолу нийсо.
Машарца йоккхур йу, сатуьйсу маршо,
Собаре хилалахь, сан ваша НОХЧО!!!

1996

ДОГ МАЙРА ШАЙХ-МАНСУР

(или)

Бодано хьулдина халкъ акхадаьлча,
Зуламхой, талорхой вайн махкахь дебча,
Дин гІийла дегнаш а Іесалле эгча,
Кхайкхаза вайн махка мостагІа веьча,

Куцдолу онда дегІ шаьлтанца къуьйлуш,
Ийманан серлонца кийрахь дог гІуьттуш,
АллахІан некъаца ша хьалхе йоккхуш,
Исбаьхьчу Кавказан барт-чІагІо кхайкхош,

Дерриге дуьненна доьналла гойтуш,
Хьуо волчу къомана дикалла нисъеш,
Турпала Къонахий накъостий лощуш,
ГПазотан къийсамехь толамаш бохуш,

Хьуо везаш долчу хьайн халкъан сий ойуш,
Ца везаш болчеран харцонаш отуш,
Имаман хьайн даржах куралла ца еш,
Кху маьлхан дуьненах кхин дезар ца деш,
Хьайн деган чІагІо кхин йоха ца еш,

1995

Вайн Делан дуьхьа гІаьттина,
Цу новкъахь мостагІчо гатвина,
Малхбалехь назманца,
Малхбузехь иллица,
Халкъаша вазвина...

Къызачу мостагІчо тутмакх а вина,
Шийлачу набахтехь АллахІе кхойкхуш,
Кавказан лаьмнашка ойланца вуссуш,
Декъала хили хьо,

дог майра ШАЙХ-МАНСУР!

Исламан, Кавказан турпаллин НУР!

2016

Далла дукхавезна Геза-Хъаьжа

(назма)

Ламанан исбаьхьчу Зандакьахь,
Оьздачу Аьрзун доьзалехь,
Дала шена це тоьхначохь,
Дуьнен те ваьлла,
Далла дукхавезна и Геза-Хъаьжа.

Лаьзгийн Ярагехь Илма Иамийна,
Мухьаммад шайхаца марзо эцна,
Ташу-Хъаьжин салам куьг лаьцна,
Цуьнца цхъаьна Нохчийчу вирзира
Далла дукхавезна и Геза-Хъаьжа.

Сийдолчу Симсаран кортошкахь,
Хийла холбата хуьйжуш,
Даиман дуьсур долчу эхарта
Гийла чам боккхуш,
Далла дукхавезаш вара и Геза-Хъаьжа.

Исламан Илма шен коьртехь гулдина,
Ийманан хазна шен Иамалшца гайтина,
Элчанан суннаташ адамашна Иамийна
Далла дукхавезаш вара и Геза-Хъаьжа.

Газотехь керстанна майралла гайтина,
Теман кIурлахь, вежари декъал хилла,
Имама, шайхаша сий-лерам бина,
Далла дукхавезаш вара и Геза-Хъаьжа.

Шариатан низам ДегIастанахь хIоттийна,
Бусалба олалла махкахь даржийна,
Еламдайша Шемалан имамалла кьобалдина,
Цунна улле хIобгтира и Геза-Хъаьжа.

Имамо векал вина, дин даржо аренга хъажийна,
Гихийстера Чергазийн махка кхаччалц
Дин хаздеш, веара кхайкхамца
Далла дукхавезна и Геза-Хъаьжа.

Шен хьомсара кIант вийна,
Дакъаза ваьллачу жимхина гечдина,
Чир ца лобхуш, Делера собар доьхуш,
Далла дукхавезаш вара и Геза-Хъаьжа.

Адамын даг чохь висина,
Иблисан букь кагбина,
АллахИан кьинхетаме сатесна,
Далла дукхавезаш вара и Геза-Хьаьжа.

Киши-Хьаьжица вайн ДегIастан доладеш,
Ша кьобалвечу дегнаш чохь
ийман-ислам чIагIдеш,
Ламанца, аренца дин цIена кхайкхадеш,
Далла дукхавезаш вара и Геза-Хьаьжа.
Бода беъна шарифат доьжча,
Керстан Иедал вайн махкахь даьржича,
АллахIаца чIагIо еш дихкина
гIазот ца даста,
Дийзира цуьнан Даймахкахь кьаста.
Далла дукхавезаш вара и Геза-Хьаьжа.

Ассаламу-Иалайкум, бусалба вежарий!
Махкана маршалла, со сагIа хуьлда!
Шай дегнаш ларделаш куфраллех бохуш,
Макка боьдучу новкъа велира
Далла дукхавезаш волу и Геза-Хьаьжа.

Делан хьаьжа-фарз кхочушдина,
Мединатехь элчанан хIусамехь Ийна,
Езачу меттигийн воккха хьаша хилла,
Далла дукхавезаш волу и Геза-Хьаьжа.

Маккийн шайхаша лерам бина,
МухIажарийн баьчча хилла,
Массо а фарзаш кхочуш дина,
Цу езачу Хьармехь эхарте вирзира,
Далла дукхавезаш волу и Геза-Хьаьжа.

АллахI реза хуьлда хьуна!
Элча реза хуьлда хьуна!
Тхо-ма реза хили хьуна,
Далла дукхавезаш волу и Геза-Хьаьжа.

2008

ШИ НЕКЪ

Ойланийн мархаша хьо гена дIаваьхьча,
Мох-дарцо хьовзийна,
хьо арахь тилвелча,
Къаналло ца хобттуш, хьуна йис йиллича,
ДоттагIех дIахаьдда, хьо цхьалха висича,

Варийлахь, варийлахь!
Ши некъ ларбелахь!–
Далла тIебоьду исламан беа некъ,
Даймахка боьду ламанан тIулган некъ.

Доьхначу дийнахь а уьш
дицдан йиш йац вайн,
Царех дIахерделча дан амал ма дац вайн,
ТIаьхьешна вайн дахар хетар ду дай,
Ца Iебаш гулдинчо виьр ву шен лай.

Варийлахь, варийлахь!
Ши некъ ма бицбелахь!–
Далла тIебоьду исламан беа некъ,
Даймахка боьду ламанан тIулган некъ.

Далла тIебоьду некъ хьан
сино буйьцур бу,
АллахIа доссийна Ислам
хьан бакъ-дин ду.
НОХЧИЙЧУ боьду некъ
хьан даго хьобхур бу,
Даймехкан беамаман Iаролехь и ма ду.

Варийлахь, варийлахь!
Ши некъ ларбелахь!–
Далла тIебоьду некъ,
Даймахка боьду некъ.

Далла тIебоьду некъ
Гелвелла базбелча,
И хасто мотт сецна,
хьо гуттар кIелвисча,
Хьайн сица, хьайн дагца
Далла тIекхийдалахь.

Даймахка боьду некъ
Ахь юьхьаралаьцча
Когера ницкъ хаьдча,
меженаш севцча,
Зоьрталчу хьайн дегIан
да воцуш висча,
ТIаьхьхьара еанчу
сирлачу ойланца
Воссалахь НОХЧИЙЧУ –
Даймехкан кхерча!!!

ДАУЛЕТУКАЕВА Камила

Даулетукаева Камила йина 1990 шарахь, 11-чу ноябрехь Соьлжа-Г'алахь. Ц'ера Гуларера ю Камила. 2014 шарахь цо чекх'аьккхина НПХЬУ, гуманитарни факультет. Литературин а, цуьнан хьехаран методикин кафедрехь лаккхара хьехархо ю Камила. Иш-колехь доьшуш йолуш дуьйна схьа, искусство-ца уьйр-безам кхоллабеллера Камилин. Къаьсттина книгаш йобшуш самукъадолура йоь Ian. Дуьнен чохь хьуна лехча а, ца карош дерг, хила

а лууш, хила йицц йоцу х'ума, ойланийн маршо – дерриг литературехь карадора Камелина. Шо-шаре мел долу а, литературица йолу уьйр кхин а т'е ч'аг'луш, шен исбаьхьа ойланаш нохчийн матте ерзош, къахьобьгуш ю Камила. 2018 шарахь дуьйна стихаш язйо Камилас. Камила стихаш язйина ца Iаш, Iилманца литература толлуш, болх беш ю. Иза Iилманан диссертаци язйеш ю. Марша йог'ийла, Камила, нохчийн литературе! Дала аьтто бойла хьан!

Бе эзар суьйренаш...

* * *

Бе эзар суьйренаш, бе эзар малх берзар.
Бе эзар гуьйренаш, бе эзар бос берзар.
Суьйранна тийналло эгадо са.
Дагах а долиш, доьду и д'а.

И даьржа, бе эзар бос оьций шен,
Кхаа басах цхьаь хуьлий, даьржа.
Даге а доьрзий, юхадолу са,
Бе эзар хазалла хуьлий.

* * *

Буйсано даржийна т'емаш,
Серлонаш кхелхина д'а.
Генара схьахеза шабарш,
Иэт'аеш бодане буйса.

И шабарш хезаш дац цхьанне.
И шабарш мотт сецна ду.
Мотт боцу мохь бетта седано:
«Со серлонах хилла са ду!»

* * *

Декъаделла синан бердаш.
Зевне юьйлу дакъазаллин зурма.
Гушдоцу тайнаш туьйсу синтемо,
Сох къаьстий, и стиглахь баьржа.

Сайца дийца дисина къамелаш,
Дарба хилац синанбердашна.
Синпарг'ато хьо мичахьа лела?
Юха а юьсу со сайн цхьаллийца.

* * *

Стиглане бос эцна йочане,
Цо чехош цхьалхалле йоьрзу.
Кхоамза йоьду сан зама абаде,
К'елхьараяла, со серлоне йолу...

Тем боцуш ойланаш ю сан,
Са къуьйлуш, саде'ар хедош.
Баланаш... шу масане хилла..
Кхоамза сан синтем бохош.

УМАРОВ Лом-Гела

Умаров Лом-Гела вина НГЛАССР-н Ножин-Юьртан кIоштан ТIуртIи-КIотарахь 1963-чу шеран 30-чу ноябрехь.

Юьртара юккьера школа чекхъяьккхина 1980-чу шарахь. 1981-1986-чуй шерайкахь дешна Л.Н.Толстойн цIарах йолчу Нохч-ГIалгIайн Пачхьалкхан Университетехь, филологин факультетан кьоман отделенехь.

1986-2016-чу шерайкахь белхаиш бина республикин школаикахь нохчийн меттан, оьрсийн меттан, литературин хьехархочун даржехь.

2016-чу шарахь дуьйна болх беш ву С.С-А.Джунaidовн цIарах йолчу Гуьмсерачу Хьехархойн Колледжехь нохчий меттан хьехархочун даржехь.

НЕНАН ДЕКХАР

Ахь хьайн нанна казахетар диний тахна?
Мел хан яьлла, тIаьххьара и йолчу вахна?
Ткьа тIекхаьчча, ненан дог ахь муха эцна?
Мичахь ду ахь даьхна иллеш, ненах лаьцна?

Ненан декхар такхалуш дац, и дIаяьлча,
ТIаьхьа хуьлу, барам тIехь и хьан кех яьлча...
Кошан борзах куьйгаш хьобкхуш, цхьалха висча,
Дийна йолуш, ахь ца аьлларг логгехь дисча...

ДIа ца тоьттуш, гIохьа, доттагI, нана йолчу,
Дийнахь-буса, даим а ладоьгIуш йолчу...
Делан дика, кьинхетам а, беркат дай и-м,
Нана хьаста гIохьа, доттагI, хьобжуш яй и-м...

* * *

Даймохк, цкьа хьастахь со, бераллехь санна,
Лам санна, виснариг тешаме хьайна,
Стешха букьтоьхна, цаведдариг пана,
Хьо маракьийлинарг, боьдучохь Iана.

Даймохк, хьох тешам сан цкьа а ца байна,
Сох хьо а тешахьа, ца вуьтуш вайна.
Жималлехь, кьоналлехь сил дукхабезна,
ХIай Даймохк! хьо бай и-м, сан дагна лезнарг.

Даймохк, со вац хьуна, дегIе ладегIна,
Вац хьуна, хьо бицбеш, доцу ирс лехна,

Хъан берийн ницкъ боцу бѡаьрхиш ца гайта,
Реза ву сайн дегѢ лен лазар лайта.

Даймохк, сан гѢметта шераш ма дайна,
ТѢамо хьо хьийзор сан дагна ца тайна,
Стиглара Іеначу дѢаьвшечу гаьргех
Некъ лъохуш, баккха хьо къызачу балех.

Даймохк, ас сатуьйсусш, АллахѢ дехнарг,
Набарх а, тем боцуш, доІанехъ бехнарг,
Эхартах кхаъ санна, дог паргІатдоккхуш,
Хьо маьрша ма бели, бала дѢабоккхуш.

Даймохк, цкъа хьастахъ со, бераллехъ санна,
Лам санна, виснариг тешаме хьайна,
Стешха букътоьхна, ца веддариг пана,
Хьо маракъийлинарг, боьдучохъ Іана.

Даймохк, хьо малх санна, къегина тахна,
Хъан ирсан нур стигла, есалле дахна...

* * *

Цхьа зама йогІу, жамІаш дан дезаш,
Цкъа мацах ойланза лелийнарг дуьтуш,
Жимачохъ хьехнариг воккхаллехъ хезаш,
Эхарта верзаре сино сатуьйсусш.

Цхьа зама йогІу, хьуо хьайна воьлхуш,
Куьзгана санна, хьайн берашка хьоьжуш,
УьстагІий санна, хьайн ойланаш лъохкуш,
Іожаллин гІаларто кхоамза «хьоьстуш».

Цхьа зама йогІу, массара дѢатосий,
Дахаран некъашкахъ хьо цхьалха вуьсуш,
Коьртера оила а, цѢаьххьана йодий,
Дуьнене шовкъ яйна, гІорасиз хуьлуш.

Цхьа зама йогІу, ахъ хьайн накъост лъохуш,
Гонах нах хиларх а, хьо цхьалха вуьсуш,
Кхерамо Іададой, дог барзах угІуш,
Кхетаро, дуьне а дуйла хьайх дуьсуш.

Цхъа зама йогIу, хьо холчахIоттош,
Ахь мацах дIатуьттуш лелийначара,
Хьо охъавужучохь, ондда белш гIортош,
ГIиллакхе карабеш, доцуш цхъа хIилла...

Иштта дIайоьду-кха хIораннан зама,
Жималлин гIалатех беш дагахьбалам,
ТIаьхьенна, зеделларг дуьтуш, вайх Iама...
ДоттагI, хьайх диканиг диталахь ала...

* * *

Йа АллахI, тхо тешам боцчех Ахь хердехьа,
Цабезам, хьагI-гамо тхох къастаехьа.
Тхан Iамалш, Iибадат Ахь къобалйехьа,
Хьайна дуьхьал тхо юьхькIайчу хIиттадехьа.

Безачаьрца марзо эца декъалдехьа.
Тхан лазамаш, сатийсамаш кхочушбехьа,
Дохкодовлар, тIаьхьа делахь а, къобалдехьа--
ХIай тхан Эла, Хьайна дезначех тхо дехьа.

Ун-балано, дуьне мел ду, урх дIахецна,
Довла меттиг боцуш, цо тхо дIа ма лецна.
Iожаллин ун-накъост хилла, бала беъна--
Хастамхиларг, тхан къиноша и чудеъна.

Да кхалхарх а, ненах къастарх садиттина,
Йиша-вешех дезаш довларх собар дина,
Тхайн Iожалла когаш кIел юй диц ца дина,
Йа АллахI, хьан къинхетаме тхо ду сатесна!

Къинош летон, дохкодовла кхоьллина тхо,
Хета, кхетам цунах дIахьо мелчу махо,
Эхарт дицдеш, дуьне дезар тхуна марзло,
Везчу Дала, къинхетам беш, юха а гечдо.

ДогIур ду де, доьрзур ду цкъа бакь-дуьнена,
Бухахь хьобжучарна юкъахь гур ю нана...
ХIун ду хьондерг оха дахча дуьхьал царна?
Йа АллахI, тхан доIанаш ду Хьуна цхъанна...

Дола

Хьо бен, кхин орцах вала да воцуш,
Цамгаран балина дан амал доцуш,
Шен дегІан дола дан цхьа а ницкъ боцуш,
ГПорасиз бохкучех кьинхетам бехьа.

Хьо лоруш, Хьох кхоьруш, хастамбеш Хьуна,
Баьхна уьш хІинцалца – тхо теш ду цунна,
Тахана, де эшна, уьш кхойкху Хьобга:
– Йа Рабби, Йа АллахІ, кьинхетам бехьа!

Шо-шаре Мархийн бутт лийринчу царах,
СагІанаш декъначех, Хьан езчу цІарах,
Кьинойх ларбеллачех, Хьайх кхийринчарах,
Йа Рабби, Йа АллахІ, кьинхетам бехьа.

Дог лозуш, корта а, я букъехь лазар,
Кхетамах бевллачех, дайначех хазар,
Де доцчех, цкъа таса дуьненах мІара,
Йа Рабби, Йа АллахІ, кьинхетам бехьа.

Йиш йобхна хьийзачу гергарчу нахах,
Дархойн и лазарш шайн дегнашца ловчех,
Хьо бен, кхин деха а, дала а боцчех,
Йа Робби, Йа АллахІ, кьинхетам бехьа.

Хьан деза и ХьабжцІа теш лоцу оха:
Нийсонан кхиэлана реза ду боху...
Шеконех тхайн дегнаш цІандина догІу –
Йа Рабби, Йа АллахІ, хастам бу Хьуна!!!

«Пхъарматан» – 45 шо

*Хьомсара дешархой! Тахана шуна хьалха бу генарчу (цхъана аглор гергарчу а)
1975 шарахь мехкан а, халкъан а гIуллакхана юкъ йихкинчу, шайн къоналлин
шовкъ а, похIма а, лаьтта тIехь серло алсам йоккхуш, дадала кийча хиллачу
кегийрхойн дагалецамаш. Теша, уьш бешча, хIетахьлерчу хенан а, дахаран а
хIаваь, марзонаш, халонаш шуна а хаалург хиларх.*

АХМАДОВ Муса

«ПХЪАРМАТАН» ДОБЗАЛ

Гутгаренна стеган сица даха дуьсу кIезиг хIуманаш – уггаре а мехалнаш, уггаре а чоIга Iаткъам бинарш. Иштта ду бераллехь хъан кхетам къагийна, хьуна дуьххъара малх гина де, иштта ю жималлин марзонаш – доттаIалла, дуьххъарлера безам... Церан моIарехь ду суна «Пхъарматехь» айса дакъалацар а. Оцу литцхъаьнакхетараллехь хиллачу заседанеша, цигахь динчу къамелаша, накъосташца хиллачу юкъаметтигаша дуккха а хIуманаш хийцина аьлла хета суна сайн амалехь а, кхоллараллехь а.

Деа шарахь (1976 шарахь дуйна 1979 шеран аьхке тIекхаччалц), оцу литцхъаьнакхетараллин куьйгалхо вара со. Уггар къоначех велахь а, накъосташа сох тешийнера литцхъаьнакхетараллин тIехь куьйгалла дар. Куьйгалла дар аьлча а, заседанеш (баттахь цкъа я шозза хуьлура уьш) кечъеш, накъостийн произведенеш йоьшуш, уьш кхечаьрга дIасалуш, критически статьяш язъеш, телевиденехь, радиохь передачаш еш, гIалахь а, ярташкахь а цхъаьнакхетарш дIахьош, хаддаза дийнахь а, буса а болх бар дар-кха сан куьйгалла. Цул сов, Нохч-ГIалгIайн пачхьалкхан университетан хьалхарчу корпусан кхоалгIачу гIатан пена тIе дIатухуш хилла долу «Пхъармат» газет арахецаран жоьпалла а суна тIехь дара. ХIетахь хIора баттахь арадолура иза, дIатоьхча масех метр пен дIалоцуш. Цу тIехь тайп-тайпана рубрикаш хуьлура. Поэзи, проза, хаамаш, статьяш, гIалди-булди /забарш/... Дуккхачу пхъарматхойн стихаш, дийцарш цкъа хьалха оцу пенагазети тIехь ара а довлий, тIаккха газеташкахула я сборникаш тIехь девзара дешархошна. «Пхъармат» газетехь шайн говзар зорбане ялар а жима хIума ца хетара буьйлалуш болчу яздархошна.

Дукха адам гуллора, и арадаьлча, цунна хьалха. Амма и цадезарш а бара. Хийлаза датIийра иза, цкъа дага а дира, пена тIехь доллушехь.

Тхан пенагазета дагийна аьлла ас арз дича, парткоман секретаран заместитель волчу Ивановс элира: «Аш цу тIехь националистически хIуманаш яздина хир ду, цундела дагийна. Бехк шу шайн бу».

«Пхъарматахь» дуккха а накъостий бевзира суна. Цаьрца гергарлонаш тесира. Уьш цхъадерш дуьйхира, вуьйш хIинца а долуш ду... Цунах лаьцна а ас цкъа цхъана хенахь яздейр ду. Амма тхайн цхъа накъост Ахмадов Малик ца хьахо йиш яц сан. (Цунах лаьцна йоккха материал а, цо язйина йисина стихаш а, статьяш а зорботоха дагахь ду тхо журналан роIерчу номершкахь, цундела доцца эр ду ас).

Бакъдерг дийщича, Малик цхьа шатайпа стаг вара. Суна дуьххьара вевзаш, иза университетехь ЧIогIа воккха юкъярчу дахаран жигархо вара, комсомолхойн баьччанех цхьаь а вара. Оцу хенахь иза воккхавеш а, самукъане а, суна хетарехь, партис вайн мехкан халкъаш сирлачу кханене дуьгуш хиларх ЧIогIа тешаш а вара. Оцу хьокъехь язйина стихаш а яра цуьнан.

Амма университетехь доьшуш цхьа ши шо даьлча, иза Iаламат ЧIогIа хийцавелира. Тхойшиннан дехха къамелаш хуьлура. Дукха хьолахь иза дуьйцуш /сол масех шо воккха вара иза/, со ладугIуш хуьлура. Тхойшиннан къамел литературех, ас язйинчу произведенех, нохчийн къоман культура кхиорехь дан дезачух а хуьлура... Наггахь политика а юьйцура.

Сан литературехь хиндолчух тешара иза, цунах лаьцна цо яз а дира 1978 шеран бIаьста, ша валале цхьа бутт хьалха, «Орга» альманахехь араьйллачу статья тIехь.

Малика наггахь еша политически статьяш а лора соьга, я ша йоьшура оцу статья тIера меттигаш. Цуьнгара дуьххьара хезира суна конвергенци бохучу теорех лаьцна а. КIорге хьекъал долуш хиларе терра, Малик хьалххехь кхеттера нах иттех шо даьлча кхетачух, шен заманал хьалха ваьллера иза кхетамца... Пхьарматхошна дагахь дисира 1977 шо. Оцу шарахь уьш республикина а беззира. Цу шарахь хилира къоначу яздархойн совещани. Цигахь ас дийцира «Пхьармат» литцхьаьнакхетараллин Iалашонех, балхах, хетачух. ЧIогIа дика тIе а ийцира и сан къамел цигахь гулбеллачу яздархоша а, къоначара а. «Шен хеннахь кхоллаелла и цхьаьнакхетаралла, шена хьакъ йолу цIе а тиллина цунна – «Пхьармат», – элира цигахь поэта Дикаев Мохьмада.

И совещани чекхьяьллачул тIаьхьа, къайлах тхан тидам беш, тхуна цхьаь кечдеш хилар даго хьобхура суна. Ткъа 1978 шеран бIаьста (май бутт бара мьотту суна) Ахмадов Малик университетан хьалхарчу юкъяраIойлин кхоалIачу гIат тIера чу а воьжна (ша воьжнерий техьа? – шеконаш-м ю сан) кхелхира. И бохам хилча цига, милици а ца йогIуш, КГБ-н белхалой баьхкира, цара обыск а йина, Маликан кехаташ дIадаьхьира, со Iаш волчу чохь а обыск йира, цул тIаьхьа сан «Денисолта» боху пьеса, «ГIала кхачначу пхьидашна язйина байташ» боху стихотворени чуьра дIаььхьира.

Эххар 1979 шеран май баттахь, хIетахьлерчу обкоман хьалхарчу секретара А.В. Власовс тхуна «националистийн тоба» аьлла цIе тиллира. Тайп-тайпана таIзарш дира, – комсомолехь, партехь болчарна выговораш, балхара дIабаха а гIиртира, тхан сийлаллин председатель Музаев Нурдин университетехь бечу балхара пенсе вахийтира. Суна суо бехке хетара цунна хьалха, иштта нисдаларна. Цундела цунна дуьхьал ца кхета гIерташ лийлира со. Амма дуьхьал кхетча, цо сох бехк баьккхира:

– Хьо гучуволуш ма вац. Ахь хIун леладо? Шек дIа а ма вала хьо, хIара ерриг а клевета ю хьуна. Шек дIа ма вала хьо...

Дика дог ийцира цо сан.

Амма кхечу кепарнаш а бара, хьо вогIу гича петухурш. Ас «Пхьарматан» заседане цкъа веанарг а, шозза веанарг а дIаязвора цхьаьнакхетараллин декъашхо ву олий, уьш алсам мел хили а дика хеташ. ТIаьхьа «националиш» боху цIерш тахка йолийча, царах цхьаберш дика реза а ца хуьлура, ас шаш юкъяозорна. Цундела, комсомолан обкомехь, Москвара комисси а еана, тхаш гулделча, ас элира:

– «Пхьармат» литцхьаьнакхетараллехь мел хиллачун дерриге а жопалла суна тIехь ду, цуьнан куьйгалхо а, массо а заседанехь дакъалоцуш а суо хилла дела. «Пхьармат»

университетера комсомолан обкоме схаькхалхийра. Со юьрта балха хьажийра, университетехь балха ца вуьтуш. Юьртахь ишколехь болх беш сан хаддаза «дола» дора КГБ-с тIаьхьахIоттийначу шина айкхо. Киранах цкIа-шозза оцу организацин машин а йогIура тхан ишколе, хьажа-хIотта. Со мел чIогIа гIоьртича а, оцу жимчу юьртахь соьга Iедална хIун далур дара? ХIетте а Iуналла чIогIа-м дара.

Амма массо хIума а нахах а, Iедалх а доьзна дац. Дала бича аьтто хуьлу. Иштта Iедална мел ца лиьнехь а, сан «Десачу цIа чохь буьйса» боху книга ара а елира вайн издательствехь. 1984 шарахь Москвахь хиллачу кьоначу яздархойн совещанехь дакIа а лецира, цигахь сан кхоллараллин дика мах а хадийра...

Дукха ю сан «Пхьарматах» йоьзна ойланаш. Дукха ду сан цигахь сайн бевзинчу накьостех яздан. Амма ас уьш ца буьйцу, цара хIорамма а шен-шен дагалецам язбаре дог дохуш а, суо оцу агIор кхидIа болх бан дагахь а волу дела.

ИСАЕВ ТIауз

«ПХЪАРМАТАХ» ДАГАЛЕЦАМАШ

И дара 1975 шеран бIаьста а, аьхка а... Со хIетахь Нурадиловн цIарахчу театрехь актер вара. Оцу бIаьста сайн нийсархо волу суртдиллархо Ахмадов Шамсудди вевзира суна. Шамсуддин дагахь дан юьхьарлаьцна дуккха а хIумнаш дара, цо уьш дукха а, хаза а дуьйцура. Кьоман культурина хийра долчу гIалин хьелашкахь кхиьна велахь а, исбаьхьаллин похIма долуш ша хиларна, цо кIахьоьгура нохчийн культурах хьакхалуш мел дерг шена Iамо гIерташ. Суна хетарехь, иштта и цIаьхь хилла ца Iара. Ойла йича, долучунна бIостанехьа хиларца тIех тамашийна парадокс яра иза: хийла чкьор Даймахка цIадирзинчул тIаьхьа, кхузахь, цIахь, юха а есалле кхочура, доцца аьлча, вай дохор цIадирзича а чекхдолуш дацара. Амма интеллигенци кхиар сацо гIерташ хIилла дукха мел лелий а, хьостанашка, орамашка кхийдар совдолура кьоман. Цундела дуккхачарна шайш шайна карор вуно халачу хьелашкахь хуьлура. Деха хIунда дуьйцу, Шайх Мансуран цIе а «шабар-шибарехь» йоккхуш хилла хилча. Со хIетахь Н-ГIПУ-н историн факультетехь заочно доьшуш вара. Хетарехь, оцу шеран Iай, Шамсудди вовзале, суна Н-ГIПУ-н хIоргичохь дуьхьара гира «Пхьармат» цIе йолу пенагазета. Гуш ма-хиллара, иза рогIера номер яра. Массанхьа моттаргIанаш лелош, сонтаяьллачу цу заманчохь бакьдерг, шайна хетарг ма-дарра схааларца, керла ойланаш хиларца студентийн, хьехархойн тидам тIебохуьйтура цо. Оцу хенахь университетехь дуьйцуш дара «Пхьармат» цIе йолуш литературни цIаьнакхетаралла вовшахтоьхна, семинараш дIахьош, кьоман культурин проблемаш хьалхахIитточу кегийрхоша. Ала деза, суна а, хетарехь, иштта кхечарна а оцу харцдерг дуьйцучу муьрехь цIена хIаваь чуозар санна дара и – «Пхьармат» юйла хаар. Цунах ма-дарра Шамсуддис дийцира суна. Цунна бевзаш хиллера оцу ша-шеха кхоллаеллачу клубехь болчех цIаьберш. Цул сов, университетан юкьараIойлехь нохчийн фольклорера схаьэцна цIаь сурт дуьллуш а вара и. ТIаьхьо, аькхе тIекхочуш я аьхка делахь а, студенташ каникулашка бахча, тхо хилира цу чохь. Вуно хаза диллина сурт гира суна пена тIехь. Халахеташ делахь а, чекхдаккхаза дисира и. Мел хIуьа аьлча а, дегайовхонийн хан яра и. Дегайовхонан дерриге а хьалха ду, хетарехь, цундела хир ю-кха и дика а.

Дукха хан ялале со театрера д'авелира. Цул т'аьхьа ши-кхо «корматалла» а зийра. Сессера сессе кхаччалц дара университетехь дешар, т'аьхьара а со Воронежерчу искусствон институтан театрални факультете деша вахара. Каникулашкахь Шамсудди волчу кхочура со, иза волчохь вевзира суна пхьарматхо Ахмадов Малик а. Малик сол воккха а, г'уллакхна т'евирзина а, цул сов, цхьана х'умано садууш санна а хийтира суна. Зоьрталчу дег'ахь, лекхо ала мегар долуш, Iаьржачу аматехь, к'еда велар долуш волу и безаме хетуьйтура цуьнан дикалло, ша воцург хила ца г'ертаро, т'кьа иштта цуьнан даккхийчу хааршка кхийдаро а, кхиа г'ертаро а.

Дагадог'у, цо ша Воронежан студехь нохчийн моттий, литературий хьеха лууш ву, нагахь шена университето бакьо а лахь, культурин министерство дуьхьал а ца хилахь, аьлла. Довзаза дерг довза лаар, керлачунна т'екхиа г'ертар гора цуьнгахь, амма цуьнца цхьаьна, стенна делахь а, саготта а хетара и. Лаа ца хиллера и... цунах лаьцна – т'аьхьо.

Оцу шеран гурахь, к'еззигчу ханна ц'авеана волуш, со, гал ца ваьллехь, Шамсуддица сарахь университетан юк'яраIойлехь хьошалг'а нисвелира. XIетахь вевзира суна Ахмадов Муса – филфакан студент, «Пхьарматан» куьйгалхо. Айса язйина х'уманаш, дукха хенахь дуьйна гайта лууш волу, гайта меттиг белира суна. Уьш васташ ду аьлла, билгалдаьккхира Мусас. И тоьуш дара кхидIа а яздархьама. Цул т'аьхьа университетехь доттаг'ийн а, нак'остийн а гуо д'ах'юьттира сан. Ала деза, цу шерашкахь студентийн, пхьарматхойн гонашкахь, суна хетарехь, цхьа ша тайна нуьцк'ала кхоллараллин тешаман хьу яра ехаш. Массара яз а йора, массара еша а йоьшура, оцу хенахь массо а вовшашкара Iемаш а вара. Дика школа яра и, цхьаммо а программа х'юьттийна а йоцуш, хила ма еззара, к'юна а, шовк'ьех, ницк'ьех юьзна а йолуш.

Дукха хан ялале, суна хезира, Ахмадов Малик юк'яраIойлин корак чуиккхина, велла, аьлла. Хиллачу цхьа а кхетар вац аьлла, хетара. И валар, ойла йича, кьайле яра, амма бахьана х'ун хилла т'екхиа а хала дацара. Кхин дукха ца ваххал /оцу хьелашкахь муххале а/ т'ех похIма долуш а, шечунна т'ера вер воцуш а вара Ахмадов Малик.

Амма новк'ьа и цхьаь хилла ца Iара. Дийна мел дерг, похIма долуш мел дерг, и к'юман делахь муххале а, коммунистийн кьайлах йолчу доктринан хьесапца х'Iаллакдан дезаш дара. Университетан парткомана, комсомолан комитетана т'ера КПСС-н обкомана т'е кхаччалц идеологи д'акхоьхьучара террор йолийра, д'айолаялийтира нах цхьана кепе балош йолу чарх. Психикна т'еIатк'ьам бечу методологехь а, х'уьа а х'ума х'Iаллакдаран дек'ьехь а КГБ-с цу хенахь, хетарехь, мехала т'едахкарш дора, инструкцеш лора мотт беттачарна а, карьеристашна а, т'кьа иштта кхечу, нах йоцучу, нахана а. Зеделларг тоьуш дара. Дийнна компани меттахьхьайинера. Кегийрашкахьа г'ю лаьцнарш вуно к'езиг бара. «Юк'яраллина хеташ дерг» цаьргахьа дацара. Хетарехь, кхечу аг'лор хила йиш а яцара. Хууш ма-хиллара, похIма д'адаккха йиш яц, йиш яц иштта яз ца дайта а. Цундела беа кьийсам д'абаьллачул т'аьхьа Москвара, я, ма-дарра аьлча, Лубянкера дуьйна схьа «магийтира» вовшедеттадала, амма комсомолан обкоман эгиди к'ел, аьлча а, цуьнан тидамехь-тергонахь.

1980 шо дара д'адоьдуш. «Д'асацаран» олучу хенан лакхе. Седарчашлахь луьйчура генсек, т'кьа мог'арера белхалой – к'ьаьрк'ьанчохь. Суна хьалха санна

яздан а, лехамашкахь сайна гергарчу нахаца юкъяметтигаш лело а лабара. Студенташ хиллачу пхъарматхойх «къона специалиташ» а, къона яздархой а хилира. Махачкалахь исбаъхъяллин училище чекхъяьккхира Шамсуддис, амма тхойшиь наггахь бен тIетIа ца кхочура. Цу хенахь сан керла лаам кхоллабелира – зорбане вала. Говзанчашкара консултаци эцар – и дара коьрта долчунна со издательстве валийнарг. «Пхъармат» хIетахь комсомолан обкоман гIишлодохь гуллора. Заседанеш-семинареш баттахь цкъа хуьлура, уьш поэзи, проза, драматурги, критика цхъаьнатоьхна хуьлура, амма хъалхара шиь яра коьртаниг.

Клубана куьйгалла деш яздархо Шайхиев Iалвади вара хIинца. Дуйцийла йоцуш и вуно пайдехь, оьшуш юкъяралла яра, цигахь хIора а маьрша вара шена луьучух, ойланех, хетачух, чомех схъадийца. Литературин процесс яра дIайоьдуш. Иза дешар а, болх а бара. Суна хетарехь, заманца оцу муьран талламхой а бевр бу, и оьшу хIума а ду, хIунда аьлча кхин хIумма а ца хилча а цу тобана юкъяра бевлла, тахана а къахьобгуш бу цхъамогIа дика яздархой: Ахмадов Муса, Бексултанов Муса, Бисултанов Апти, и дI.кх. Суна къаьсттина тайнера и мур. Сан кхоллараллин таронаш зен йиш хилла ца Iаш, сайн сица, ойланашца гергарчу нахаца къамелехь а зен йиш хиларна дара и, ткъа и вуно доккха хIума ду. ХIетахь со Литературни институте деша вахара. Сайна цхъаммо а официално направлени елла яцахь а, суна литературе некъан кехат хIетахьлерчу «Пхъарматера» кхачьна лору ас, цундела со цунна баркалла баьхна а ца волу. Тахана, цул тIаьхъа иттех шо даьлча, цхъана а доктринийн олалла къобал деш ца хилла автономни гIайре санна, дагалобцу ас «Пхъармат». Гобаьккхина синойн талхар долуш, адамо ша шена ор доккхучу хенахь, шатайпа кхоллараллин аре, шатайпа беш яра иза. Цунна тоьшалла ду арайийлина а, ара, даламукъалахь, евр йолу а книгаш. Цунна тоьшалла ду хIара дагалецамаш.

Сайн дагалецамийн чаккхенгахь, ткъа хIара церан жима дакъа бен дац, суна цхъа хIума ала лабара. Массо а заманийн, массо а халкъийн, оьшуш меттиг баьлча, халонийн доккха дакъа шайна тIеобцуш нах хуьлу. Билггал цара кхолла доьгIна керла кхетам, билггал уьш хуьлу ойланийн, хиламийн, гIуллакхийн – массо а керлачун орамашкахь. «Пхъармат» шен замано кхоьллинера. И хъакъ ма-дду ларийра шен декхаршца.

ИСМАИЛОВ Абу

ПХЪАРМАТАН ЦIЕ

Цхъана хъекъал долчо аьлла боху: «Суна гена гора, лекхачеран белша тIехь суо лаьтгадела». ХIора чкъор а, шайл хъалхарчеран зеделлачух пайдаоьцуш, царал а гена хьожуш, ницкъ болуш хила деза.

Ткъа къоналла даима а хуьлу ша-шех бIоьбулуш а, доьналла долуш а. Шеконаш йоцуш, кханенах ца кхоьруш, муьлххачу а керлачу девзаш доцчу гIуллакхна юкъя - гIорта кийча хуьлу иза.

Вайнехан культурин дахарехь 1970-гIа шераш башха дара. КIезиг тираж хилар бахъана долуш туьканашкара тIепаза яйра Айдамиров Абузаран «Еха буйсанаш», «Ламанан некъашкахула» цIераш йолу книгаш. Кар-кара а луш, йоьшуш яра уьш цу хенахь. Романан шолгIа дакъа зорбанера араяларе са а туьйсуре дуккхалболчара.

Амма дуккха а шераш хан ийшира иза хила...

Ткъа хĕтахь... Нохчийн литература юккѳехь керла ницкъаш гучубийла болабелира. Юсупов Султанан, Кибиев Мусбекан, Садулаев Иабдуллин, Хасбулатов Ямлиханан, Сатуев Хьусайнан, Дикаев Мохьмадан, Рашидов ШахИдан, Кусаев Иадизан, Шайхиев Иаввадин, кхечеран цĕрш дика евзара поэзи а, литература а езачарна. Царах дукхахберш 60-чу шерашкахь «Комсомольское племя» газетехь хиллачу ТОМ (творческое объединение молодых) юкѳабогІуш бара.

Ишттачу хьолехь литературина юкѳавар нисделира сан. 1975 шеран Ыаьбста яздархойн Союзехь шен болх дѳабаьхьира республикин кьоначу яздархойн роГерчу кхеташоно. Ишттачу метте дуьххьара нисвеллера со а, кхиболу цѳамогІа кегий нах а. Иаламат пайдехь гІуллакх а дара хĕтахь деш хилларг. Цигахь хиллачу цѳаьнакхетаршкахь, къамелашкахь, кьийсадаларшкахь хІоранна а гучуйолура шен кхоллараллин дика а, ледара а агІонаш.

Оцу кхеташонехь бевзира суна хĕтахь литературехь дуьххьарлера гІулчаш йохуш хилла болу: Яхьяев Леча, Ахмаров Рамзан, Хатуев Иабдул-Хьамид, Ахмадов Муса, кхиберш а. Къаьбсттина дика юкѳаметтиг тасаелира сан Яхьяев Лечица. Иза цу хенахь университет чекхийоккхуш вара, ткъа со оцу университетехь заочно доьшуш вара, книжни издательствехь корректоран болх а беш. Вовшах моссаса кхийти, гар тхан, хІора дийнахь бохург санна, хуьлура, Лечас а, ас а дийцаре дора кхолладелла хьал а, дан дезарг а. Ишттачу къамелашкахь, кьоначу яздархойн, художникийн, музыкантийн тоба вовшахтоха еза боху, оила чІагІѳелира тхан. Цу хьокѳехь тхо дагадевира, хĕтахь литконсультант хиллачу Арсанукаев Шайхих а, комсомолан обкомехь хиллачу Дадуев Мамедах а, тхойшиннан цѳамогІа накьостех а. Массара а бохург санна кьобал дира и гІуллакх. Тхаьшна бевзаш болчу кьоначу яздархошка хаам а бина, де билгалдаьккхира оха.

И де башха дара! Декхна, мела гуьйренан де дара иза. 1975 шеран 10 октябрехь «Минутка» олучохь йолчу университетан юкѳараЙолехь хилира и дуьххьарлера вовшахкхетар. Оцу хьалхарчу гуламехь хилларш массо а суна дагавогІур вац. Цундела ас бехк цабиллар доьху хьахоза висинчуьнга.

Арсанукаев Шайхи а, Осмаев Асламбек а хьеший бара. Яхьяев Леча, Гавдаев Бауди, Ахмадов Муса, Яралиев Юсуп, Минкайлов Хож-Ахьмад. Верриге вейтгапхийтта сгаг вара моьтту суна цигахь.

– Дала аьтто бойла шун, – элира Шайхис. – Тахана аша дѳадолийнарг доккха хІума ду шуна. Аш язйинарг вайн историн цѳа агІо ю. Даима а, яккхий тоьпаш етташ, гІовгІанца, гІамца еш а яц истори. Таханлерниг санна долчу тийначу, амма чулацамечу гІуллакхо а йо истори.

Цѳена бакь хиллера Арсанукаев Шайхис аьлларг. Башха хиндерг долуш, мехала гІуллакх хиллера хĕтахь долийнарг. Цѳаьнакхетараллин коьрте хаьржира оха Яхьяев Леча. Цкъа-делахь, оцу юкѳараЙолехь буьйсанаш йохуш вара иза, шолгІа – и болх дѳаболош уггаре а жигара дакъа лаяцначарах цѳаь а вара иза, тхан вовшахкхетарш оцу гІишлош чохь хуьлуш дара.

Тхешан цѳаьнакхетараллина тилла дика цѳе лохуш дара тхо. Хĕттахь цѳаьна Илманан журнала тĕхь дуьххьара йийшира аса Сулейманов Ахьмада дѳаязйина йолу Пхьарматах (Прометейх) лаяцна вайнехан легенда. Цул дика дош лаха оьшуш дацара. РоГерчу цѳаьнакхетарехь (хІора баттахь цкъа-шоьза гуллора тхо), массара а кьобал а йина, «Пхьармат» аьлла, цѳе тиллира оха

цхъаьнакхетараллина. Иштта дІадоладелира «Пхъарматан» дахар.

Дуьххъарлерачу дийнахь дуьйна тхобца цхъаьна дакъалоцуш бара гІалгІайн къона поэташ Вышегуров Мохьмад а, Арчаков Сали а, къона суртдиллархо Ахмадов Шамсудди вогІура, иллиалархой хуьлура. Доцца аьлча, вайнехан культура кхиоран бала берг массо а вогІура.

ХІора гуламехь йоьшура керла стихаш, дийцарш. Я цхъамма, шен накъостан цхъамогІа произведенеш схъа а оьций, царна анализ йора, юха массара а иза йийцаре йора. Вовшийн кхоа а ца деш, юьхьдуьхьал гойтура ледара агІонаш, тІехь болх бан беза меттигаш.

Цхъа а гулам чекх ца болура керла цІе гучу ца йолуш. Тхан балхах лаьцна хезий, тІевогІура ца вевза поэт, яздархо. Иштта, «Пхъармат» юккье баьхкира Гайтукаева Бана, Дашаев Яхьъя, Бексултанов Муса, кхиболу накъостий.

Бакьдерг дийчица, сан хІора гуламехь дакъалацар ца нислора. Амма дуккха пайдехь хІума суна делла сайн кхоллараллехь накъосташа аьллачо, динчу хьехаро. Къаьсттина дика хьахо лаьа дуьххъарлера пхъарматхой Гавдаев Бауди, Ахмадов Малик, Яралиев Юсуп, Ахмаров Рамзан, Дашаев Яхьъя, Ахмадов Муса, Бексултанов Муса, Яхьяев Леча кхиберш. Уьш хІор а шен кхоллараллин хатІ, похІма долуш, шайш схъалаьцна некь хІун бу хууш, шайна а, вайн халкъана а хІун оьшу хууш кІентий бара цу хенахь.

Дахар хала а, чолхе а ду. Иэшамаш, сингаттамаш, бохамаш дийна волчух хьакхабалаза ца буьсу. Къызачу Јожалло тхуна юккъера дІаваьхьира, билггала бакъволу поэт Гавдаев Бауди. Јоккха яц цунах йисна кхоллараллин тІаьхье, амма цуьнан иттех стихотворени цхъацца болчу поэтийн иттех сборникал еза го суна.

Цхъацца бахъанаш нисделла, «Пхъармат» юккъера дІавелира Яхьяев Леча а. Цуьнан метта куьйгалхо Ахмадов Муса хаьржира пхъарматхоша.

1977 шеран 10 октябрехь хиллачу гуламехь айса аьлла дешнаш дало лаьа суна кхузахь:

«Ши шо исторически хьесапехь вуно кІезиг хан ю. Амма цхъана стеган дахарца дуьстича, иза дукха хан ю. Оцу муьрехь шозза заза даьккхира бошмаша. Шозза керлачу стоьмех ирс эцна вай. Ткъа яздеш волчу стеган дахарехь оцу хенахь дуккха а хийцамаш хила тарло. Ши шо далале бер кога а доьду, цунна дуьххъарлера дешнаш а Јема.

Шен лаамашна дуьхьа вехаш волчунна хьесапе дац ши шо а, ткъа шо а.

Ткъа халкъан дуьхьа шен ницкъ а, хан а ца кхоош схъавогІучунна дукха хІума кхочушдан йиш йолуш хан ю ши шо.

ТІаккха хама бе вай кху хенан, вайна кІезигчу барамехь луш йолчу хенахь.

Тахана а вайн йиш яц шеко йоццуш, вайн халкъан культура а, искусство а лаккхарчу тІегІан тІехь ю ала. Вайн халкъана юкьахь болуш бу, шайгара яхь яккхалур йоцушшехь, сутаралло бІарзбинарш а. ХІуманийн бакъболу мах хадо ца хааро кхуллу и хьал.

Вайн сийлахь декхар ду, вешан халкъана юккъехь кхеторан болх дІакхехьар. И болх хІора дийнахь, хІора сохьтехь, минотехь дІахьош хила беза. Халкъан шуьйрачу тобанашна, тІекхуьучу къоначу тІаьхьенна йовзийта еза вайн коьрта Јалашо – халкъ серладаккхар.

Иза оьшу хІоранна – селханлерниг диц ца дайта. Тахана гал ца вала. Кханене сатийса.

Иза оьшу эзарнаш шерашкахь вайн дайша ларийна йолу халкъан оьзда юьхь цІена латто.

Иза оышу вайна вешан ойланаш, сатийсамаш халкъан хъашташца буза, халкъан хъекъалах буза. «Пхъарматан» ши шо кхечи. Со теша кхуьнан хан еха хирг хиларх. Кху хъокъехъ селхана яздина моґанаш деша а лава суна:

Хуманан сахът бен дац –
 – Олуш ду халкъо.
 Мел чӀоґӀа хиларх,
 Дарц
 Шен хеннахъ тоь.
 Цкъаллиг цкъа
 Эшор яц
 Харцоно
 Бакъо,
 Баржор бац
 Лекха арц,
 Ца дуьтуш доь.
 Заманан бакъоно
 Цаторруг хилла
 Хан кхаьчча,
 Кан баьтӀча,
 Кхоьллира вай.
 Пхъарматан серлоно
 Къагийра илли,
 Гуьйренан
 Гуьйранна
 Сенбира бай.
 Цу цӀаро човхийна,
 Дог карзахдаьлла,
 Массо а
 Вахара
 Шеца и хьош.
 Дахарехъ айина
 Чекхийоккхур аьлла,
 ХӀораммо
 Ша-шега
 Делира дош.

Хийла берд
 Цул тӀаьхъа
 Замано баьхъи,
 Иожалло
 Божийра
 Бауддин къолам.
 Ткъа вайна
 Юккъешха
 Хъаьвзира лаьхъа.
 Цуьнца а
 Хиллера
 Накъостан кхоллам.
 Цул тӀаьхъа цхъаболчийн
 Дахделла тӀемаш.
 Цергаш а,
 МаӀарш а
 ИрӀелларш бу.
 Тахана, хиндолче
 Ца боьхуш тешам,
 Пхъарматан цӀе эцна
 БогӀурш а бу.
 Некъ шера цахиларх,
 Шу къар ма лолаш.
 Дебар ду,
 Хъекъар ду
 Кхана шун хас.
 Лаьмнашна тӀехула,
 Иллешка долуш,
 Декийта,
 Декийта
 Пхъарматан аз!

Дала, шайн Исалла бахъана долуш, хъакъ долчу кепара Іазап токхуйтуш долчу адамашна орцах ваьлла, цӀе йохъуш веьна волу Пхъармат, и Іазап шена тӀе а лоций, кӀелсоцу. Эзар шерашкахула халкъан кхетамо чекхдаьккхина долу цуьнан васт Іаламат чӀоґӀа герга дара цу хенахьлерачу хӀора пхъарматхочунна.

...1976 шо чекхдолуш Соьлжа-ГӀалахъ гулбеллера Россера дика бевзаш болу яздархой. Кхузахъ дӀаьхъьначу яздархойн кхеташонехъ къамелаш динчарах вара гӀалмакхойн поэт Кугультинов Давид. Цо иштта элира: «Суна хезна, Пхъармат Кавказан лаьмнашкахъ болатан зӀенашца тархах дӀавихкина хилла бохуш. Амма суна хезна дац оцу Іазапах Пхъармат кӀелхъараваьккхина бохуш долу дийцар. Иза хӀинца а бала хьоьгуш ву. Тахана а хӀора дийнахъ цунна тӀедоґӀу Аьрзу.

Тахана а цуьнан доӀаха дуу цо. Делахь а, со теша, Пхьармат мукъавериг хиларх. И хан генахь а яц».

Оцу кхеташонах лаьцна йолу юьззина отчет яра «Литературная Россия» газета ТӀехь, амма Кугультиновн къамелера ас лакхахь далийна дешнаш дӀадаьхнера...

... Коммунистийн Једал уггаре а ЧӀагӀделла зама яра и. Цу ЧӀагӀлонах шеко йолуш нах дукха бацара. Амма бакъ болчу поэташна, яздархошна гуш дара системан дог дахкалуш хилар. Ирахь лаьтташехь, мур йоьлла дечиг санна, цхьа онда мох баллалц, лаьтташ дара Једал. Цундела дукха хьолахь Эзопан маттаца дийца дезаш а хуьлура... Амма шеко йоцуш, дог тешна дара дахар хийца дезаш хиларх...

... Сан дахаран а, кхоллараллин а некъ сан сайн некъ бу. И цхьанначух а тера хила йиш яц. Жима волуш дуьйна суна дезна дацара вайнахана юккъехь хуьлуш долу тӀехула къамелаш, моттаргӀанаш, даима кепана лелош дерг.

Даггара аьлла дош, дина накъосталла цӀена гуш хуьлу. Кхана шена юха дийр ду олий, ца до хьаналчу стага кхечунна ден накъосталла. Ткъа тӀаьхьарчу хенахь вайнахана юккъехь хӀуьмалгаш дукха даьржинера. «ДӀа коч-схьа коч» бохург гӀиллакх делахь, иза ца хилча а мегаш ву со...

... ТӀехволуш ластабой корта,
 Гойту вай гӀиллакхан цуьрг.
 Стаг велахь стагана гӀортор –
 Кховдаде тешаме куьг!
 Вистхиларх ма хета дола.
 Ма кхера дожарна дош.
 Тергалде астагӀа болар,
 Бохамо дассийна пхьош.
 Вовшашка делалой хьовса!
 Вовшашца яхь хилий къовса!
 Јанаде диканан цуьрг!
 Кховдаде тешаме куьг...

Поэт а, яздархо а жимма «лартӀехь воцуш» хила тарло. Мелла а шен заманал хьалхаваьлла а хила веза иза. Поэт сиха а хила веза. Амма дахаран диканиг, вониг ша гайтарх, адамашна а, халкъана а дан дезарг хьеха ца оьшу моьтту суна. Поэт ша хила веза кхечарна масал.

1976 шарахь дӀаяьхьира Бадуев СаӀидан цӀарах йолу къоначу яздархойн хьалхара конкурс. ХӀокху могӀанийн авторна магийра хьалхара меттиг. Цул тӀаьхьа ламаст хилла дӀахӀоьттина долу и гӀуллакх хӀинца юха дендича дика а хир дара.

Бадуевн цӀарахчу конкурсан толамхой хилла ву Ахмадов Муса, Бисултанов Апти, кхиболу яздархой.

Цхьана а дех озалуш боцуш, майрра къамелаш деш, бакъдерг яз деш буьйлабелла болу пхьарматхой вуно новкъабара хӀетахьлерачу коммунистийн идеологашна. Тхуна юккъе сексоташ оьхуьйтуш, доцург кхуллуш, ямартлонаш лелайора коммунисташа.

Цхьана аьхка, иза 1976-чу шарахь дара, КПСС-н обкоман пленумехь А. Власов шен докладехь хьахийра «Пхьармат». Къайлаха тоба ю, националисташ ду бохуш, йоцу цӀераш кхоьллина, тхо бех а дина, хӀума дан гӀерташ...

Со отпускехь вара. Ца кхаьчча, гайтира суна Власовн доклад тЕхь йолу «Грозненский рабочий» газет. «Пхьарматах» лаьчна йолу меттиг билгалйоккхуш, зорбагоьхна яра...

Университетан парткомана тоьънера и бахьана. Пхьарматхой гуллуш хилла хIусам Дяаяккхинера. Тхан балхана новкьарлонаш-м цул хьалха а йора... Вайнехан филологин кафедрехь арахоьцуш хилла долу «Пхьармат» цЕ йолу пенагазета мосуьйтгаза датIийна а, дагийна а меттигаш хуьлуш яра. Амма, кегийрхоша кьар ца луш, юха а хьалауллура и газета. Делахь а хIинца хилларг кIорггера политически маьIна долуш хIума дара. Тхо-м, бакьдерг аьлча, политика цу хенахь юкьа гIерташ а дацара. Тхан произведенеш дахаран бакьдолчунна тЕхь кхуллуш йолу дела, политика юьстах ца дуьсура тхан гIуллакхаш.

Цхьа а бух боцуш Iедална дуьхьаладевлла ду аьлла, бехке динера тхо Власовс. Тхаш Iедална дуьхьал ду аларх хIумма ца хетара тхуна. Иза башха лачкьон гIерташ дацара, тхox цхьадерш-м муххале а. Утгаре а новкьадаьлларг – иза тхо кьайлах гул а луш, цхьацца хIуманаш а дуьйцуш, даррехь хIума а ала ца хIуттуш, цхьа декьаза тоба ю ала гIоьртинера КПСС-н наместник.

И дара лан йиш йоцург. Дикка ойла йира оха. Цхьаь ца деш Iадлар, боцу бехк тЕ а лоцуш, осал валар дара. Москва кехаташ дахьийта сацам бира. Дика чулацаме кехат яздина, кхаа адресца дIахьажийра. Аьхкенан мур хиларе терра, пхьарматхой гулбар ца нисделира. Цхьаццаберш цахь бацара.

Тхойшинца оцу кехата буха куьг яздира Яралиев Юсупа а.

Цул тIаьхьа цхьа хан яьлча, Москвара комисси кхечира. Пхьарматхой гулбина и кехат хIунда яздина бохуш, тхо чехо а гIиртира хIетахьлера партин идеологаш, шайна коьртехь Бузуртанов Мохьмад а волуш. Амма цунах гIуллакх ца хилира.

«Пхьармат» юхаденьелира, харцонна тЕхь толам а баьккхина. Иштта дар-кх и хьалхара шераш. Со теша, дукхах болу пхьарматхой шашь лелорг дашна а, гайтамна а доцуш, дог лозуш, бала кхаьчна арабевлла хилла хиларх. Царна юккьехь хилла хир бу, халкьан лазамах байрах а йина, дарже кхача гIиртинарш а. Делахь а, вайн тIаьхьенашна хуур ду хIораннан хьакь боллу мах хадо.

ЦУРУЕВ Шарип

«ПХЬАРМАТАХЬ»

Со стихаш язьян волаваларна бехке ши стаг хета суна – тхайн да Мовлади а, поэт Рашидов Шаид а. Тхан дас дешна вацахь а, духха йоьшура нохчийн, гIиргIазойн, узбекийн меттанашкахь йолу книгаш. Тхан хIусамехь кIезиг яцара уьш а, иштта оьцу кьаьмнийн эшарийн, иллийн экьанаш /пластинкаш/. Школе вахале дагахь хьара суна Мамакаев Мохьмадан «Даймехкан косташ» а, «ЧегIардиг» а стихотворенеш. ХIетахь тхан ишколан директор вара Рашидов Шаид. Нагахь и волчу хьошалгIа воьлура Дагаев Валид а, Магомедов Султан а (Дала гечдойла царна). Цара тхуна-берашна, хIора класса чу а богIуш шайн иллеш, эшарш локхура. Берашна лерина доьчучу оцу иллех, эшарех тхо дика кхетара; ойла еш ца хиллехь а, дагца хаалора оцу иллийн, эшарийн дош а, мукьам а тхайн хилар, тхуна гергара хилар. Доьца аьлча, ненан магтаца, нохчийн долчуьнца марзо кхоллаялийта дика хьал хIоьгтина хилла суна – тхан хIусамехь а, тхан ишколехь а (Рашидов бахьана долуш) пусар а, ларам а бара нохчийн дешан. Цундела хилла хир

ду и, тхан ишколехь дукха бара нохчийн магтахь стихаш языйраш а, дечиг-пондар лакха хуурш а. Цъаболчара шаш эшарш а йохура. Иштта, 1976 шарахь «Пхьармат» цѐ йолуш университетехь студентийн литературин цъаьнакхетаралла юй хаале ши-кхо шо хьалха дуьйна стихаш язъан гѐрташ а, «Еха буйсанаш», «Маца девза доттагІалла», «Зеламха», «Революцин мурд», и дІ.кх. а прозехь языйна книгаш ешна а, гІаьхъачул нохчийн поэтически произведенеш ешна а вара, гІаьхъачул нохчийн поэзи евзаш а вара со. Амма «Пхьармато» бина гІеІаткъам боккха бара. ХІуьа а делахь а, цъа керла а, юххера а хетара «пхьарматхойн» произведенеш. Цъадерг «пхьарматхой» хенаца герга (8-10 шо сол баккхий) хиларна хилла там бу и. Амма коьртаниг, хетарехь, «пхьарматхоша» керла басарш, васташ, кепаш лехар дара. Цул сов церан произведенешкахь ца хаалора харц патриотизм, харц интернационализм. Цара хестабора нохчийн мотг а, нохчийн мохк а, нохчийн гІиллакхаш а, къонахалла а. Уьш шайн ницкъ мел бу бакъдерг ала гѐртара. Вайн заманан дахар гайта гѐрташ лехамаш а бара церан. Цундела царна, къоначарна юккъехь дуккха а дешархой карабора. Масала, «Блаьстенан хиш» цѐ йолчу книги тѐра Ахмадов Мусан дийцарш, тхан классехь книга цъаь бен ца хиларна, рагІ а йиллина дийшира, дешна бевллачара вовшех кхет-кхетгачохь дийцаре а деш.

Езаелира Ахмаров Рамзанан эшарш а, стихаш а. Хаза хетарца йоьшура Абдулаевн, Гадаевн, Яралиевн, Яхъевн, и. дІ.кх. а стихотворенеш. Суна хетарехь, «пхьарматхойн» коьрта кхиам уьш коммунизман идеологина кІел а ца совцуш, ойна маьрша ян гѐртар бара. Цундела и йоха а йира. Амма ца дохийра церан гІуллакх, хІунда аьлча, адамиин син, ойланийн архаш караерзо атта дац, нуьцкъаха муххале а. «Пхьармат» нохчийн литературехь керла тулгІе яра аьлча кхачаме ца хета суна, иза нохчийн литература кхиаран некъо голатохар дара. «Пхьармат» кхоллаелчахъана кхечу – дикачу агІор хъавъзина нохчийн литературин некъ, къилба кхин карийна я хаьржина – иза кхоллараллин лехамийн а, исбаьхъаллин ойлаяран а маршо ю.

Суна дуьххъара вевзина «пхьарматхо» Ахмаров Рамзан вара. Иза дара 1978 шарахь, Іай. Тхан классан куьйгалхо Дaudан Йисита яра университетехь къоман отделенехь заочно доьшуш. Цаьрца доьшуш хиллера масех «пхьарматхо». Цо валийра со дуьххъара университетѐ, Ахмаровна тІе.

Сан кхетамехь поэташ, яздархой уггаре а сийлахь, хьекъале, доцца аьлча, уггаре а лакхара нах бара. Цундела суна доккха хІума а, дозалла а хетара «пхьарматхой» бовзар, цаьрца сайн уьйр тасаялар. Ахмаров Рамзана чІогІа лерина, нийсархочуьнца санна, хаза къамел дира соьца, сан стихашка ла а дуьйгІира, шенаш а йийшира. ДагадогІу суна, цуо хІетахь аьлларг: «Аса-м ца языйна хъан хенахь иштта стихаш». Сан хазахетаран йист яцара. Амма цъаьцаерш вон «чеха» а йира. Масала цъаь стих яра сан Октябрь хестош.

– Партис хІун дина хъуна? – хаьттира соьга Рамзана

– Дахар ирсе дина-кх цо, – иштта я оцу тайпана жоп делира аса.

Рамзана сан жопаш беламе дохура, хъуна хІун хаь хьалха муха хилла бохуш.

Аса элира, масала, хьалха школа ца хилла, цо элира:

– Хьуьрарш хилла...

Доцца аьлча І5 шо долчу сан коьртгачохь дуккха а ойланаш меттахъхъайира Ахмаровца хиллачу цъаьнакхетаро.

Цул гІаьхъа, хетарехь, май баттахь «Пхьарматан» рогІерачу заседане веара со. Университетана хьалхха со хІоьттина Іаш суна юххехула тІехвелира къежвелла, а волуш, лохуочу дегІахь гІеметтахІоьттина стаг. ХІаь, цунна тІехь кІайн-сийначу

басахь, доций пхьуьшаш долу коч а яра. Суна вевзира иза – Арсанукаев Шайхи, нохчийн поэзин цхьа лакхе. Кезиг яцара суна дагахь хууш йолу цуьнан сгихотворенеш.

Цхьа хан ялча схьавеара Ахмаров Рамзан. Цо: «Вало, чувовду вайша», – аьлла, шолгIачу гIат гIе хьала а вайлла, аьтту агIор дIавирзира тхойша. Цхьана чьонан неIара хьалха масех жима стаг вара лаьтгаш. Царна гIедахара тхо. Уьш массо а гIиллакхехь, озда бист хуьлура. Рамзана со вовзийтира гуьлбеллачарна, волучул а гIех хеста а веш. Суна и башха тан а ца тайра, хIунда аьлча, Рамзанна оццул дика вевзаш а вацара со. Сан стихотворенеш «пхьарматхоша» суна ца мьотгучу агIор хаста а йира, со «Пхьармата» юкьа а ийцира. Цунах боксха кхаь хилла цIавеъча вуно шовкье гIевирзира со стихаш язьярна. Гуьмсан районан «Цен Байракх» газетан редакце ваха ойла хилира. Оцу газето хIуьа хиларх стихаш гIе ца тухура сан я цхьана а тайпана дуьхьал жоп а ца доуьйтура шайга кхьохьучу стихашна. Ткьа «Ленинан некь» газето гуттар а цхьа жоп доуьйтура: «Хьан стихаш поэзин лехамашна жоп луш цахиларна зорба тоха йиш яц тхан», – олий. Гуттар а буха яздой «Чалаев Б.» хуьлура. Хаь, иштга тхайн районан газетан редакце веара со – «пхьарматхо». Мьоттура суна, хIинца-м цара хазахеташ гIеьоьцур ву со а, сан стихаш а.

Ас чьохьа ма-воллура элира, иштигI-вуьштигI ду, со «Пхьарматана» юкьахь ву, аьлла. Ткьа редакцин белхахочо цхьа «Грозненский рабочий» мера кIел гIуьттура суна «ХIоккхе хьажа, хIорш ду-кха шу...» – бохуш. ДIахьаьжча иза Власовн доклад яра, цо «Пхьармат» а хьахийнера цу гIехь, национализман клуб ю, аьлла. Амма со хIетахь хиллачу ма-дарра ца кхийтира. Цундела со шолгIа а вахара «Пхьарматан» заседане. Амма университетехь цхьаьллиг цхьанна «Пхьармат» я «Прометей» хIун ю ца хаьара, хаьттинчо цкьа а хилла а, хезна а хIума яц шайна олура. Цец-акь а вайлла цIавеара со.

Цул гIаьхьа мелла а дIатийра «Пхьармат». Зорбанехь вуно чIогIа ларйора ас «пхьарматхойн» произведенеш. Юха сан «пхьармате» вар нисделира 1983 шарахь, со армера цIавеанчул гIаьхьа. Пхи шо хан юкьайоьллера.

Кхузахь бевзира суна таханлера нохчийн яздархой Бексултанов М., Бисултанов А., Ахматукаев А., Исаев Т., Эльсанов И., Батаева Х., Тагаев С-Хь., Мацаев С., Бецаев И., и дI.кх. а.

«Пхьармато» кхочушдина шен коьрта декхар – нохчийн литература кхечу-керлачу новкьа яккхар. Шен заманан идеологична кIел ца соцуш. Дукха-кIезиг, амма паргIат шен аз декийна «Пхьармато».

Кхузахь хатта лаьа, барий пхьарматхой националиштас? Дера бара, оцу дешан нийсачу (дикачу) маьIнехь. Нийса ярий обком?

Дера яра. Цуьнан Iалашонца кхечу агIор хуьлийла а дацара. «Пхьармат» кхоллаяларан заманан шен цхьа кьайле хилла хила а там бу. Бакь ду, шаьш дечун, лелочун маьIнех кхеташ пхьарматхой шаьш а ца хилла аьлла хета суна.

Уьш кьона а хиларна (ткьа кьонанаш моттаргIанаш, хIилланаш кIезиг долуш ма хуьлу), кьам а, кьоман мотт а дезаш хиларна шайна хетачу, шайн ницкь кхочучу кепара яз деш а, кьахьоьгуш а бара-кх.

Дика ду-кх и дерриге а эрна ца дисина. Мел кьен хир яра литература «пхьарматхой» ца хиллехьара. Айса аьллачун тоьшалла санна церан цIераш йоху ас: Ахмадов М., Бексултанов М., Бисултанов А., Яндарбиев З., Абдулаев Л., Хатуев I-Хь., Яралиев Ю., Исмаилов А., Яхьяев Д., Ахмаров Р., Сулейманова З., Эльсанов И., Яшуркаев С., Ахматукаев А, Кацаев.С-Х., Тагаев С.-Х., Батаева Х....

Дерзош ала лаьара «Пхьарматан» гIаьхьара староста со вара. Со волуш и йоха а юьйхира. И суна кьаьсттина новкьа а ду.

ГАЙТУКАЕВА Бана

БІАВНАШКА БЕЗАМ

Суна деза хета «Пхьарматах» мел хьакхалуш хилларг. Хала а ду суна тахана цунах лаьчна дош ала, дагна деза хетачух (даима иштта нис а ма ло дахарехь) деза а, хала а ма хуьлу дош ала. Со «Пхьармате» ялийнарг Цуцаев Іалавди вара, иза ша цѳера Хьалха-Мартантѳера а волуш, хѳетахь ЧИГУ-н студент вара. Вовшахкхетар университетан хьалхарчу юкьаралойлехь хуьлура. Со чІогІа лерина тѳейицира пхьарматхоша. Сан даг чохь йовхо, тешаман йовхо хьайра. Нохчийчоь, со тийшира, дуьххьара тийшира хьан хиндолчух. Иштта кІентий лаьтта тѳехь мел бу ян йиш яцара хьан кхерчара цѳе! Со кест-кеста йогІура кхуза, хІора баттахь. Цигара накьостий вовшах кьаьсташ бара, цхьаберш – кегийра седарчий, ткьа вуьйш-стелахьаштигаш... Дала гечдойла цунна, Дала цуьнан сина паргІато лойла эхартахь мукьбана а, дуьненчохь-м и хила аьттехьа а дацара, иза бІе шарахь ваьхнехь а. Ас вуьйцург хеназа, кьизачу кхиэло вайна юкьара дІаваьхьна доккха долу художник, пхьарматхо Ахмадов Малик ву. Малик тешара Нохчийчоь маьрша пачхьалкх хирг хиларх, цунна дукха дезара дахар. Цунна дукха дезара адамаш. Иза теша а тешара царех.

Хинцца, хІокху деношкахь, Малик хьахавелча цаьрца дешначу цхьана йоІа элира: «Лар ца луш, тѳех майра вара иза». Ас шега, хІунда бахара ахь, аьлла, динчу хаттарна иштта жоп делира цу йоІа: «ХІокху Іедалан Іадатна реза вацара иза, со шена дуьххьара бен гуш йоццухехь соьга дийцира цо иза».

ХІаь, ван а вара Малик иштта. Цуьнан кхечу агІор хуьлийла а дацара. Иза шен цѳийца, шен сица бакьволу художник вара.

Гой шуна, мел цѳена са долуш хила веза дуьххьара шена гучу йоІана шен дог даста. Мел чевнех дуьзна хила а деза цуьнан са! Ишттий бен хила йиш а яц илланчин кхоллам.

«Пхьарматан» куьйгалхо Ахмадов Муса вара. Мел кьаьхьа делахь а бакьдерг дІааларца билгал ваьлла вара и. «Ловзарш» хІун ю а ца хьара цунна. Кхоллараллин стаг иштта хила а везара. Суна Мусас Іамийра, тѳечІагІбира сан дагчохь бабас шен дийцаршца кхоьल्लीна лаьмнашка, бІаьвнашка безам.

Ахь урдонна яхкахь суна бІаьвнаш,

Хьуна лур ду сайн мутт аренийн...

Иштта лекха бара сан бІаьвнашка безам. Мусас кхин а серлабаьккхира и. Ахь Іамийра нохчийн йоІана хІора стеган сийлаллин бІов хила езийла. Ахь Іамийра, Муса...

Декьал хуьлда дегІ, са цѳена сай...

Со кхийтира Мусас, кхийтира... Сан Нохчийчоь, со воьлху хьан кьина...

Кхийтира цу дешнех а. Со хьох йоккхайийна а ца йолура. Сан дог дозаллех дуьзира.

Вежарий, дуьйлало, некь бу вайн хьалха,

КІадьелла хир ага техкийна нана,

Хан хилла вайн довла дайн, дедайн пхьалгІа,

Керлачу гІирсашца шира бІов ага!..

Цу дешнашца даг чу вижира гІайгІане, хаза куц-кеп долуш волу Абдулаев Леча.

Нохчийчоь – оьзда, лекха кьонахий хилла хиларх тешийра со Бексултанов Мусас. Тешийра диканах, хазаллех, цІеналлех. Мусас кура хила Іамайора нохчийн йоІ, кІилло кІант вист ца хилийтал кура!

Доцца аьлча, сан бІобулуш кІентий бара цигахь гуллушберш. Ахмадов Муса, Абдулаев Леча. Бексултанов Муса, Яралиев Юсуп, Сумбулатов Дени, Ахмаров Рамзан, тІаьхьо юкьавеъна Бисултанов Апти.

Цара газета арахоьцура, царна еза яра Маршо, Нохчийчоь. Уьш тешара Нохчийчоьхь маршонан малх кхетарг хиларх. Тахана массарна а бовза кхиъна уьш: Ахмадов Муса воккха яздархо хилла, Абдулаев Леча, Бексултанов Муса, Бисултанов Апти – вайн литературе дуккха а керланиг деана цара. И санна болу кІентий бІешаро цкъа бен луш бац. Со цунах теша...

Сайн вешин-пхьарматхочун Яралиев Юсупан дешнашца чекхбаккха лаъа суна сайн дагалецам:

Дайх ала дош доцуш, Даймаккахь каш доцуш,
Дала ма лайла вай, кІентий, дала ма лайла вай...

Сатийсаман Анайисташ

ИСМАИЛОВ Абу

Пхъарматхошка

«Хуманан сахът бен дац», –
 Олуш ду халкъо.
 Мел чӀогӀа хиларх, дарц
 Шен хеннахъ тоь.
 Цкъеллиг цкъа эшор яц
 Харцоно бакъо,
 Баржор бац
 Лекха арц,
 Ца дуьтуш доь.

Замано, махкана
 Оьшуш а хилла,
 Хан кхаьчча,
 Кан баьтӀча,
 Кхоьллира вай.
 Пхъарматан серлоно
 Къагийра илли,
 Гуьйренан
 Гуьйранна
 Сенбира бай.

Цу цӀеро вохвина,
 Дог карзахдаьлла,
 Массо а
 Вахара,
 Шеца и хьош.

Дахарехъ айина
 Чекхийоккхур аьлла,
 ХӀораммо
 Ша-шена
 Делира дош.

Цул тӀаьхъа цхъаболчийн
 Дахделла тӀемаш,
 Къолам а,
 Цергаш а
 ИрӀелларш бу.

Тахана хиндолче
 Ца бобхуш темаш,
 Поэзин цӀе эцна
 БогӀурш а бу.

Некъ шера цахиларх,
 Шу къар ма лолаш,
 Диебар ду,
 Хъекъар ду
 Кхана шун хас.
 Лаьмнашна тӀехула
 Иллешка долуш,
 Декийта,
 Декийта
 Пхъарматан аз!

Аьчкан ков

/Этюд/

Баьццара баьрг кьерзош цхъанна-м,
 Схъахьобжуш ду аьчкан ков.
 Набарна баьрг-негӀар санна,
 Ценна тӀе базбелла тхов.

Цу кевнна шина а агӀор,
 Чухъаькхна сутара ка,
 ГӀап санна лаьтташ ду рагӀу,
 Букъ тоьхна, дуьне ца ган.

Хилла-те маккхалах Iемаш
Кечбинарг и шийла бен?
Цо иштта даржадо тIемаш,
Доладеш ижунан шен.

– Сан ю и! Сан ю и! – бохуш,
Цо иштта кързабо бIаьрг...
...Стиглара, седарчий дохуш
Хир ву и – цу кертахъ верг...

Буьйцу а ца хезна цунна
ПирIунна хIоттийна лам,
Адамийн даIахкийн гуно
Бакъийна хъацаран Iам.

Зама

Хъоьца цхъана кыйсархъама,
Тахана со вехаш ву.
Чехка йоьдуш ю хьо, зама.
Хуьйцуш хохкуш ши дин бу.

Церан архаш буйнахъ къуьйлуш,
Лааме уьш дерзадеш,
Халкъе деган ойла кхуьйлуш,
ГIур ву, сайн аз декадеш.

Зама! Цкъа-м хьо тола мега,
Седа санна лар юьтуш,
Мажделла гIаш охъаиэгаш,
Хьур ву со ахъ, ца вуьтуш.

Нагахъ кхане хъоьгахъ елахъ,
ХIинца со хъан дошло ву!
Хъайга далург суна делахъ,
Амма, дахар лаьттар ду!

Ца хъаь, лаьттийла хIинца,
Ларбечунна жима бен,
Боьттина адамийн цIийца
ЦIе яхна китайски пен.

Адаман сонталлин тешаш –
Лаьтта уьш – адамна бехк.
Ткъа и гIап, и хъанна оьшу?
Цо мила воккхур ву цец?

Куй биллал меттиг схалаьцна,
Iаш ву цхъаь, ша хеташ лом.
Ткъа дуьне кара а иэцна,
И хъоьстуш, вогIуш ву со-м.

Хъоькыйла

Заманан къайленаш йовза,
Дуьненчу йиллинехъ неI,
Хуьлда хъан декъала, гIоза
Юьхъара ахъ лаьцна некъ!

Харцонца кыйсаме вийла,
Адамна дика болх бан,
Ахъ дага мел лаьцнарг хиллехъ,
Доббийла, доббийла хъан!

«Цхъаммо ирс оьцур-кха», – бохуш,
Кхийинехъ беркате кан,
Кханенна дуьхъала вогIуш,
Хъоькыйла, хъоькыйла хъан!

ПХЪАРМАТХОШКА

(Нохчийн къоначу поэташка)

Вежарий, дуйлалуо, некъ бу вайн хьалха.
Кладъелла хир ага техкийна нана.
Хан хилла вай довла дайн, дедайн пхьалгIа,
Вай довла хан хилла дайн, дедайн пхьалгIа,
Керлачу гIирсашца шира бIов ага.
Дахаро яхарх а шеконаш дуьхьал,
Аьттонех ца юхкур вай вешан ойла.
Ницкъ бу вайн, тешалаш, кху лаьттан дуьхьа,
Тешалаш, ницкъ бу вайн кху лаьттан дуьхьа
Хьомечу вайн ненан дош даккха тIома...
Дайх дисна дозаллий? ХIун ду вай теIа?
Уьш бийлла, уьш баьхна, уьш эгна майрра.
Цхьа хIилла ца кхиьна-кх амалехь церан.
Ца кхиьна цхьа хIилла амалехь церан.
Оьздаллий, гIиллакхий
хьан хьехна царна?
Ца теIаш, гIур ду вай.
Бакъо ю тахна
Дуьнене мохьтуххуш дистхила вайн а.
Вайн лаьмнех хийламмо дийцина хьалха,
Хийламмо дийцина вайн лаьмнех хьалха,
ТIекхьачна вай царех дош ала хан а.

* * *

Лакхалахь – карор ду хьуна.
Лакхалахь лаьттахь, есачу стиглахь,
Ца къарлуш кладонан хьуна,
Лакхалахь пIелгашца, бIаьрзе висахь!
Массара, карор дац, бахарх,
Южалло озош тIаьххьарчу гура,
Минот хьайн йисахь а дахарх, –
Лакхалахь хьайн ирс – карор ду хьуна.
Цхьа а вац и Iаббал хилла.
Хьан бах, ткъа, хьагвелча,
кьурд хи ца хета?
Ца сихлуш цунах догдилла,
Лакхалахь хьайн ирс,
кьурд мукъне белахь!

ДЕКХАР

Шира ду вайн латта, хIетте а лаьтта,
Наггахь цкъа ластар бен доцуш,
Шех хилла дуьненан дахаран хьаьтта,
Шена тIехь хенан дукъ кхоьхьуш.

Шира ю стигал а, хIетте а цкъа а,
КIад а лой, елхахь а наггахь,
Хийцина кхолламо къастийна дакъа,
Цо, йобжна, ца хьаьшна латта.

Цхьаь бен яц и стигал, и деза латта,
Цундела, меттиг ца хуьйцуш,
Даима декхарна тешаме лаьтта
Уьш, хенан Iаткъамца къуьйсус.

Цхьаь ду сан декхар а. Цкъацкъа и дазлой,
Мотгало суо вужу хIинца...
Аса-м и хийца а мегара, Даймохк,
Ткъа, дог ас сайн муха хийца?

* * *

Хьан боху: безам бу бIаьрзе,
Тилош вайн син, деган некъаш,
Ца къаьста цунна шен бIаьсте,
Шен лакхе, ойланна сега?

Бохучун шен эшна бIаьрса.
Я безам ца бевза цунна.
Ткъа, безам вай ларахь бIаьрзе,
Хьо муха карийна суна?

АДУЕВ Мовсар

ДОККХА, СИЙЛАХЬ, ХАЗА

ЭхI, сан мохк, хьо, латта!
БIаьрг ма-тоьбу шорто...
Йиш елар-кха варкъах
Сайн ирсан сурт хIотто...

Хьоме мохк, сан нана,
Хьол дезийра дагна
ХIуммаь дуй кхин ала,
ХIуммаь дуй кхин лера?

Сурт а хьаггал тамехь
Лаьтта таьллаш хишца.
Ялтийн шера аре
Даг чу суна йижна.

Аьрха кIайн хиш догIу,
Пхенашца сан ийна.
Хьобца ойла йогIург
Веца кхийна сийнна.

Мел шийлачу тIулгах
Тардолуьйтуш зезаг,
Со кхий ахь муха
Сел хьуо чIогIа беза?

ЭхI, сан мохк, хьо, латта!
БIаьрг ма-тоьбу шорто...
Йиш елар-кха варкъах
Сайн ирсан сурт хIотто.

ТАЛЛ

Талл эсала леста,
Аренна йиш локкхуш,
Маьлхан дашо хьесий
Шена тIе а хьобхуш.

Лаьтта ша и, цхьалха,
Цхьалха, тийна цхьанна,
Генна ойла яхна,
Наггахь со а санна.

Аса-м, суо хьакъ лоруш,
Ойлайо сайн мехкан:
Ялташ лаьтта оруш –
Гуьйре герга техка.

Со-м, сан дог а тедеш,
Къинхъегамо хьобсту.
Талл, хьо суна хета
Безаме цхъаь хестош.

АХМАДОВ Муса

САЙ

(Поэма)

«Пхъарматна»

Маълхан сирла хьесий
Хъайн месаш тIе туйсуш,
Цхъаннах-м хъаьгна, деца
Даим хьо сатуьйсуш.

Декъал хуьлда дегI,
са цIена сай,
Декъал хуьлда болар дерг
шен дайн,
Декъал хуьлда маршо
езаш берг,
Лаьмнаш хедош, леларг,
етташ берг!

Хьалха ас хьо иштга
Ца динера тергал.
ХIинца-м оила листа
ХIуьттур ву со герга,

Декъал хуьлда лаьмнийн
цIена шовда,
ТIулг а хадош, малхе даьлларг
– шозза,
Бетонаца го ца бина ахк а,
Хьуьнхахь кхиьна акха
муьста Iаж а!

Ца гуш хъаьшна обгар,
Эшаре ладоьгIуш,
Малх чубуззалц хьобга
Иийр ву тийна хьобжуш.

ТIаккха, зIаьнарш яцлуш,
ЦIеххъана садайча,
Дуьгур, куьг а лаьцна,
Поэзи чу сайца.

I

* * *

Иай дитташна гина хаза гIенаш.
Декхадели – елаелла бIаьсте.
Заза хецна эсала кIайн генаш
Маълхан нуьро цхъа экама хъаьсти.

Нохчийн махкахь цкъа сеш
хилла дехаш,
Царна иллеш дохуш,
баьхна дай:
«Сен кураллин хIун хир
ду, ткъа, меха!
ГIелийн куц-м,
ткъа, исбаьхъачех дай!»

Шовданаша зевне доху иллеш
Олхазарша гIа-патаршлахь лобкху,
Буса батго, дийнахь гинарг дицдеш,
Дети хьобрсуш, стиглахь
пейсиг хьобкху.

Цхъаь ца тайна, уьш
дIадевлла, хIинца
Вайн хъаннашкахь сеш
дац цхъанххъа гуш.
Шайн паргIато ларьеш
дайша цIийца,
Цаьрца цхъаьна
хIаллакьхилла уьш.

Ткъа, седарчий, стоьмех ловза лиьна,
Бешахь дага лаьтга охъа уьду...
Диттийн хаза гIенаш кхочушхилла.
Иаламо уьш кхин а хаза туьду.

Я шайн хъаннаш ягош,
дохош баннаш,
Ла ца велла воьгIу мостагI цкъа,

Тпаъхе кхио, адмаша а санна,
Генна махка дџадахна уьш, ткъа?

И хууш дац... Хџунда дуьйцу деха,
Бакъдерг – сай цахилар кхузахъ вайн.
Амма иза нохчийн иллехъ бежа –
«ГПелех хаьдда бисна кура сай».

Цџе ца юьтуш, илли дитна, шениг,
Дахарх хаьдда шира илланча.
Амма цуьнан «лерг семачу сено».
Цџецваьккхина хийла хийлаза.

Цџе дџаарах, ойла-м ежа цуьнан,
Цуьнан илли – халкъан илли ду!
Халкъан иллин межа дерг ду дуьне,
Халкъан илли – дегнех кхетта чџу.

Оцу чџуно цхьанна до-кха дарба,
Дџахададеш цуьнан деган айп.
Ткъа, вукхунна дахар до цо хьарам,
Хџаллакбо-кха цо харцонан дай.

Кџентий! Нагахъ доьгџнехъ
лаьттахъ вайна,
Халкъан бџаьхой хилла, даха цкъа:
Вайн иллеш а адамашна тайна,
Хилахъ халкъан дуьхъа хьегна къа;

Хџораммо а цхъа хџума дахъ аллал:
«Со ву лаьмнийн, сайн Даймехкан лай»;
Наха алахъ: «Къонахий бу халкъан,
Халкъан дуьхъа цара хџун ца лайн!»;

И цхъа шовда тџулгех паргџатдаккха
Халкъан бџешахъ кхио цхъацца стом
Вайн ницкъ тоахъ, –
вайн йиш ю-кха тџаккха
Ала: «Хџокху лаьттахъ даьхна тхо-м!»

И ю шуна уггар лекха лакхе,
И ду шуна уггар лекха дарж.
Цуьнан дуьхъа аш шайн набарш лахка,
Йџохае шайн хџора дийнан раж.

Ишта вахар – и ду сийлахъ дахар,
Гаьржий, сийний бџаьргаш къесточул...
Сийлахъ ду-кха халкъо шен

кџант ларар,
Мел керчайо хено сиха чкъург.

И цхъаь ду-кха, и ду коьртаниг а,
Даг чохъ даим латта дезарг вайн...
Хџинца-м дийцар кхечу хорша дигар
Вайна тџехъ ду, хьахорхъама сай...

2

Ламанан юрт. Цу юьртана гонах
Лаьтгаш гуш ю пепнийн, нежнийн хьун.
Ткъа, и хџаваь! Хетарехъ, кху хџоно
Ерзор яра мел дџаьвше а хьу...

Оцу хьуьнха дикка шераш хьалха
Цхьанхьара-м цхъа сай кхъаьчнера, бах.
Иза гина коьллаш юккъехъ, къайллах
Жимчу кџанта цига бигна нах...

Ган а лиьна шен дай баьхна латта,
Кхъаьчна хилла-тџеша кхуза сай,
Кху Ин чуьра шовда мелла, хџайттџехъ
Бухабаха къаьсташ бодий, сай?

Я и Йийна хилла-тџеша хотехъ,
Стеган цкъа а ца левзинчохъ ког,
Дахарал а Даймохк хетта хьоме,
Цџовза магарх къиза дошан хџоь?

Нахана-м и бен дац, хиларх мухха...
– Хьаладовла, хьаладовла, хџай!
Оцу хьуьнхахъ, дџога берда юххехъ,
Бежаш цхьанна гина, боху, сай. –

Нах гулбелла, хьуьнха булу сихха –
Массо: воккха, жима, зуда, бер...
Шовда шена дукхадезна сил а
Сай-м бу лаьтташ, цу чохъ ловзош берг.

Царна го и, тамашбо-кха цара.
Сен хазаллех баккхийбеш бу нах.

И мохъ баллац ладоьгуш а Ийна,
Бердехъа дѳабирзи сира сай...
Кхоссабалар цу сен дара тийна,
Дара, тѳома болуш санна, дайн.

Булабелла, стиглахъ,
бердал лакхахъ,
Хѳоллам санна, дѳа ма тийра и...
Малхо иза лепабора варкъехъ,
Ткъа, маѳаш тѳехъ лепаш дара тхи.

Секунд ели... Сай чутили бердах,
Чухъаьжча ца гучу тѳулган бух...
Акъ а девлла диси адмаш-бертий.
Тарбелла уьш схъалецначу къуйх.

Цецбевлла нах сено динчух чѳога,
Боьхна, эгош, хьобжу бердах чу.
Маьлхан дийнахъ кхевси-теша дога?
Хѳан-хѳа, доьлхурш адмийн
бѳаьргаш ду.

Бер – и бер ду, халахета цунна.
Ткъа, воккхастаг, гинарг дика-вон,
Баьрхиш лешаш, доггах воьлху кхузахъ,
Даг тѳе тесна ѳаьнан шийла ло.

– Адамаш, шу адамаш ду даим,
Адамалла шуьгахъ даим ю.
Ткъа, и йицьяхъ,
хаалаш, цхъа дахар

Аша къиза дохо тарлуш ду. –

Сакъералуш гулбелла нах хѳинца
Тезетахъ бу, кѳорал ѳаьржачу.
Гуо тессина, шайн цу мелчу хишца,
Гѳийлла бердах уьш биссира чу.

Адам санна, барамна тѳе йохкуш,
Схъагулийра цу сен даьѳахкаш.
Лома буьххъехъ, буто латта охкуш,
Уьш хѳиттира даккха цунна каш.

Адам санна, кечдеш цунна лахъта,
Ножан упха хъаьккхна дагарца,
Дѳабоьल्लीна оьзда сай цу лам тѳехъ,
Бала эчна уьш бахара цѳа...

3

Ма гѳерталаш, адмаш, лаца сай схъа
Кхул тѳаьхъа а – хилларг гуш ду вай.
Лам тѳе даьлла зезаг кхио шайн цѳахъ
Ма хьовсалаш – и-м къизалла яй.

Ма детталаш хи аш деган иллек,
Ма бахалаш: язъе шурех «йир».
Цхъаммо шен сурт
цѳечу басца диллахъ,
Ма алалаш: можа дика хир.

Ма гѳерталаш йовза
шиннан къайле:
Безам – и ю пхьегѳа ангалин.
Хъан куьг цунах
цѳеххъаш кхетахъ, дайн а, –
Кескаш хилла, юхур ю-кха и.

Ма хьовсалаш дагна йолла дуьрста –
Иза-м цкъа а цахиндериг дай...
Бердан йистехъ –
и берд хиларх буьрса, –
Ма гѳоьртийла цхъа а лаца сай!

4

Декъал хуьлда дегѳ, са цѳена сай,
Декъал хуьлда болар дерг шен дайн, -
Декъал хуьлда маршо езаш берг,
Лаьмнаш хедош, леларг, егташ берг!

Декъал хуьлда лаьмнийн цѳена шовда,
Тѳулг а хадош, малхе даьлларг – шозза,
Бетонаца гуо ца бина ахк а,
Хъуьнхахъ кхиьна акха,
муьста ѳаж а!

* * *

Яьхначу ирхенийн марзо йовза,
Байракх йина, айдеш иллин зов,
Хуттур ву со пхьалгах левси кховса.
Мангал тусур бу ас баккха цюв.

Охур ду ас нелхал хьена латта,
Вийр ву воккха деган кхиамех.
Гуйренийн дохк – белшах тесна верга
Этпор ду ас некыйн идарехь.

Токхур ду ас дю варшарчу ирзехь
«Гу аркьалчу беттан» маьлхан де.
Туйсур бу пелг зов аьхначу мерзех,
Сатийсамаш балхош седане.

Дорца дубхьал шершаш, гора эгарх,
Вожначохь ца гуьллуш, гуьттур ву.
Со ларвелла стом ца кхуьчу хьегарх –
Мало йоцчу кыйсамехь ирс ду.

Со-м ца ваьхьна...

Со-м ца ваьхьна
Хьобга еза ала,
Дено-дено
Йохкуш кханенаш.
Кьайлах лайна ас
Суьренийн бала,
Кьаьхьа луйттуш
Мерза ойланаш.

Со-м ца ваьхьна
Хьобга еза ала.
Хьан сагатлуш,
Дог а дилхина.
Ахь кхечунна
Иенош бӀаьргийн алу,
Со гуш йоцчу
Царо вагийна.

Со-м ца ваьхьна
Хьобга еза ала,
Лалур доцуш,
Алахь чорда дош.
Цхьаллехь юттуш
Сатийсамийн гӀала,
Бехке доцу
Летийна кьинош.

Хьо езаро
Са суждане кхуьйлуш,
Хьан аматан
Йийсар со хилла.
Жимчу даг чохь
Боккха безам кьуьйлуш,
Дохковаьлла
Еза ца аьлла.

ДОМБАЕВ Хьусайн

Кьонахчунна

Дахаро Ӏехавеш,
толамах воккхавеш,
Тхобца хьо ца хиларх,
вицлац хьо тхуна.
Суьйранна пхьобханахь
лерамца хьехавеш,
Вайн кьобжа баккхий нах
хьо хестош бу хьуна.

Хьо цкьа а ца гина, хьо некхе ца лецна
Хьан ненан нийсархой, эхартан шуна
Туйранийн ницкьашца сехьа а эцна,
Шайн берийн берашна
хьо вуьйцуш бу хьуна.

Лам санна, собаре, йовссаршца дера,
Халонна, кьахьонна ца хуьлуш кьера,
Мацах ма-хиллара, даима кьона
Хьайн халкьан иллешкахь
хьо веха хьуна.

Тешалахь! Тешалахь! Ахь санна, цийца
Вайн мехкан сий айдан даима кийча,
Хьо кийра эцначу сийлаллин гуна
Хехь лаьтташ тешаме тӀаьхье ю хьуна.

Чухча-Хьера

Седарчаша, кьайлах уьйр а
Латтош, бӀаьргаш теӀабо.
Бераллехь цкъа хезна туьйра
Льохуш, цаьрга хьобжу со.

Хьотту аса Чухча-Хьере:
«Мичхьа ю-те наьртийн юрт?
Мичхьа бу и озда береш?
ДьогӀна-техьа царна чурт?»

Майра Пхьармат нанас вуьйцуш
Хийла тийна Ийна со.
Хезна туьйра хьуна дуьйцуш,
Хьобга дехна цунна гӀо.

Ала, диний цунна азат?
Я йийсарехь висна и?
Вахний цхьа а кьиза Ӏазап
Дайдан цунна эцна хи?»

Чухча-Хьеро, гийла керчаш,
Буьллу стиглахь керла гуо.
Шен седарчийн лепар хоьрцуш
Сьобга нуьрца боху цо:

«ХӀан-хӀа, кхалхац наьртийн тоба.
Иза-м денна кхуьуш ю,
Хьалха санна, мехкан гӀопан
Доза лардеш, лаьтташ ю.

Церан инзаречу ницкъо
Дендо тӀулгийн ламанаш,
Пана махкахь кхуллу рицкъа,
Йохку керла гӀаланаш.

Нагахь дагӀахь буьрса денош,
Эшац халкъо деха гӀо:

МостагӀийн и гӀера эшо
Кийча хир бу майра бӀо.

Кийча хир бу, лаьтташ ийна,
Халкъан дуьхьа доьза бан,
Зуламхочун куьг сацийна,
Пхьармат хилла, Ӏазап лан»...

Хьотту аса... Мацах санна,
Некъ бо Хьеро, керчаш дӀа.
Беттан дато дуткъа лан а,
Сьобга хьобжуш, тийна Ӏа.

Дин-бекъа

Гаь байчу йоргӀаца бецан тхи эгош,
Мох льоцуш, хийлазза яржаеш кхес.
Хьайн бергийн татанца ирзонаш дегош,
Масаллехь хиллера хьох Ӏаьржа ткьес.

Кьоначу терсарца генна хьун екош,
Идадеш басешца чаболан дур,
Зевнечу озаца хьуьнахой чехош,
Баьхьнера раьгӀнашца ахь ирсе мур.

Хийлазза шовданаш ловзарца кхехкош,
Тийначу варшашкахь

набарна туьйш,

Леллера хӀинццалца,

адамех къехкаш.

Ламанийн басенийн аьхналла зуьйш.

Ткъа, хӀинца тем боцуш,
кхойкху хьо цаьрга,
Берг етташ, ийаеш тӀулгашца буц,
Эрна ду хилар хьо кху кертахь аьрха:
Адмашна хазделла хьан тайна куц.

Хьо лаьцнарш, генара

бӀаьрг бетташ хьобга,

Лаьтташ бу, баккхийбеш: «Гора дин яӀ»

Хьо-м царна тӀехула лаьмнашка хьобжу,
Хоуьйтуш санна, хьуо йиснийла цхьаь.

Вай дац, ткъа, яхъ йолу
хІай кІентий, иштта
Бакъдолу шовданаш,
лаъмнех схъадевлла?
Эхъ деца кІенташна, дегнаш дІаделла,
Адамийн дуьхъа шаьш дехаш ца хилча!

Цхъа зезаг ирс дала гІертара зезагна

Малх Іехош, малх лечкъош,
сийна гІаш лестара.
Сан даго, ойлано хъан амат хьобстура.

Сан дагна, ойланна дукха хьо езарна,
Цхъа зезаг ирс дала гІертара зезагна.

Зезагийн дог хьобстуш, бІаьсте
а техкара.
И бІаьсте техкара билггал
хъан бехкана.

Кху хазчу дуьненахъ сайн ирс
ас лехнера.
Хъан хазчу беснеш тІехъ и сан
ирс хиллера.

Сайн дагца и сайн ирс лаца со гІертара,
Со хьегош, сох йоблуш, хьо
сох дІакъехкара.

Сан даг чу тхи эгош, маьлхан
гІа лестара,
Ирс хилар бакъдина хъан
бІаьргаш хьестарца.

Безаман хІаваэхъ зезагаш ловзура,
Сан дагна – дуьне яІ – хьо дукхаезара!

Проза

БЕКСУЛТАНОВ Мыса

Заза гурахь ца лестира...

Суна гІала ца евзара.

ГІала йоккха яра.

Ас урамаш дагардора, цІерш а цхъаьна, лъмарш а.

Со дукхох гІаш лелара.

Аьчкан некъ хазахетара суна, цу тІехула дехъавуьйлуш, дехъа Юхку аьчкан некъаш, цхъанхъа генна дІадовш долу... цара ойла дІаюьгура...

Со цаьрца иштта дІаюьхура, гІаланашкахула, ойланашца, яккхий сирла йогучу, цхъанхъа генна, генна дІа, дуьненан йистошкахула, са мел ду, сатийсам а...

Жималла чІогІа хала хиллера, хъайн дерриг а ду а моьттуш, цхъа хІума а дан а доцуш.

Суна буса наб ца кхетара, цхъа кура йоІ дагахь лаьтгаш, тхайн жима юрт, баьццара арц...

Сан дешарца уьйр яцара, суна деша ца лаьара, сайн лаьмнаша дІакхойкхуш, со жаца лелла лекха лаьмнаш: Хилдехъара, ТІерийчуьра, БІовлара а, кхин а дехъара, ойла Іадийна хазалла церан, церан куралла, цадашар, бІаьштиг тІе тотту куй санна, аркъал а ихна лекха кортош.

Малх чубузуш, сахебара, ойла юткъалора, эьккха санна, ойла цхъанхъа дІаюьдура, цхъана панахула, пана махка, ворхІ вешин йиша ехачу, элан йоІ, паччахъан...

Со динахь хуьлура тІаккха, йоІ-бІаьрг санна, Іаьржачу динахь Іаьржачу буса цу лаьмнашца, цу тархашца, бердашца, бохь лекхачу гІали чуьра ворхІ вешин йиша ядийна, тІаьхъадаьллачу орцанна некъ тилийта, га а кагдина – некъан йистерчу диттан га, – кхечу гечошца дин чехош.

ЙоьІан цІе Сарха яра, суна езачу йоьІан цІе, «Чеховкехь» болх беш йолчу, ас хІора буса «ядочу» я Іехош, тилийна тхайн жимачу оцу кІотара юьгуш, цІенкъа лаьхъа боьжча санна, сайн нана-миска цецъяккха, дега – гола тІе ког кхуссуш – куро мекх хьовзадайт.

Суна сайх къахетара и йоІ гича, и кура йоІ, цуьнан сонта и хъажар, цІоцкъамийн хІазарлахь цадашаре хьоьжу бІаьргаш, чекх са гуш кІайн деха лаг, хенашца ловзу мас-кесарш, хи тІехула гила кема санна, некъан тир тоьгу болар а дайн.

Со сарахь воьдура цига, хІора сарахь «Чеховке», и йоІ ган, цунах бІаьрг туоха, сайн дагах суй беш, мокхазан суй буйнах къийла.

ЙоІ ца гича, юхавоьрзура, циггара гІаш, Минутке (сан цигахь лаьцна чоь яра, педучилищехь доьшуш волчу), волалой, сайн ойланашца, сатийсамашца, Соьлжа хина тІехволуш, трамвайн корашкахь гучу нахе дІа а хьоьжуш.

Со хьоьгура цу нахах, сайгахь болу бала боцчу.

Юха вужура, чу кхоччушехь, маьнги тІе, дІакхеташ, нийсса аркъал, сайн ойланашца.

Иза дувьхалара ца йолура, и кура йоI, Сарха, цуьнан сонталла, куралла цуьнан, меран тIемашца дайн доьлу са, экханан сецна хьажар, негIаршна бухахула керча даккхий, сирла, сийна бIаьргаш, догIанах цIаньеллачу стигланах терра, хьаььна, тийна.

Суна Iуьллушехь набкхетара, еша дагахь схьаэцна киншка когашкахь а караш. Iуьйранна юха деша вьодура, Iамийна цхьа элп а доцуш.

Со гуттар а зала чохь Iара, «Чеховкин» зала чохь, шоллагIчу гIат тIе волуш. Муьлхха а – бен йоцуш – цхьа киншка схьа а оьций, юьстахуо дIатабарца, Сархина тIера бIаьрг а ца боккхуш.

Iсс сахьт даьлча, буйсанна, библиотека дIакьовлура. Со гIаш – айса мехах лаьцначу хIусаме дIавьодура, циггара дуйна гIаш волалой, Минутке дIакхаччалц, Сархин юьхь-сибат, дувьхалара кхин дIа а ца долуш.

Хаза хуьлура, чIогIа хаза, Iаьнан буса, шелехь, хьайн безамца хабарш а дуйцуш.

Хьо меллаша гIаш цIа вьодуш, уллехула тIехьюьйлучу трамвайн чьура нах а гуш, дувьхал наггахь стаг а кхеташ, стогаран серлонехь лаьтта оьгу лайн чимаш а.

Суна хIетахь Сарха сайх кхета еза моьттура я, боккьал а, кхеташ санна, ахь хIинца санна – хьайн дагахь ма-хиллара, – воха а ца вухуш, дерриг а дIадийцичахьана. Ас тIаккха чIагIю йора хIоразза а, со иштта гIаш цIа вогIуш, кхана, Дала мукьалахь, иза балхара араьлча, ас, хьаьккхина тIе а а вахана, цуьнга...

Циггахь юха чIагIю йовра, «ас тIе а вахана, цуьнга» оллучохь, кхин дIа муха я хIун ала деза а ца хууш.

Хаа-м хаьара, эхь хетар-кх я ма-дарра бакьдерг аьлча, ца хIуттур-кх... йоI езаш хилча, хала хуьлуш хилла-кх, тIе а вахана, цуьнга, хьо суна еза, аьлла, юьхьдуьхьала дIаала...

Ас цуьнгара еша киншкаш иййора, иза балхахь йолу хан а хоржий. Киншкаш тайп-тайпанчу авторийн йоьхура ас, ерриш а аьлла, беамаха а йолуш: «Мартин Иден» Джек Лондонан, «Дженни Герхард» Драйзеран, «Прощай, Оружие!» Хемингуэйн, кхин а, кхин а йоьхуш.

Сан ерриге а делкьалтIаьхье библиотекехь дIайолура, Сарха ца хилча, гIали юккьехула гIаш, ваьлла а лелаш.

Цхьана дийнахь иза ца гича, Iан а ца велла, хаьттира ас: «Сарха тахана хир юй?» – аьлла.

Цомгаш ю элира соьга метишкано: «Она на больничном, неделю ее не будет», – олуш.

И кIира ас хала даьккхира, когаша библиотеке дIайизош. Нисса кIира даьлча вахара со, ворхI дийнахь гIала толлуш а лелла, ца хууш а Сарха дувьхалкхетахь, цуьнга вистхила чIагIю а йолуш.

Сарха яцара я хьалха суна гина хилла метишка а, кхин йоI яра, нохчийн йоI, карахь цхьа киншка а лубьстуш, Сархин гIантахь Iаш.

– Киншка хаза юй? – хаьттира ас, суьйре дика йинчул тIаьхьа.

– Ца хаьа, кхузахь хуьлучу йоьIан ю-кх хIара, – элира цо, – со балха еана кIира а дац... хьуна хIун оьшура? – хотгуш.

– Сарха яц? – делира соьгара.

– Яц. Хьуна хIун...

цуьнан, юха... юха иза схъайирзича, цуьнан даккхийчу, сийначу – цхъа бухара, чуьра къиэгачу – бӀаьргийн, тап-аьлла, тийна хъажар а, стогарийн серлонехъ варкъаца лизпа Ӏаьржа цӀоцкъамаш а, и дуткъа, горга, кӀайн деха лаг а...

Со сахъташкахъ хьобжура цуьнга, йилбазан бӀаьра вахча санна, цунна тӀера бӀаьрг а ца баккхалуш, хьобжжучохъ иштта виц а лой, тхойшиннах ойланаш а еш, тхойша цхъаьна Ӏаш долуш санна, тхан кӀотарахъ, сан нанас Сархига:

– СадаӀа, йоӀ, охъахаа жимма... цхъана дийнахъ дан ма гӀерта массо а хӀума, вайн кхин баккхийра бахамаш а бац, хьо иштта садаьхъна хьийза, – олуш.

Со генна дӀавоьдур а сайн ойланашца, Сархига хьобжжучохъ, дерриг хӀума диц а луш.

Со юха а ца верзалора. Юхавирзича, хала хуьлура, и нехан йоӀ нехан юй а хууш, иза юха цкъа а сайн хир йоций а, ойланашца бен я дагахъ.

Цхъана дийнахъ – сарахьуо дара, ворхӀ доллуш – цхъаь-м йоблуш санна хетта, йилбизан бӀаьрара волуш, дӀахъаьжначу суна, Саьрхина со гайта, суна тӀе пӀелг а хьежош, цуьнца йолу белхало сайх йоблуш гира суна, Сархас иза сацор а юха, кучан пхьош охъа а озош.

Тхойшиннан хъажар вовшахкхийтира, Сарха цӀарула цӀий а луш.

Важа йоӀ шек а яцара. Со меллаша тӀе а вахана, киншка дӀа а елла, Ӏодика а еш, дӀавахара, кӀирнах кхин гуча а ца волуш.

И кӀира ас хала а даьккхира чӀогӀа, аьлча а, дерриг кӀира гӀали юккъехъ даьккхира-кх, занятешкара уьдуш, минотана а синтем а боцуш.

Со дийнахъ цхъана кинога массо а сеансехъ хьожура. «Фан-фан тюльпан» цӀе йолчуьнга ворхӀазза хъаьжира со.

Суна Сарха Роза Люксенбурган урамехъ Ӏаш юйла а хъара, цӀийнан льмар а ца евзаш.

Цхъана а дийнахъ Сархъа ган ца гӀоьртира со, тӀайл дехъа а-м ца велира, «Кавказ» ресторанан уллехъ долчу тӀайл дехъа, цу агӀор йолу гӀала сайна ехка а йихкина, я Сарха, я и сайх йийлина йоӀ дуьхьалкхетарна кхьоруш: ас чӀогӀа дегабаам бинера Сархина, сох и йоӀ елийтарна.

Нисса кӀира даьлча – кӀира а нисдина – библиотеке вахара со. «Чеховке».

Сарха яра ша Ӏаш.

Иза юьйхира, ас шен суьйре дика йича, дуьхьал цхъа «бур-бур» а деш.

– БархӀалгӀа том, Бальзакан, – элира ас, сайн юьхъ тӀехъ цхъа а хийцам а ца гоьтуш, иза ала гӀертачух суо кхиа а ца кхуьуш санна.

Сарха цкъа сацаелира, юха дӀаса а хъаьжна, цхъанхъара схъа а эцна, тӀе куьг а хъаькхна, киншка схъакховдийра:

– ХӀара библиотекин яц... сан ю, – олуш.

– Баркалла, – элира ас, – йойур яц!

– Аса-м иштта дӀа..., – иза сецира, соьга схъа а хъаьжна.

Тхойшиннан хъажар вовшахкхийтира.

Суна эзар шо дели моьттара цу юкьана, бӀе эзар шераш, оцу цхъана мӀаьргуона.

Иза хьалхох метгаеара, шена охъа тӀе а хьожуш. Со стоьла тӀе дӀавахара, Бальзакан «Лилия долины» романан хьалхара могӀа беша а волалуш: «Натали, женщина, которую мы любим больше, чем она любит нас, обладает огромным преимуществом, ибо...»

Цул тIаьхьа дуьйна, ас шен суьйре дика йича:

– Баркалла, хьан а йойла суьйре дика! – олура соьга Сархас.

Цхьана сарахь соьца кьамеле а елира иза, доьшуш мичахь ву хьо, аьлла, хатта а хоттуш. Ас университет элира, педучилище ала эхь а хетта.

– Сан шича ю цигахь кафедран заведующи. Хьайна экзаменашкахь хало хуьлуш хилахь, хайита, ас цуьнга эр ду хьуна, – хьаьжира иза. Соьга дош а ца аладелира, айса боьттинчу пубташна, цIий а велла.

Соьга Бальзак веша ца лора, айса аьлла и университет дагара дIа ца йолуш.

Со жимма Iан а Iийна, дIавахара, киншка дIа а елла. Кхаа дийнахь «Чеховке» ца веара со, айса хIун дан деза ца хууш я хIун дича бакъахь ду.

ДьобалIачу дийнахь, Сархин де дика дина валарцанна:

– Со университетехь вац доьшуш, – элира ас, – педучилищехь ву со... ас хьуна харцдерг дийцинера, – аьлла.

Сарха елаелира:

– Дика кIант ву-кх хьо... бен а ма яц училище а, университет а... цигахь а, цигахь а хьехархой кечбо-кх, кхин хIумма а... цIе муха яра хьан?

– Джабраил, – элира ас.

– ХIа-а, хIаь... карточки тIехь... со йицеллера... хаза цIе ю хьан-м, Джабраил...

Цхьа ши йоI еара тIе, киншкаш эца.

Со, дIа а вахана, охьахира, Бальзакан том схьа а йоьлуш.

Цул суна хазаеташ роман а ца ешнера ас, цу денналц, цу тIехь санна хаза безам буьйцуш. ХIуьа дина а, и киншка Сархигара сайна еха чIагIо йира ас, киншка дIа а елла, суо библиотеки чуьра араволуш.

Суна цкъа а – хьалха ара а ваьлла – дIаваха ца лаьара, хIинца тхойша мелла а вовшашка дистхуьлуш а хилча, хIетте а.

Цуьнца зудабераш хуьлура гуттар а, Сарха нагахь бен ша а ца нислуш. Цул сов, сох йийлина йоI а яра цаьрца.

Уьш цкъа хьалха арахь совцура, дIасакъастале, цхьацца шайн-шайн хIуманаш а дуьйцуш, юха вовшийн мар-марабетталора, шишша-кхоккха цхьана дIа а йоьдуш. Сархица гуттар а цхьа йоI хуьлура, вуьйш ца хилча а, дегIана екъа, ши метр аьлла лекха а йолуш, даим нислуш ма-хиллара, хазачунна уллехь ирчаниг, Сархина бIаьрг ца хилийта кхоьллича санна.

Со библиотеке лела, пхи бутт дIа а баьлла, ялхалгIа, чиллан бутт болабеллера, ас хIинций-хIинций бохуш, мел чIогIа кханенаш яхкарх, соьга цуьнга – Сархига – цхьа дош а ца алалуш.

Сайл иза мелла а йоккха юйла-м хаьара суна, мел йоккха ю а ца хууш, дикка хилча, ши шо я кхо шо хила там бу-кх, хетара суна, тхайн кIотарахь шайл баккхий зударий кхийлина нах багар а беш.

Оршот сарахь дара иза, со киншка дIаяла шена тIе веача:

– Джабраил... сан лулахо яц тахана, соьца хуьлуш ерг... и цхьа ... цхьа ши стаг ву цу арахь суна бохам бан гIерташ... машенахь ву и шиь, цIечу машенахь... суна улле... накьост... подъезде кхаччалц дIакхетаехьа со... соьца хилахь... суна уллехь, –элира цо.

Со стиглахь вара, лаьтахь а воцуш.

Латта дан а дацара сан когашна бухахь.

Тхойша араделира хьалхий, тӀаьхий, хьалха со а волуш, тӀаьхьаӀовттина Сарха а, соьгара киншка шен кара а эцна.

Сан жигулих бӀаьрг кхийтира, хила бакьо йоцчу меттехь, библиотекина хьалхахь, фонтана юххехь лаьтташ, чохь Ӏаш ши стаг а волуш.

Жигули летта яра, биргӀанах дӀаьбуху кӀайн кӀур а гуш.

Тхойша дикка генадаьлча, жигули тӀаьхьайолаелира, улле кхача а ца гӀерташ я тӀаьхьа а ца соцуш.

Тхойша Ленинан хӀоллам болчухула аэрокасаш а хадийна, Роза Люксембурган урам тӀе делира, юха а геннахь сецна лаьттачу цӀечу жигулех сан бӀаьрг а кхеташ.

ТӀаккха аьрру агӀор дирзира тхойша, Сархас цигахьа пӀелг а хьажийна. «Теремок» цӀе йолчу туьканна юххе тхойша дӀакхочуш – пхи гӀат йолуш ца дара иза, – Сархас подъезд гайтира суна, хьалха санна, куьг а оьхьна.

Машен тӀекхьачна йогӀура. Тхойша цхьаьний чохьаделира, ас Сарха хьалха а йолуьйтуш.

Ламеш тӀехула хьаладоладелла тхойша кхоалгӀачу гӀат тӀе кхочуш Сарха сецира, доккха са а доккхуш.

Со цунна цхьа киртиг лахахь лами тӀехь лаьттара.

– Джабраил, сан спаситель ву-кх хьо... хӀара киншка хьайна йита... ас хьуна совгӀатна... сан ваша ма ву хьо хӀинца, сан жимахволу ваша, – элира цо, лахарчу киртиг тӀехь лаьттачу суна, охьатаьӀаш коьрта тӀе оба а аьлла.

Со ведира, бӀаьрса а дайна, сийначу цӀарах дегӀ а, дуьне а догуш... суна хиира, дӀадаьллийла, чекхдаьллийла дерриг а... со жима вара, жима хиллера, иза еззал жима а воцуш, цунна веззал дукха жима... сан бӀаьсте тӀаьхьа еанера, тӀаьхьа винера нанас а со... заза гурахь ца лестира, ца дуьйжира бӀаьста гӀа, бераллера бежа некь ас сайн даг чуьра неӀаре хьош, подъездан неӀаре.

Машен яра, цӀен машин кӀур а туйьсуш, летта лаьтташ...

Со машинна тӀе хьаьдира, мохь а хьобкхуш, велха а воьлхуш, сайн карара киншка цу машинна тӀе а тухуш:

– Да хьакхийца, шун да... сох цуьнан ваша винчу... шун ворхӀе а да хьакхийца...

ЦӀен машин дӀаиккхира, дӀаяхара, дӀаяйра...

... ГӀала а яра, еса гӀала... дуьненчохь цхьа а адам а суна орцах, орцахдан...

Ков тле ма кьовлахь...

Иза ша цхьаь Iара, гуттар а санна, генна сарахь, чубузучу малхана дуьхьал а хиьна, когаш доцчу тишачу гIантахь, кертах дIа букь а тоьхна, муштукх чу папирос юьллуш, цхьанаметта хьажар а доьгIна, гIийла-гIайгIанечу ойланашка вахана, юкь-кара, кIайн дохк санна, цигаьрканах кIайн кIур а гIуьттуш.

Арахь гуьйре а яра, эсаран беттан мокха гуьйре.

Со улле охьахиира, цунна уллерчу гуьйриг тIе, иза меттах ца ваккха санна, цуьнан хьажарца хьажар а дугIуш, суьйре дикаяран метта, лохха корта а таIийна цуьнга.

Ца йожийта гIоргораш гIоргийначу серийн кертан яхашца куьйгаш Iуьттуш йоккха стаг а йоллура, – Варин нана, – гом санна, жима, берал хиэташ, букар а яхана.

Котамаш а яра цунна тIаьхьа уьдуш, хIинцца шайна хьаьжкIаш тесначу йоккхачу стагна тIаьхьара а ца йовлуш.

Йоккха стаг лер доцуш а яра, дуьхьал а кхетта, де дика дича, гIийлла корта таIор бен, кийрара кхин аз а ца долуш.

Цхьаццамма иза мотт ца луйьш ю а, олура, кхечара кьора ю а, олуш.

Мотт ца луйьш-м яцара иза я, аьттехьа, кьора а, кьона кьанлуш, хьаста беран бер ца дуьсуш я вистхуьлуш кIант а воцуш, кIорни доцу кьуьрдиг санна, ша-шега луйьш, йисинера-кх: «Баба яла церан, церан яла шайн баба», – бохуш, шиэлахь цхьацца цIераш а йохуш.

Варас дош а ца элира, со улле охьахиьча шена я меттах а ца хьайра. Ша ма-Iарра, Iаш вара, ахтIедаьхкинчу бIаьранегIаршца, хьажар анайисте а доьгIна, туьнкалган бертигах санна, багара кIайн кIур а сийсош.

Суна кхин сурт дагаоьхура я кхин шераш, суо бер хилла генара зама, тхан Моряк а, ленташ долчу хуряшкица, шуьйра ког болу Iаьржа хеча а, якорь йолу доьхка а цуьнан, кIажа лекха ши ботенк а, цуьнан куьг лаца рагI кьуьйсуш, тIаьхьаидда тхо – бераш а.

Суна хIетахь дуьйна – суо бер долуш дуьйна схьа – вевзара иза я гора-кх, вевза аьлча а. ЦIе Вара яра цуьнан, генарчу Казахстанехь, дас, цхьана бекхаме сагуьйсуш, цкьа мацах хиллачу обарган цIарах шен кIантана тиллина цIе.

Оха Моряк олура цунах, иза цхьа сурт долуш санна хиэташ, цхьа доккха хаза, сирла сурт.

Моряк чIогIа товш кIант а вара, Iаьржачу хIорда тIехь кхо шо а даьккхина, хIетта цIа веана, массеран а бIаьрг тIехIуттуш, лекхачу дегIахь, кIайн юхь-кха а долуш, кIора санна Iаьржа, шуьйра ши мекх а, сийна боьлуш, ши бIаьрг а болуш, моьгIара нийсачу цергийн кIайн шагарш а кьизгаш.

Тхан юьртара мел йолу йоI цуьнга яха хьаьгна а яра, тхоьга – берашка, – Моряке дIало, бохуш, кехат-цуьргаш дIа а идадойтуш.

Моряк юьртахь ца сецира – гIала балха охьавахара, сарахь – нана йолчу – буйьса яккха цIа а воьгуш.

Да цуьнан ван а вацара, цIа дахкале – Казахстанехь – шахти чохь веллера, тIе латта а хаьрцина.

Моряк оха – бераша – кулуба хьалхахь ларвора сарахь, иза балхара цӀа воӀуш.

Кулуб юьрта юккъехь яра, селсовет а, туйка а, ахтастанци а йолчохь.

Оха сарахь, ялх даьлча, гӀалара йоӀу ахтобус ларйора, бӀаьрг биллина, шений-шени хьалха гаре са а туйсуш.

Тхо дуйхьал охьаьховдура, ахтобус гучуйоллушехь, дап-далаппанцехь Морякана мара а детталуш.

Цо эппазаш лора тхуна, исс даьлча хуьлчу кино даха, кегийра ахча ца хилча, сом а луш – кинох эппаз бен ца доккхура цхьаьнгара.

Шен мукьачу деношкахь тхьоца буьрканах ловзура Моряк, юьрта йистгерчу бай тӀехь.

Цо тхуна цигахь турник а йинера, доккха лекхачу бӀоран диттах стомма муш а тесна, маймалш санна, тхо цу муьшах кхийза а луш, хехкадалиьта, бинжолг а беш.

Юха, кхано – иссалгӀачу а, итталгӀачу а классе хьаладевлла, тхо даккхий хила доьлча, кхин бераш хуьлура цуьнца, хӀетахь тхо санна, итт-шийтта шеран кегий бераш.

Со армера цӀа веъча а, ша ма-варра вара Моряк, шовзткъа шаре хьалагӀоьрташ, иштта вуткъа-лекха, хӀетахь а зуда ялоза а волуш, Ӏаьржа месаш гиччошкара къежьяла а йолаелла.

Наха цхьацца хабарш а долиьнера цунах: гӀалахь метишка юй, тӀехьийза йоӀ яла а елла, цуьнан чӀир кхобуш вуй я кхиниг – кхунна хан а йиллина – кхечуьнга маре яхний я цхьамма-м ядийний, бохуш.

Моряк иштта – къамелаш хабаршка а дуйьлуш, – виц-вицлу-уш, нахана дӀа вицвेलира, тхуна а тӀехь, моттэладита дӀа а дижина.

Юха цхьана буса, бакьдерг, йоккха топ санна, иккхира, ерриг а юрт цец-акь а йолуш: Моряк, нехан йоӀ а эцна, «тӀап» а доцуш, вайнера, итт класс чекхьякхарца ишколехь бинчу синкьерамера вуьрхӀитта шо долу районан хьаькаман йоӀ йовш цуьнца.

ӀалагӀож гӀаьттира, бохург, дан а дацара, къаьхьа-де дара цаьршинна тӀаьхьадаьлла орца – Ӏедал а, ца Ӏедал а, тайпа а, тукхум а гӀоттуш.

ЙоьӀан да больнице охьаваьхьнера, йоккхачех йоккха инфаркт а хилла, обширни олучех, цуьнан зуда ийгӀина а йоьдуш, дас – йоӀ ярна – бехке а йина.

Морякан нана – боьрша стаг церан ван а вацара, – кхузткъе ворхӀ шо долу йоккха стаг, кӀирнах сов чохь яллийра кӀоштахь, хьайн кӀант мичахь ву, схьадийца, бохуш.

Итт де я ши кӀира даьлча, цу шиннан – Варин, Селимин – суьрташ туйхира хьала, гӀалахь а, кӀоштахь а тоьхна ца Ӏаш, мацах цкъа, кир тоьхна, кӀайн хиллачу тхан ахтастанцин пена тӀе а цхьаьна: «Кхераме зуламхо Керимов Вара – кхiazхо Оздамирова Селима а эцна, ведда, хуучо, гинчо, хезначо хаам бе хӀокху тилпоца!» – бухахь язйина лотьмар а йолуш.

Селимас дагарадуйцуш хилла цуьнца дешна йолу йоӀ а лейира милцоша тхан селсовета чохь, Селимас шега мел дийцинарг, чехош, кхерамаш туйсуш, елхош, цуьнга схьа а дуйцуьйтуш: «Дуьне мел ду дадийта вайша, исс котам, цхьа боргӀал а кхобуш, хьуна ловза кӀайн Ӏахар а эцна, эрзах вайшинна жима цӀа а дина, даллалц цхьаьна дехар ду вайшиь», – олура шега бохура Селимас цу стага, – дуйцуш.

Тпаккха иза хиъча, Варас Селиме дийцина, боху, и кура захало шайна хезча, йоЪлан гергарчу наха ца толлуш юрт а, лам а, Ин а я хъех а ца йитира, аьрцанашка хъала, лаьм-нашка а кхочуш.

ЙоI кара ца йира я яхана-яьлла меттиг а.

Нийсса бутт байча – кIант-йоI дедда бутт баьлча, – цхъана оршот дийнан делкъа хенахъ, хъалха йогIуш милицин машен а йолуш, тIаьхъахIоьгтинчу такси чуъра, шен кевна хъалххъахъ, охъавоьссинера Вара, цунна тIаьххъе Селима а юссуш.

Вара тIаьхъуо – цо ша дийцарехъ – Пятигорскехъ хилла хиллера шен нускалца, шеца морфлотехъ хиллачу накъосташкахула шайн хилла контр-адмирал – Ковальчук Сергей Иванович схъа а лехна (пенсехъ а волуш, Пятигорскехъ Iаш волу), цуьнан гIоьнца загс а йина, юха цо Нохчийчуьрчу чохъьарчу гIуллакхийн министре кхуьнан гIуллакхна тилпо а тухуш.

ХIаь, милицин машен йоЪлан ден керта а яхара цу дийнахъ, йоЪлан да чухайина, кIошта охъа а йоьдуш.

Циггахъ цуьнга – кегийчарна новкъарло йийр йоцуш – кехат тIе куьг а таIадайтинера, шен йоЪлан, Варин Пятигорскехъ йина загс хиларан тоьшалла дIа а гайтина, ша захалонна резахилар йоЪлан дега тIечIагIдойтуш, «иь-миь», аьлла, цо цхъа дош хъалаалахъ, партера дIа а воккхуш – КПСС олура цу партех, – балхара вохор вуй а хайитина.

Партера воьхча, балхара а вухуш, балхара воьхча, ша тIекIелбинчу бахамах а, шина «Волга» машенех а кхоьруш (цхъаь нахехъ хъульина яра), йоЪлан да сецнера, берриг а бехк шен зудчун буй а хууш, мацах ша – хIинцачул берхIитта-ткъаессана шо хъалха кхуо ядийча, ахIи декъехъ, елха а йоьлхуш, ша Варина тешамна кара чIуг а луш, хан йиллина ю, ма йига ша а, бохуш.

Нанна йоIах кхетар а дихкина, хIора буса мелла цIа а оьхуш, цIа моссазза кхочу, зудчун неIалт а кхайкхош, зудчо, нахала ца яла, са а детташ, шо-шаре лестинчу буса – йоI едда шоллагIа шо долалуш, – бIаьрг ма-хIутту, вехна цIа веана райпон хъаькам, вахаро Iедалх болу кхерам а бицбайтина, шен зудчун коча вахнера: «Зуд, хьо ду сан йоI цу хIуманна буха кхоьссинарг!» – олуш, зудчунна шозза урс а тухуш.

Зуда маьхъарца арахъаьддера чуъра, охъаоьхуш цIий а долуш: «Орца дала!» – бохуш, юьрте а кхойкхуш.

ГIовгIа нахала яьллера, лулахоша орца а доккхуш.

Тахана-тховса бохуш, доьзалхочух йолу Варин езар Селима, шен нанна урс диттина аьлла хезча, къонцIа а молий, больнице кхочу.

Бер лояраша, нана эгIайой, кIелхъарадоккху, Селима иссалгIачу дийнахъ яла а леш.

Тезет хIутту юьртахъ доккха, зударий санна, къаной а боьлхуш.

Юьртахъ тийналла хIутту, Iадийча санна, нехан лер а довш.

Баттахъ чохъ а валлавоь, йоЪлан да арахоьцу, бахамах дикка катухуш, лен лазар кхет-та ву бохучу харц исправкашца.

Зуда цИйнаден керта ца йогӀу.

Зудчо цИйнада вуьту, шайн лулара зударий тоьшаллийна кхойкхуш, уьссаза я ткье уьтгаза шен цИйнаден це а тосий, дуьхьал луйьш цИйнада а хуьлу, ша хьо а йити, бохуш.

Молланаша ца магадо зудчо майра витар, шарӀехь и тайпа Іадат цахилар а чІагІдой.

Бер хаза кхуьу, ден бІаьргашца, ненан кІайн амат а долуш.

Шина зудчо кхиадо бер – денанас, ненананас.

Дена кІант бІаьргтуоха а ца го, цхьа геннара хьажий бен.

Да тІаьхь-тІаьхьа уьду кІантах, цо шен дог кІаддарна кхоьруш: кІант ненах чІогІа тера хуьлу, ненан юьхь тІера схьаэцча санна.

ВорхІараваьлча, дас ша кхиаво кІант, цунах нийса накьост веш, мутаІеламаша жайна санна, дагахь иллеш а Іамадойтуш, ламазца веш, мархица, цунна хилларш а, лелларш а дуьйцуш, шен дай а буьйцуш, нехан дай а.

КІант ловзарш доцуш а кхуьу, бІаьста туьркан заза санна, хаза, цІен-кІайчу басца, гин-гинчо деца вустуш, туй кхоссарца, ловцаш а беш.

КІентан берхІитта шо дузуш, Нохчийчу тІом богӀу – кхайкхаза тІом, – СССР це хилла пачхьалкх а юхуш.

ТІом арахьара чубеана хуьлу, хагтаза вогӀу мостагІа санна, стиглара охьа, лаьтгара схьа хІоь-молхий, сийна це а егташ.

Яргаш оту, гІаланаш а, бІе стагахь ткье пхийтта я шовзткъа вуьйш, къизаллийца къизалла юста кхин къам доцчу муьжгичо.

Нохчочуьн дакъа доллаза лам а, аре а, Іин а ца дуьсу.

Тезеташ ца кхайкхадо – ца ларабо кадамаш бан: гІаж таккхол долу боьрша бер герз карахь, тІамехь хуьлу.

Къам деддий, хьаьддий ду – кеманаша чуьтташ, юха град тухуш, миномет а цхьаьна – гихь, марахь бераш а долуш, пхьаьрсах тесна баккхалш а.

Туохаза цхьа а бомба ца юьсу: мехий дерг а, буьртигаш а, геригаш йолу дегІ цоьстург а.

Декьий иштга дохийна хуьлу, акхароша цистича санна, ког боцуш я куьг, бІаьрг боцуш, туьган ах а.

ДІадолла дакъа доцуруш а бу, цхьана хІусамера шишша-кхоккха а вийна.

Цхьана сарахь – сарралц Іийча, – дена ца гуш вахнехь я дегара пурба дехна – кІант эххар а араволу чуьра, – Варин кІант, – денана а хьостий, дІога дехьа, кхура кІелахь, кху баттахь ша ларвечу дех лечкъаш, тата ца деш, цициго санна, меллаша, байн ког а ловзуш: кІант шен да вохарна кхоьру, шег а – ма гІуохьа – аларна цо, хьо цхьаь бен вацар-кх шен, цхьалха дуьне диьнера ша, да а, ваша а я дегІала кхийна воІ а воцуш, шех кадам хьан оьцур, мила вуьсур верасна тІаьхьа...

– Вовду хьо? – ден аз хеза кІантана, мича вовду а ца хоттуш.

Дерриг гуш а, хууш а ду.

– Вовду, дада...са ма гатделахь, – клант юяхъажа ца хІутту дех, ден собар эккхарна кхоьруш.

– ГІуо, хІета, – деша букъатІехъашха, – хан кхачар – кхача сецнехь – гІазотехь хуьлда-кх хъан... – ден аз хеда, денна-денна нехан кІентий дІабухкуш, кешнашкахь ша лаьт-таш, и кІентий байинчу дайн кхоьлина хилла бІаьргаш а гуш.

Давоьдучу кІанта ков шена тІаьхъара кьовлуш гича:

– Ма... ков...ков дитахъа, ма кьовлахь! – мохь болу дега, кхин ца делла кьовлуш санна, хетга, ков, хІу хаьдда, кьовларна кхоьруш.

Клант ца вогу шо даьлча а я итт шо а, ткъаессаналгІа шо а ду клант вахана, ткъаессаналгІа шо клант воцу...

Буйса юьйлира, тхойша иштта Іаш. Бутг а гІаьттира, цІеста бутг, чаррана л горга, бенашкахь олхазарш а туйш.

УьссалгІа яра я пхуйтталгІа – цигарка а летира хъала, муштукх йолчу папиросан буткъа, сийна кІур а хъавзаш.

– ХІара дуьне – хезира суна, цхъанхъара, цхъана тийналлера, – хІара дуьне – кхин хІара дош ца хилча – цхъаь-цхъалха даа дезаш ма-хиллера, хъуна деза мел хеттарг, оз-зийна кхуо хьогара хъан цІийца дІадоккхуш хилча, бен доцуш даа дезаш ма-хиллера тешнабехке хІара дуьне... хъайн денош кхачадаллалц, ваьлла лела везаш хиллера-кх кху стешхачу дуьнен чохь, са таса я са Іехо, даг чу дижа хІума а доцуш... – аз дІатийра, хезаш а ца хилча санна, довш.

Хан елира, буйса юкь а луш.

Со меллаша хъалагІаьттира, Іодикаярна метга, цуьнан белшах куьг а Іоьттина.

Со кевна дІа тІе а кхаьчча, араволучу ас, тІаьхъара ков тІекьовла, аьлла, куьг кхов-дийча:

– Ма, ков... ков деллий дитахъа, ков тІе ма кьовлахь... хала хетар ма ду цунна, ков кьевлина карийча, вицвина-кх моьтгуш ша..., – букъа тІехъара аз дІатуьйш, со тІаьхъара юяхъаьжча, кхетгачу беттан серлонехь ден бІаьргаш тІуьна гира суна, бет-танашкахь, шерашца кІанте хьоьжу ден бІаьргаш.

Ас кьурд бира, велха ца велха, лаг кьовлуш, къаьхъа кьурд...

2019 шо. Москва-Грозный. 15 декабрь

САКАЕВА Мадина

Лай тЕхь когийн лараш йисира...

Кераюкь санна шерачу арахь, Теркаца Гуьллучу хазачу юьртахь, Лакха- Неврехь, бехаш бара хIара хаза доьзал – дай, наний, дий беррий. Цъбанаэшшара, цъба де санна, дIаоьхуш дара кхеран тоьлла а, эшна а доцу дахар. Бахам боккха бацахь а, бертахьчу доьзалехь кхуьуш доьзал бара –йоккханиг йоI йолуш, кхо кIант цул жима а волуш. Султан юьртарчу школехь хьехархо вара. Медентан де дукха хьалхе дIадодалора, Гуьйре ши гомаш узий, тогIи чу уьш дIа а лохкий, котамаш, кIорнеш дIаIалашдой, балха вoьду шен цIийндай,

цуьнца цъбаьна школе доьду ши беррий новкъадоккхуш. Яха кхоалгIачу классехь доьшуш яра, ткъа Iела цу шарахь хьалхарчу классе ваханера. Гуьйре сиха хуьлура Медентан – Iелий, Iумаррий а хьалхе гIоттура, шашшиь балха ваха везаш санна. Нанас шайна кечбина чомехь кхача цъбаьна шуьнехь а буйй, уьш цъбана ханна дIасакъаьстара. Медент, уьш къайлабовллалц, ехха лаьттара, царна тIаьхьаьбоьжуш. Царна тIаьхьа ваха гIерта ши кIант а сецош, чуйoьрзура Медент. Нана бен кхин йиша-ваша доьчу Медентана дуьненан межа дара шен цIийндай, дий беррий. Яха, шен да санна, хьехархо хила лууш ю, бохура Медента ша-шега, иза, школа чекх ма яьккхина, деша йохуьйтур ю, ткъа кхаа кIантана дас хоржур бу дахаран некъ. Султана а ойланаш йора: «Зудабер сиха кхуьу. Школа яьккхина ма-еллинехь, дIабодалур бу Яхин дахаран некъ. ЙоIе дешийта деза. Хьехархо хила лууш а ю иза. Уггар а хьалха божабераш къонахий хила беза, кхин дIа дерг дахаро гойтур ду». Аьхкенан каникулашкахь кертахь дан дезачуьнан ойла йора цо: «Бераш а хьалакхуьуш ду, цIенна тIе цъба ши чoь хотта а еза, охъайожжа йоллу керт хийца а, ков догIа а деза», – бохуш. Доьзал а, керт-ков а долчу стеган масане хуьлу кхана, кхана Iийча, кIира даьлча дан леринарг. Иштта яра кхеран таханлера ойланаш, массеран а махиллара, кхане муха йогIур ю хаа йиш йолуш санна... Теркаца бIаьсте яра, дог-ойла ойуш, бIаьрг бузуш, ша бен кхин хIумма а дац бохуш санна, денна толуш, хазлуш. Заза даккха йолаелла хьожайогIу буц, сегал буц, муьстарг, дареха лепа гIа карладаьлла, хуььнан йист, дистина, бердаца нисделла, экханах угIуш догIу Терк. Буй-те кхул хаза мохк?! Медент, ког лаьттац ца кхеташ, шен арара-чуьра гIуллакхаш деш, делкъана чувогIуволчу цIийндений, шина беранний пхьор кечдеш, сихъелла, хьийзаш яра. Бераш школера цIа эха дуьйладелира, Султан хьевеллера. ЦIехъбана, дада вогIуш ву аьлла, берийн мохь белира, шайна иза еххачу хенахь ца гича санна. Делккъалц цуьнца цъбаьна школехь хилла долу Яхий, Вахий, Iелий, бевдда, дуьхъала а бахана, дена марахъаьрчира. Царна тIаьхьа ца кхиавелла, охъа а хийна, воьлхуш Iаш волу Iумар хъалагIаттийна, хьаста а хьаьстина, цуьннан куьг а лаьцна, тхо хIинца мацделла-кх хуьна, юург сьхьяьллий хьан а олуш, Медент хьовза а еш, Султан чoьхъавелира, шех хьерчачу берашца цъбаьна. Да воцуш, ша кхиьнера Султан. ХIара кхиьна вогIуш,

нана а кхелхина, Султан цхьа висира. Хьехархочун говзалла караерзийна, юртарчу шкоলেখь берашна истори хьобхуш вара иза. Цул тӀаьхьа шен накьосташа хьахийна оьздачу цӀентӀера зуда а ялийна, хӀара ваха хиира. Сема изс, хӀуманан хьесап деш, кӀорггера шен кьоман а, мехкан а истори хуучу Султана берашна дика хьобхура. Йолчеран цхьаь бен ца хилলেখь а, гуллакхах ца кьехкаш, вуно каде, шен цӀенна аьхна хӀусамнана яра Медент. «Довзалх воккха а веш вахар ду-кх ирсе дахар», – ойлано хьобстуш дара таханлера хьал. Делахь а, ма кхане йоцуш хилла-кх хӀара дуьне... Султан хьевелча, Медент саготта хуьлура. Амма хӀара цуьнга хӀумма а хатта ца хӀуттура, цхьа кӀоршамениг а хезна, хӀара ниӀмат дӀадарна кхобруш. ТӀаьхьало йолуш цхьа хӀума а доцийла-м хаьара цунна, делахь а сатуьйсур-кх шен хазачу доьзална хазачу кханенга. Доьзал цхьана шуьнехь бара. Берашна кхин хӀумма а ца оьшура, шайн дай-наний шайца хилчахьана. Амма ден а, ненан а шайн-шайн ойланаш яра. ЦӀьачунна шайна йитина. ХӀума йиьна бераш ловза ара а довлийтина, Медента Султане хьаттира: «Хьо ма сингаттаме ву, стаг? Балха тӀехь хӀумма-м дацара? ЦӀа а тӀаьхьа ма веара хьо?» – аьлла. «Селхана буса, вижинчуьра а гӀаттийна, Тимарсолтин Тапа дӀавигна хилла. Тхобца балхахь вара иза. Цига гучувала ваханера со. Сингаттам цаьргахь бар-кх», – элира цо, шена юххехь йачу йумарна коьртах куьг а хьаькхна. «Деллахь, стаг, цуьнгара хӀун даьлла хилла-те? Ма дика хьехархо, ма эсала кӀант вара иза, нохчийн мотт кӀорггера хууш а, и берашна дӀахьобхуш а. Цхьа харцтоьшалла а дина, вигна-теша иза?» – аьлла, Медент йилххина дӀаяхара. «Хьобга дийцина ма делара ас и, ахьа-м со а ма вохий. ЦӀа воьгур ма ву и. Цхьаь тарделла вигна хир ву, иштта ван йиш йолуш кӀант дера вац иза-м», – элира Султана. Кьанделла дай, наний ду бӀаьрхишлахь. Шен бӀаьрхиш куьйга дӀасахьобкхуш, Медента элира: «ХӀетахь, цо зуда ялийча, вайн луларчу зударшца нус декьальян яххарх, кхин цу лакха юккье яьлла яц со. Доьзалхо ван а варий церан?» «Дуьнен тӀе валанза ву, цу несана а, кӀантана а доьлхуш ду-кх доккха ши стаг» – аьлла, доцца жоп делира Султана. «Дала тӀе ма доуьйтила-кх иза. Дала могуш-маьрша цӀа валавойла-кх иза!», – аьлла, Медент, охьатаьпина, беша яьлла, шен дог йабийра, йилхина. Цуьнан елха дог доьгура, шена хӀун ду а ца хууш. «Дала тӀе ма доуьйтила иза, ма лалур дацар-кх соьга», – аьлла, даг чу иккхира цунна. Йилхина, шен дог а йабийна, хӀара уьйта яьлча, берашца Теркехьа дӀавоьдуш вайра Султан, жимахдолу ши бер дехьа-сехьа а долуш, церан куьйгаш лаьцна Яхий, Вахий а долуш. Тоьги чу диссичахьана, ког билла меттиг йоцуш, бес-бесара зезагаш, хьуьн чуьра схьахеза олхазарийн шакарш, екаш аттйокх, когаш кӀелара дӀалелха цаьпцалгаш, нӀаьвлаш. И бӀаьстенан совгӀаташ а хьобстуш, тӀехьобжу дашо малх. Дийца а лур дуй, даг чу тарлур дуй и Делан ниӀмат?! Паш а ца дегош, йалам тийна дара. Терк а доьдура, и тийналла йохорна кхобруш санна, гӀовгӀа а йоцуш, цхьайолчу хенахь зиьнаш динехь а. Моханаш а дукха кхийхьира, чу а идира, шайл нуьцкьала хӀун ду бохуш лаьттина долу нежнаш а шайн орамашца бухдохий, хӀокху тоьги чу схьа а лестош. «Царах цхьаь ду-кх хьуна, Ваха, хӀара наж», – элира Султана, ша оцу ножа тӀе дӀа а нислуш. Дуткьийчу, амма нуьцкьалчу гаьннашна тӀе кхийзалуш бераш а дохкура, царах шайна гаьнгали а бина. Хеттарийн а дацара доза: «Дада хӀара хьала маца ластийна цо? Кхин а йоккха дечиг хьалакхуссур ярий цо? КӀорга мел ду...». Мукьачу хенахь кху йисте воьгура Султан. Цуьнан кхузахь са декхалора. Берашна исбаьхьа йалам довзийта а, дезийта а воьгура иза. Берашна тахана уьш ловзарш делахь а, заманан йохалলেখь церан синкхетамехь

дуьсур долу аьхна сурт дара иза. Жимахволу ши кIант, дIасауьдуш, ловзуш вара, ткъа доккхадолу ши бер, дена тIе а летта, цуьнга цхъаь дуьйцуш а, цхъацца хеттарш деш а, уллехь дара. Вахас хьаттира: «Дада, Терк юкъ-юкъехь, цхъамма беранца хьийзош санна, хьийзаш ма ду?» – аьлла. Султана жоп делира, кIентан белшан тIе куьг а диллина: «Терк кIорга ду. КIорга долчохь хьийзош буруш ду уьш. Хийлазза шен аьрхаллица тешнабехк бина Терко, тийна-таьIна, гомха хетахь а. Хинан лаца га дац, цунах ларвала веза. Хьо воккханиг ву хьуна, со цIахь ца хилахь а, шайн нене а ца хоттуш, Терка тIе ма дуьйлалаш, ши кIант а ларвелахь. Вист а ца хуьлуш, вехха ИйIра Султан, Яха шена тIе а таьIна: «Дада, тахана тхан нохчийн меттан ши урок ма ца хилира?» – аьлла, хаттар деш йистхиллалц «Тахана Тапа цIахь вацара, кхана хила декхар ду шуна...», – аьлла, жоп делира дас. Теркан тогIехь ловзучу шина кIанте мохь а тухуш: «ЦIа даха деза вай, шун нана а хир ю вайна цхъа мерза юург а йина, вай цIа дахкаре хьобжуш Iаш», – элира Султана. И тогIи мел ю уьдуш лелла волу Iумар шен шуьйрачу белша тIе а хаййна, Iелин куьг а лаьцна, Султан меллаша цIехьа волавелира, тIетийсалуш Яхий, Вахий а долуш. Хеттарш деш, ша сагатдечунна тIе ойла ерзо ца вуьтура Султан бераша: «Дада, вай школера цIа даьхкича, ахь кхана а дохкуьйтур дуй кхуза? Лийча маца мегар ду? Каникулашкахь ахь вайна хаза керг ийир ю? – «Дера йир ю, Дала мукъалахьа-м», – элира Султана. Чохь шайн дас, нанас, дийцинарг церан само йолчу лерах кхеттера. «Беро, гIамаро хи санна, дIахуда-кх хIума», – элира Султана, шаьш чукхьачча, Меденте дIа а хьаьжна. Султана аьллачунна Медент тIаьхьакихьна ялале, бераш шайн гIовгIанца чухьаьлхира. Алссам бод а хьакхийна, чIепалгаш деш йоллура Медент, чувогIург а хуьлу-кха, аьлла. ХIорш чохь хьабовлушшехь, Медента элира: «Вайн цхъа гомаш ца карий суна. КIорни а йина, цхъанхьа лечкьинчух тера ду иза». «Тховса-м тIаьхьа ду. Кхана сарахь а и цIа ца ягIахь, Вахица цхъаьна и лаха гIур ду шуьшиь. Тхойшиннан кьамел хилла хьуна. Ваха хIинца воккхачун метта ву хьуна», – аьлла, Вахигахьа дIавирзира Султан. Нанна юххе а вахана, Вахас элира: «Нана, со хьожур ву хьуна хьобца бежнашка а, гомаш ас айсса лохур ю хьуна. Со хIинца воккха ву, тогIи чу ваха а, хуььн чу ваха а. Кхера а ца кхобру хьуна со». Медент ша йолчохь латта йисира, шен иштта сиха воккха хиллачу кIантах цец а яьлла. «Дика ду, хьо иштта сиха воккха хилла. И хьан элира хобга?» – хьаттира Медента. «Цхъаммо а ца элир-кха, суна-сайна хиир-кх», – аьлла, жоп делира Вахас, баьранегIар а ца тухуш. Султан, Яхин куьг а лаьцна, чувахара. Цхъаь бен йоцу йоI хьоме яра ден. Яхин са а дара дена чохь. Шен йоIана коьртах куьг а хьаькхна, Султана элира: «Дадина хьуо мел дукхаеза хьий хьуна?» «Хаьа, дада», – аьлла, шен да маравоьллира йоIа. «Делахь-хIета, ас хьайга аьлларг диц ца дан дош лой ахь суна?» – аьлла, хьаттира Султана. «Ло, дада» – элира йоIа, шен тай тоьхча санна нийсачу цIоцкъамаш кIелара, коканаш санна, кIарула Iаьржа ши баьрг шен дега хьала а хьажийна. «Дуьненчохь хIуьа а нисдала тарло хьуна. Хьо йоккханиг юйла хаалахь. Кхаа кIентан дола а деш, хьайн нанас аьлларг а деш, хьох дика йоI хилахь, дада хьобца хир ву хьуна, хьо дуьнен чохь мел еха», – аьлла, дас коьртах куьг хьаькхира йоIана. Дас шега аьллачуьнга, воккхачо санна, ла а доьгIна, ойла а йина, Яхас элира: «Дада, хьо цкъа а гена дIагIур вацый? Хьо дIагIахь, ас чIогIа сагатдийр ду хьуна». «ГIур вац», – элира Султана. – Дада хьобца хир ву хьуна, мел гена гIахь а», – аьлла, жоп делира Султана. Стаг, хьобга кхойкху арахь, – аьлла, чу йистхилира Медент, чIепалгаш чохь долу карара шун шершшина учара стоьла тIе охьадоьдуш.

Медентана бевзаш а, хьалха-тӀаьхьа кхаьргахь хилла а нах бацара уьш. ТӀехь Једалан белхалойн духар дацахь а, и шек яра, уьш диканна баьхкина цахиларх. Цара лохха, доцца кьамел дира араваьллачу Султане. Берашна дуьхьал куьйгаш а тесна лаьтгачу шен хӀусамнене юха а вирзина, Султана элира: «Медент, хӀун нислур ду хууш дац. ЦӀхьа хеттарш а кхолладелла, сельсовете кхойкху, боху, соьга. Цара хӀун боху а хьаьжна, хьен а ца луш, со чувогӀу шуна. Соьга ца хьоьжуш, шайна хӀума а яа, бераш ледара а ма дита. Султан хьалха а волуш, уьш кетӀехьа дӀабубьлабелира. Медента церга балда лецира, ша йоьхна ца гайта. Ненан карара а яьлла, шийлачу маьхьарца йоӀ шен дена тӀе кхийтира. Кхо кӀант, Јадийча санна, лаьттара, хиллачух ца кхеташ. Дас, йоӀ мара а йоьллина, элира: «Дадас хьоьга хӀун элира? Мел генахь хилахь а, со хьоьца хир ву хьуна ца элира ас? Јаю, хьо йоккханиг ма ю! Хьайн вежарийн куьйгаш схьа а лаций, ненаца чу а гӀой, делха а ца доьлхуш, шайна хӀума яа, дадас тӀаккха сагатдийр дац шуна. Сихха цӀа а воьгӀур ву. Јахина хӀинца кхета ца лаьара цунах, ша шен дена дош деллехь а, са муха тоха деза а ца хаьара цуьнан жимачу дагна. Кхин гур вац бохург-м лалур а дарий... ЦькӀачунна хӀоьттина сурт иштта хала дацара. ХӀинца цӀа воьгӀур ву моьттара, ца варна а кхоьрура... Јахас шен кегийчу куьйгашца схьалаьцна шен куьг меллаша мукьадаьккхира Султана. Кху шинна мел хала делахь а, кьаста дезара. Гуттаренна а кьаста дезаш ма хилла делара... Чепалгийн шун а ша долччохь дисира, набаро ца Јехош, буйса а юкьал тӀехьелира. Цул тӀаьхьа, хьалхий-тӀаьхий, бераш набаро эгийра. Буйса дӀаяхара шен роьгӀехь, кхеран дагах дог дустар а доцуш я кхаьрга деанчу вонна тӀаьхьа тийжар а доцуш. Цо тамаша бан дисна хӀумма а дацара. Сатесира, Медент корехь лаьтташ а йолуш. Цу Јаьржачу буйсанан багара ша яларх а ца тешаш, хӀара араиккхина, дӀасахьаьдира. Дог шелделлехь а, Медента сатуьйсара Султан юхаваре. Амма кхаьрга деанчу вонехь дакьалаца лууш, кхарна беана сингаттам байбан лууш, уьйтӀа оьху лулахой бен, гуш хӀумма а дацара. Султан дӀавигначу некьах кхарна цӀхьа деха аса, бӀарлагӀа хиллера. «Бераш гӀовтгале цӀа веача, дерриге а дицдина, дӀаӀийр дара-кх. Ткьа ца вагӀахь? ХӀун аьлла теда деза ас берийн дегнаш, муха даха деза тхо?» – бохура цо ша-шега. Шен кийра ца тарлуш базбеллачу балина, ша хӀун дийр ду ца хууш, шен дагах каеттара цо. Кхеран сирла дахар, куьзга санна доьхна, дӀадахнера. ХӀара хаза яьлла бӀаьсте а кьахьеллера. Султан ца веара, мел чӀогӀа ларварх. Ја тахана а, я кхана а... Медент кхийтира хиллачух. ТӀе ца дита гӀиртинехь а, дӀатиттинехь а, дог кхиина хиллийла а хиира цунна хила доллучух. Нехан кӀантана ша йоьлхуш, кхунна ца хаьара, ша шена йоьлхий. Амма дагна хууш хиллера, даго цӀхьаь хьоьхура. Цо юкь йихкира, дог а кьевлира. Цуьнан диь бер дара, церан дола дан дезара. ХӀара хӀинца ден метта а, ненан метта а яра. Медент араелира, бежана дӀалалла а, хи дан а, ши бер школе дӀадахийта а. Иштта дӀаболабелира кхеран боьхна дахаран некь. БӀаьстенан юьххьехь колхозан белхашка арайолура Медент. Јай, шен бежнаш а лелош, берийн дола а деш, цӀахь хуьлура. Го-машо а кӀорни йинера. Берийн чӀогӀа самукьадолура цунах. Деба аьлла цӀе тиллинера цунна. Јахин цӀхьайтта шо кхочуш дара. Лекхочу дегӀахь, хазачу аматехь бер дара и. «ШолгӀаььлла шен нана ю-кх. Жима йоллушехь оьзда, хаза гӀиллакх долуш а ю, цкьа а воккхачунна некь ца буьтуш, Јуьйре дика, суьйре дика ца еш, тӀех а ца йолу. Да воккхавевина а вер вацара цунах, чӀогӀа тӀера вара и берашна», – олура наха. Ваха, шен да санна, зоьртала вара. Јелий, Јумаррий а вара, шалавича санна, цӀхьатерра хьалакхуьуш. Шен дог ма-дду церан бӀаьра хьажа а кхоьрура Медент. Хазаетар а, ха-

лахетар а, доьзалан кхиамаш а, эшамаш а бекъа юххехь берийн да оьшура. Хъаьнга дуьйцур ду ахь хъайн дагара? Нахана хезар дац, ткъа бераш кхеттал а дац. Кхунна диснарг: «Дала кху тIера доха ма дойла!», – алар ду-кх. Султан цIа вогIург хиларх-м цхъана дийнахь а шеко ца кхоллаеллера Медентан. Цуьнца-м хIорш бехаш бара, денна а и балхара цIа вогIуш хилла болу некъ а ларбеш, цуьнан гIант а лардеш, цуьнан бедар юьттий, карла а йоккхуш, шеко герга ца йита, дог а къуьйлуш... Ткъа ца вагIахь, олий, наггахь даг чу оьккхура... Шена дагадеанчух, цIеро ягийча санна, кхеларлой, берашка хьожура нана, ас хезаш-м ца элира-те, олий. Берийн оццул синкхетам бацара хIинца а, амма уьш а шайн кегийчу дегнашкахь и бала худуш дара. И гуш дара чохь а, арахь а. Кхеран, саций, IадIей бохург хIун ду а ца хууш, дерриге а дуьне а шайн дай-наний ду моьттуш, хилла йолу бералла дIаяьллера. Шайн да дIавигчахъана, хIорш хеназа баккхий хиллера, шайн нанна къевллина го а бина. Шена бIаьра хъажжал бен боцчу доьзалой, сатийсамоьй ницкъ луш схъайогIура Медент, халонна охъа а ца таьIаш, аьттонах Iеха а ца луш. Кху шарахь Iа хаза деанера, дукха шийла а доцуш. Февраль бутт юккъе бахчахъана даго бIаьсте тIейзайора. «БIаьстенан Iаламо а бIаьрг хьостура, берашна а жимма чу садогIур-кх», – бохура Медента ша-шега. Берийн боллу синкъерам – дас шашь аькка лийча кхуьлуш хилла долу Терк дара. ХIинца Терка тIе нанас буюгура хIорш, ша юххе а йолий. Кхара шайн деца цхъаьна шех марзо эцна наж а Iуьллуш дара, Терк а, шен некъах ца духуш, малхбалехъа дIаохуш дара, ша цхъанхъа кхача тIаьхьадуьсуш санна, сихделла. Амма дада вацара кхузахь а... Хьалхалера сакъерадалар а дацара. Тоги чу схъадеана Теркан га дацахь, аьттехъа а ца боьлхуш, хIорш цIа богIура. Терка чохь дас ма лийча аьллера. Хан дIаохура. Ца хаьара, цо хIун кечдина. «Кхин хIун вон ду-те тхоьга дан?» – аьлла, дара кхеран дегнаш. Нагахь хилча а... Гуьйрана дIаIалашийна цхъа-ши пунт хъаьжкIаш яра Медентан. Денош иштта хаза хилахь, лулахойн куьрк а латийна, хъаьжкIаш кхорзур ю бохург хъахаделлера чохь. Цо и хъахийчахъана собар дайначу бераша денна а хойттура нене: «Нана, ахь куьрк латор ю ма аьллера?» – олий. Гуьйрана даьккхинчу ахарх диснарг дукха дацахь а, бераш мегарг тIехь-когахь йовха бедар йолуш а доцу дела, Медента жимма хан дIатоьттура, йовхонгахъа ластгалц бохуш. Собар кхачаделлачу берашка нанас тIаьхъара а элира: «ХIокху кIирандийнахь шу цIахь хир ду. Дала мукъалахь, куьрк а латийна, аш гIо а деш, вай хъаьжкIаш кхорзур ю-кх», – аьлла. Берийн чIогIа самукъадолура, куьрк латийча. ДIаIалашдина декъа дечиг бераша тIекхьохъура, ткъа баккхийчара цIе латайора куьркахь. Це яьгна а йолуьйтий, алу цхъана агIор дIа а хьокхий, цIеначу, ша санна шерачу куьркан цIенкъа яржайора хъаьжкIаш. Оцу алунах схъайолучу йовхонехь, цхъанаэшшара кега а еш, хъаьжкIаш чIогIа хаза кхорзура, ткъа алу тIеэгначу хъаьжкIийн буюртагех, лелхий, харцахъа а йовлий, шурула кIайн, бамба санна кIеда, чуюпалгаш хуьлура, яарх ца Iебаш. Уьш, палса тIе шелъяла охъайохькинчу хъаьжкIашна юккъера, бераша схъалехъайора. Царах канаш а, кисанаш а дузий, бераш, наноша шашь цIа кхайккхалц, ловзуш лелара, уьш юуш, мац а ца луш. Кхорзучу хъаьжкIийн чомехь хьожа оцу куьпахь ехха лаьттара, куьркара цIе дIаяйча а. Сарралц гIуллакхаш а дина, шен доьзалца чуйирзира Медент. ХIораммо а олуш, бераша дIадолийра: «Нана, нана, кхана кIиранде а ма ду, куьрк латайятахъа вайга, оха гIо а дийр дара хъуна», – бохуш. «Дика ду, – элира Медента – кхана, шу цIахь долччуьра, латор ю вай». Массо хIума а ден цIарах дара берийн а, ненан а. И хIинцца чувогIур волуш санна бара берийн синкхе-

там. Церан кьамелехь, церан даг чохь и кхаърца вехаш вара. Воккхачо санна, ойланашка а вахана, Јелас элира: (дас воккхачун метта витина а ма варий и) «Нана, дада ца да ца веъча, хьабжкIаш хьера муха хьур ю вай?» «Дада а ца вогуру ву», – элира Медента, – нагахь ца вагахь, цуьнга ца хьежош, цхьаьнга йохуьйтур ю вай». Гуьйранна дуьйна самукъане йоцчу Яхас элира: «Нана, суна дада сийсара гIенаха ма гира». «Далий, Маликаший диканна дойла! Дийцахьа, муха дайра хьуна? Берана гина гIан декхало ма олура. Цхьа хазаниг ца дайна-те хьуна гIенаха?», – аьлла. Медент охьахира, шен карара нуй охьабиллина, Яхина улле. Бераша а гобира. Яхас дийца долиьра шена гина гIан: «Вай машенахь генна дIадоьлхуш дара, дада волчу доьлху бохуш. Дада суна гуш вара. Ас шега мохь тоьхча а, иза соьга вист ца хуьлура, схьа а ца хьожура. Вай генна дIаихира, амма дадина тIе ца кхечира, и гушволлушехь», – аьлла, Яха йилххина дIаяхара. Елхаран кьурдаш а деш, цо дуьйцура: «Новкъахь вай мацделлера, яхIума чохь йолу тIоьрмиг цахь биснера. Iумар, мацвелла, воьлхуш вара, амма вайгахь яа хIумма а яцара... Нана, и мара а воьллина, хьо а йоьлхуш яра. Со, дукха кхераелла, самаелира. Ас бIаьргаш дIахьабдича, дада суна кхин ца гира. Дена дукха сагатдина, дуткъаделла Яхин дог юха ца доьрзура. Яха йоьлхуш яра. «Ахь цуьнга дукха сатуьйсу дела, сагатдо дела гина. Дадас хьоьга хIун элира? Дада хьоьца хир ву хьуна, мел генахь хиларх а, ца элира? Дада ца ван ду, казахетар хила а ду», – аьлла, дайдан тIоьртира Медент. Амма шена а деза ца делира Яхас дийцина гIан. ЙоI мара а йоьллина, нанас элира: «Елха ма елхяхьа, Яха. Хьо а йилхича, кегийчаьрга вайшимма хIун эр ду? ДаI хилла-кх хьан дагах, собар дехахьа хьайна Деле, ахь тIехсагатдо дела гина, самаха казахетар хила ду. Гур ду-кх хьуна, дада ца а веана, хьайна казахетар а хилла, хьо йоьлуш», – аьлла, йоIана дайдан тIоьртира нана, амма йоI Iеа ца елира. Нана ша дуьйцучух тешаш хиларх и шек яра. «Вай хIума яа еза. Ас вайна кIалддаьтта а дийр ду, схьайолуш йовхха сискал а ю» – аьлла, хьабвзира Медент, кхохка а дина Iачу берийн ойла цу тIера дIахьовзо дагахь. «Берана гинарг бакъ хуьлу, олуш ма ду. ХIинца хIун хила доллу-те», – бохура Медента ша-шега, дIайирзинчохь бIаьргехь йовлакх а хьокхуш. Юучух мотт ца тухуш, дIатаьIначохь наб кхийтира Яхина. Нана а дIатевжира, йиъний-яанзий долчу шен берашца. Наб яйначу Медента ойланаш йора: кхана лато езачу куьркан а, хьера яхьа езачу хьабжкIийн а, когаш дIабихкичий бен ца озуйтучу гомашан а. Яхас дийцинчу гIено а дог лаьцнера. Султан цахь волуш бала цахилларг, тахана, деза дукъ хилла, кхуьнан вортанна тIехь Iуьллура. Делахь а, шен бераш тап-таза хилчяхьана, цхьана а хIумано хало ца йора цунна. Оцу ойланех уьйриг а хилла, нанна а наб кхийтира. Iуйранна Медент самаялча, араьх диллина доккха ло дара. Уггаре хьалха цунна дагаанарг куьрк яра. Амма цу тIера кхуьнан ойла дIаяхьира, жIуганаш санна чуьччаоьхуш, хьийзачу салташа. Кхуьнан даг чу иккхира: «ХIинца мила вига баьхкина-те хIорш? Тха-м кхара вига стаг а вацара. Мила велхо бохку-те хIорш хIинца? – бохуш, Медент шен эькхадоллу дог алаьцна Iаш, герзах воьттина ши салти кхаьргахьа схьаволавелира. «Тхьоьга хIунда вогу-те хIара шиь? Бежана дига бохку-те я и ши пунт хьабжкIаш хааелла лелате-те?», – аьлла, цу йоцчачу хенахь эзар ойла хьабвзира кхуьнан коьрте. Кхунна шен хаттаршна жоп карадале, неI ца тухуш, ши салти чохьавелира. ХIара кIеззиг кхетачу обьрсийн матгахь цара, хаддош, элира: «Тахана шу шайн махкара арадохуш ду. Хьайн бераш хьала а гIовттадай, хьайга карахь схьаэцалург схьаэций,

ткъа минот хан ю хьуна, сихха араяла хъажа. Хъелахъ а, къайлаяла гортахъ а, тоьпаш тухур ю хьуна». Топан юьхьиг хъалаайира салтичо, ишта а Гада а йина Гачу Медентан мера келлахъ. Шайн да длавишна ирча сурт карладаьлла, юргана кел лечкъина, Гада а дина Гачу берашна теегталора Медент, ша хун леладо а ца хууш. И хинца кхоьрург – ша оцу ткъа минотехъ цакхиялар дара. Харцахъа а, бакъахъа а бедарш ийзайора берашна те. «Юучух а хун оьцур ю схъа, деа бераца хене йолучу ас. Лайн ара муха дохур ду, черий санна дерзина долу бераш? Сайн керт-ков охъа а кхоьссина, да а муха гур ю? Хъавди те тесна лаьтта гомаш, лай кел дахана докбар... – хъелахъ хун дийр ду? Докбар дилла деза ас гомашна», – аьлла, дахъаьдда Медент салтичо юхаяькхира. Араваьлла, шен уьрсаца кочара муш а хадийна, цо гомаш дахийцира. Цунна таьххье араиккхина, жимма кхисса а елла, шен ненах якха хобьтира кюрни. Шена хуучу оьрсийн маттахъ Медента салтичуьнга элира: «Хьун чу йодахъ, гомаш карор яц. Берзалай тенислахъ, я а юур ю. Да хунда хийци ахъ?» «Кхин и леа дезар дац хъан. Барзе а йоуьйтур яц. Са а ца гатдеш, къамелаш кезиг а деш, хъайн берашца сихха араяла хьо. Тхуна бакъо ца елла шуьца къамелаш дан», – вела а къежаш, доцца хадийра салтичо. Хиллачух кхета хала дара берашна. Шаш дийшинчуьра хъала хунда говттийна а, шайн ца чуьра шаш ара хунда дохуш ду а, шайгара хун даьлла а ца хаьара царна а, барзъелла, ша хун дан деза ца хууш, шен берашна готуьйсучу нанна а. «Хара Яхас дийцина ган ду-те?! Сомаха-м хуьлийла а ма дац хара?» – ойла коьртехъ а йолуш, шега эцалург схъа а эцна, Медент араелира несагина тера дадоладеллачу цу къемат-дийне, набарха а довланзачу берашца, шайн къен салпал гихъ-марахъ а йолуш. Таьхарчу таьхьенна а дийца дуьсун долу декъаза де эцна доьлхуш дара, аьлча а дуьгуш дара хара декъаза синош, тоьпан юьхьигаш мера кел а гьуттуш, таьхъара лехка а лохкуш, бежанаш санна. Тахана берийн самукъа ца долура мера те а, беснеш те а оьгучу лайн чимех, цаьрга шаш сатийсинехъ а. Ткъа лайн дарц-м хьийзара, хумма а ца хилча санна. Цунна ца хаьара, бехчалгийн кархаш а туьйдина, халла лайлахула догучу берашкара а, церан дай-наношкара а хьал. Иза-м самукъа дара, делан нимат дара шен цахъ, чохъ волчунна, йовхха те хума а юьйхина арадаьллачу берана. Ткъа тахана хара шийла ло, шийла га дара. Бехчалгийн кархаш чохъ хи санна башийна, горийна когаш лозура, мохъ хьекхал. Дерзина куьйгаш а дацара, бете даьхъна а, дохдан мукъа. Цъаьцанхъара схъахезаш доьлхучу берийн аьзнаш дара, ткъес хилла, дагах детталуш. Иасанашна те а телаш, схъатекха бакхийнаш, метгара а гиттийна, шайн болчара гихъ-марахъ схъатекхабо лазархой. Дуьне духур ду бохург дукха хезнера. И тахана доьхнера. Галарташ даьохуш дара. Амма царна ца хаьара, мичхъа ю кху къемат-дийнан чаккхе. Цу чаккхене мила кхочур ву, маса вужур ву некъан бохаллехъ. Хуийла а дацара цкъачунна. Кхеран совцар юьртана арахъ хилира. Кхеран доьхна хьал хийцаделира, машенаш схъа а кхаьчна, адам машенаш те хъаладала доьлча. Оцу маьргонехъ доьхнера адам. Шаш махках дохуш ду-те аьлла, шек хилира уьш. Теозийна гата делахъ а, цу келахъ шелонна дуьхъало яцара. Некъан бохалла хаддаза тетийсина долу ло, дешаш, кочехула чуийдалучу ладаршна, кхеран дегехъ, йолчунна те а, хорша яра. Иьнаро тунийна, мох лобцуш йобдучу машенахъ горийнера тера бедарш. Лайно башийна когаш а горийнера. Медента шен марахъерчадора бераш, шех яла йовхо йолуш санна... Цу хьолехъ хорш охъабехкира кхеран бен лар а йоцуш гьуллучу лай те. Схъатеттина лаьтта даьхни дасакхьхьу

вагонаш яйча, кхара шайх догдиллира. Дуьхьало а ца еш, адам вагонаш тле хьалататтаделира, герз карахь лаьтгачу салтийн омрица. Цхьанне а ца лаьара хеназа вала. Са мерза дара. Ткъа Южалла-м хIораннан а когаш кIелахь яра. Шайш ца тоьлуболу тIом бан йиш яцара. Царах хIора а жьопе вара, шен йиша-вешех хилла ца Iаш, шена уллехь волчух а. Цундела шегара зуламениг даларх ларлора хIора а. Хала дара, кхерам хIун ю ца хуучу кьоначашна а, церан букь тIехьа корта айббина леллачу зуларшна а, тоьпан юьхьиг карара дIаяьккхича, хIумма а йоцучу йовсаршна охьатеIа. Тахана и дуьйцу хьал дацара. Оьшург собар дара. Кхеран когийн лараш лай тIехь а юьсуш, цIерпошт дIайолаелира. Нанас бер санна хIорш хьистина латта а когаш кIелара дIадахара. Нана-Даймохк тIаьхьахьажа а буьсуш, хIорш цу аьчкан говро, херош юккьехула мох а льоцуш, лаца га доцчу паналле дIахьош бара, тIаьхьа велха а, хьалха вала цхьа а воцуш. Бухадисна кхеран рицкъ шайн доладаккха кечбелларш бара, хIумма а дегза а боцуш, сихха хIорш кьайлабовларе сатуьйсун Iаш. Нана-мохк хIинца а гуш бара, цхьана жимачу корехула меттиг а баьлла, арахажар хилча. Юккьехула эладита а доладаелира, хIорда чу кхисса дуьгу аьлла. ХIинца хIун бен дара, шайх дог диллина девллачу адаманна, хIорда чу кхиссича а, тоьпаш тоьхча а? Кахьаро а шен болх болийра. Кхохкар хуьлура гена мел дели а. Вагонаш шийла яра. Станцешкахь хьаладаьхна чIийш туьллуш йолчу аьчкан пешах йолу йовхо а еха ца лаьтгара, мижарг баттабалале дIайовра иза. Вижа а, гIатта а гатто яра. Зударий а, божарий а цхьаьна бара. Дуьхьала шаршу уллий а, цIенкьара бер, воккханиг хьалавокхий а хIума дора, хIинца а и дан дегIехь гIора дисначо. Шайгахь йолу юург вовшашна лора. Юург тоьал схьаэцаелларг а дукха вацара. Цхьана кIюжа нисьелла, шен берашца цхьаьна дIаохьуш Медент а яра. «ХIун дийр ду, массаьрга деанарг дукх. Делехь ду-кх шадерриге а», – ойланца ша-шен тейора цо. Бераш а арахь дац бохийла дара. Гена мел девли а шело алсамо хаалора. Некь а бахбеллера, стенга боьду а ца хууш, я мичхьа кхачор бу а ца хууш. Цхьана а тайпана цIано ян доцчу хьоло гатдинера адам. ДIадуьйладелира кхераме лазарш: дифтерия, дизантерия. Адамаш мацалла ловш дара. Йовха юург яанза дукха хан яра. Схьаэцна ахьаран цинц а дIабаьллера. Наха кховдийнарг берашна а хьежош, схьайогIура Медент. Адам дала доладаелира. «Валар – валар а ма дацара, дIаволла йиш хилча», – бохучу даьллера. Декьий некьа бохалла охьакхуьссун дара. Хьийзочу дорцанна дIалора велларг. Кошан барз а цо бора, «марчо» а цо «хьарчийнарг» дара, акхароша дитталц... Уьш яра, лар эцна, тIаьхьаохьуш. Оцу бахбеллачу новкьахь, шен берех каетташ, йогIуш Медент а яра. Амма ницкъ эшнера... Дагарна датталучу Вахин эгIазчу дегIахь баьрг ца кхетийта гIерташ, салти чекхволуш, шаршу тIе а ийзош, схьайогIура Медент. Медентана гинера са даланза долу адаманш декьешца цхьаьна вагона чуьра охьакхуьссун. Нарашна кIел теттина, дакъа кьайладаккха гIерташ а хаделлера. Мотгхурш а хуьлура. Де-дийне мел дели а Ваха лазаро кIелвуйтуш вара. Кийра эцкха боллура ненан, амма шен дагара хайита а, мохь тоьххана елха а меттиг бацара. Цхьа хан яллалц, Вахас дега а кхайкхира, шена дагаанарг хьехош. Вуьсу-у-ш, кIант кIелвиснера. Мижарг а, цуьнга бете ца кхачалуш, охьабахара. И мижарг мацалла гIаддайначу бераша а ца биира... Набарна дIатовжар а доцуш, Медент схьаохьу дикка хан яра. Наб яйнера, хила доллург хаарна. Лохха узарш деш Iуьллучу кIантана тIе а хIоьттина, Медента цунна тIеозийна шаршу тIера дIатесиран салтичо. Шаршу ненан карахь а юьсуш, йоьдучу поезда тIера, чохь са долу кIантан эгIаза дегI араластийра

цо. Медент еттаелира корох а, неларх а, амма кхуьнан а, я кхуьнах дог лозучу ада-
мийн а дан хIумма а ца хилира, халахетаран дакъалацар бен. Киртиг елира кхуьнан
хазачу доьзалх. Медента, къаьхьа къурд а бина, шен бераш маракъевлира. Иштта
дIабакъхьира вуьрхIитта дийнахь-бусий бахбелла некъ. Хетарехь, тахана кхеран дай
хIиттинчара хIорш дIакхачийнера шайн дог лаьтгачу. Шайн дагахь, кхин юха а ца
бахкийта... Мацалло а, бахбеллачу некъо а, лазарша а кIелдитина адамаш охьадиссо
долийра – ло кIорга долчу а, дарц луьра долчу а диссош. Вайнаха хIетахь ма-аллара:
«Сийначу Сибареха». Махо а лестош, шайн са доцург, дегIа тIехь дисна дилханах
хIумма а доцуш, гIорийначу вагонан йийсарера девлла адамаш охьадехира гоьллелц
догIучу лайла, борз санна угIучу дарцо ло юьхь тIе а дегташ. Кхарна дуьхьалаялий-
начу салазаш тIе берриге а ца тарлора. Жимма а дIаваха дегIехь гIора диснарг
тIаьхьахIоьттина а волуш, стерчий доьжначу салазашна берашший, кIелвиснарггий
тIе а хайна, хIорш дIабуйлабелира, якъаелла, кхойттаза сатта а сеттина лаьтгаш
йолу саксаул дечиг йоцург дуьхьалакхета хIумма а доцчу, хезаш берзан угIар бен
доцчу казахийн махкахула. Мила вара, йовха хIусам кечийна, хIорш тIелаца Iаш? Я,
хаза дош аьлла, кхеран дог хьаста бухахь Iаш? «Адамаш дуу адамаш ду далаш», –
аьлла, эладита а даржийна, нохчашна и ямарта кIело йинера цу эка-адамаша. TIамо
доллучух дIацIандина, къелла дала доккучу бухарчу къомана хIун оьшура шайл
гIаддайнарш?! Делан къинхетам бара, тхо бусалбанаш ду бахарал совнаха, царалахь
кхетам а, къинхетам а, бусалба дегнаш а долуш адамаш нисделла. И тайпа адамаш
бахъанехь дукха адам мацалла даларх кIелхьараделира. Кхаьрца туьха-сискал йоь-
къурш дуккха а бара. Юьхъанца кхаьрга кхоллабалийтина цабезам кхеран шатайпа
низамо, муьлххачу а хьолехь кхаьргахь долчу доьналло, оьздангалло, собаро, шайн
куьцаца, аматашца догIучу хазачу гIиллакхо, эзар дакъа а дина, бохийна дIабакъкхира.
Хан-хене яьлча, хIорш шайн когаш тIе а хIиттира, корта айббина, дегI нисдина, шайн
къоман юьхь дIа а гайтира. Иза тIаьхьо дара. Ткъа хIинца... Салазаш дIасахьовзийра,
вовшашна тIе ца кхочуш масех де а долуш, дIасакхиссинчу казахийн кIотаршка.
Дарц ховзийча, некъах туьлуш, дIабобжна сту а халла боьдучу новкъа, цу салазан
готта лар а лощуш, вовшийн дог эца а гIерташ, хIорш дIаихира, новкъахь шайн Iахка
бисначарна делха дисина бIаьрхиш а доцуш, я шаьш хьанна делха деза а ца хууш –
дIакхелхина, кху къызачу кхиэлаха бевлларна, я хIокху кхиэлана кIелдисначу шай-
на. Веллачуьнан ирс а хетара таханлерачу хьолехь. Некъан бохалла охьаоьху
бIаьрхиш дIадаьхна, шен кхо бер тIехь долчу салазна тIаьхьа хIоьттира Медент. Буй-
нахь долчу хьозанан санна, сихделла дегталуш дара ненан дог. ЦIерпошт тIера охьа-
диссале дуьйна, дагарна вагталуш вара Iумар. Ша тап-таза волуш боьхуш хилла ми-
жарг а бете бахьа а я Iовша а гIора доцуш, дагаро чакхийна, буйнахь биснера. Бала
хинан тIадам а бацара. Чиркх санна дIавовш вара кIант, мохь тоьххана кхайкхарх
вала да а воцуш, дала орца а доцуш. Некъахь де-буьйса а доккхуш, оцу хьолахь Iумар
а волуш, хIорш дIакхечира адамаш дехаш ду аьлла хетачу цьхана кIотара. Схьагучу
декъазчу лапханех цьхаерш лайно хьулийна яра. Наггахь йолчу туьнкалгех
хьалабуьйлуш кIур а бара. ХIорш гIорийначу баракашка дIасхьабехира. Цьхана
оганца лаьтта аьчкан пешший, масех наррий бен, кхин хIума дацара барака чохь.
ГIорийначуьра дастаделла ча чу а дуьллуш, гоьнаш а шолгIачу дийнахь кхара шаьш
юьзира. КIац йиллина пенаш, латийначу цIеро дох ца деш, бIаьсте а герга еара.
ШолгIачу дийнахь дуьйна, бел каралаццал мел верг балха араваьккхира. Ца ваьлча,

бепиган юьхк хир яцара. Иштга д'аболабелира кхеран керлачу дахаран некъ. Дахаран хилча-м х'ун дара хьуна, кхеран декъаза некъ. Цу дийнахь-бусий б'аьрг ца биллира Гумара. Мацалло а, бехачу некъахь дег'ах йоьллачу шелоно а д'аваьхьира к'ант. Цъаь кхелхина ца Гийра. Нохчийн кешнаша йоккха меттиг д'алецира. Медента шен кийра къевлира шен бала. Мохь тоьххана елха ницкъ, б'аьрхиш а ца диснера. Г'орийначу лаьтгах каш ца даккхалора, я и даккха Г'ора долуш стаг а вацара. Хьашт ма-дду шорта долчу лай к'елахь къайладоккхура дакъа, йох а елла, латта Г'уранах даллалц олий. Амма б'аьстенга ваьллачунна дукха ца карийра уьш... Б'аьстенга даьллачу адаман кхин некъ бан а бацара – балха а, цигара юхий бен. Уьстаг'ий санна, Г'уйранна а, сарахь а багар а беш, балха буьгура х'орш. Адам, мозий санна, делира. Къаьсттина б'аьстенан юьххьехь, бецаш уюш, кхехкийна а, кхехконза а. Бераш а дукха делира, баккхийчийн шайна т'ера б'аьрг д'атилча, яа мегарг а, цамегарг а юуш. Мацалло к'елдитнера адам. Бераш бераллера девллера. Церан ловзарш, зезагаша кхелина, кузаш-истангаш санна аренаш, акхтаргийн Индаг'аш, шовданаш, Терк, тоГ'и, г'айре, ц'улла сара баккха Терк гомха долччухула неканца ихина долу, г'улгаш, тайнигаш, дадин говр-ворда... дерриге а исбаьхьчу дег'ана аьхначу Даймаккахь диснера. Х'ара къен мохк бара, дег'ана хилла ца Г'аш, синна а. Кхетамчуьраваллал хала дара х'юьттина хьал. Делахь а, Делан к'инхетамах цъяна а дийнахь дог а ца дуьллуш, Далла Г'амальеш, Г'ожалло бен гор ца дожош, адам Делан диканах догдиллина дацара, х'ара, цъя ирча г'ан хилла, чекхдаьлла, шаьш шайн махка ц'адоьрзург хиларх тешна дара, шаьш кхолламо зуьйш дуйла а хууш. Цунах гуллора дег'ехь, цъя буй санна, ницкъан а, доьналлин а уьйриг. Медент а хенера йолуш яра. Махуьллу ницкъ гулбина, Деле могошалла йоьхуш, шен б'аьра хьоьжучу шина беран дуьхьа яха Г'ертара Медент. Кхеттал йолу йоГ', шайга а, нахе а даьхкина вонаш а хууш, шен деган къайленехь, шайн нанна х'ума ма хилахьара бохуш, дог къуьйлуш яра. Елин и синкхетам бацара. Апрель бутт чекхбаьлча, ло дешна, хьаьттахь а, кхаш т'ехь а белхаш д'абуьйлабелира. Медент балха хьаьтта хьажийра. Арара ялта хьаьтта дерзийча, кисанахь бан ялтийн буьртиг а хилира. Наха д'акхисина картолийн чкъоьргашший, татешший лехьош, царах берашна юург а еш Г'ийначу Медентана иза доккха х'ума дара. Т'е а хьоьжуш, дан х'умма а доцуш, мацалла бер далар хийлазза гинера, лайнера. Шениг гина ца Г'аш, неханиг а. Медентана хаьара, ша туьран дитта т'ехула лелаш юйла. Делахь а, кхин харжам цахиларна, валар-висаро лoьлуьйтура. Г'ора эшна ши бер даларх к'елхьарадаккхар дара-кх кхунна диснарг. Цу к'енан кананах чорпа йора. Цуьнца шега мацалла юхатохояларе са а туьйсура, х'инца а шен не'аре хьийзаш йолу. Шена делла бепиган цастар а, берашна ц'а дохьура, Г'аьнна д'аюьллуш ялтийн кана а яра. Т'аьхьарчу хенахь лазарш лехьош волчу Елин Яхас дола а деш, ши бер ц'ахь Г'ара. Шина бери дагалоьцура шаьш шайн деца якккхина хаза хан. Елина халла бен да дага ца воГ'ура, амма, Яхас вийцарехь, цунна и вевзара. И ц'ахь хиллехь, шаьш х'ара хало ловрийоцуш санна а хетара. Хьо а толур ву, дада а ц'а воГ'ур ву олий, хьостура Яхас шен ваша. Нанас шайна гулдинчу к'енах цъя кана тосий, чорпа а йой, суьйренга доьдура ши бер. Т'аккха, гenna нанна дуьхьалбоьлхура, Г'ела г'елвелча, Яхас ги а вулуш. Нанас сарахь дохьуш долу бепиган цастар ч'ог'а лардора кхара. Цул доккха хазахетар кхеран цъьачунна дан а дацара. Маьрк'аьжал т'аьхьа балхара ц'а йог'ура Медент, шен ши ког халла бен айа а ца луш, шена ца дууш, ша Г'алашдина бепиган цастар а дохьуш. Шена дуьхьаладог'у ши бер дайча,

гПельялар дицлора цунна. Нанас, декъа шаьшшинна аьлла, бепиган цастар дАделча, шина бери тАьхий-хьалхий хоттура: «Нана ахь диъний?» – олий. «Диъна. Ший деллера. Цъаь ас диъна», – олий, жоп лора нанас. Даа-м ца диънера. КIа бага а туьйсус, суьйренга йовдура-кха, берашна хьежош. Йолчух шайна пхьор а дой, хIорш чубьорзура. Белха а боблхура, бела а лора, цкъа догдубллура, тIаккха сатубьсура. ХIорш, нах санна, бехаш бара долчу хьолехь, кхин шайга дан вон дан а дац моьттуш. Тховса хIорш цъаьна бара. Цъаьна пхьубьре а йинера. Яхига кхана дан дезарг аьлла, Далла хастам а бина, доьзал дIабижира. Гуьйре а хаза яра, стиглахь кхоларш а йоцуш. Ши бер дижна а долуш, ша хIинцаллц ма-яххара, Медент, маьлхан зIаьнаршца гIаьттина, балха дIаяхара, ша бухарчунна тIекхосса йохьу йолу кIенан кана дагаеъча, хало а ца хеташ. Даго а тахана хIумма а вониг ца хьобхура. Бакьду, де-дийне мел долу гIеллучу Iелина са-м гатдора. Делахь а, цъажимма юучух вуьзча, и меттавогIур волуш санна хетара нанна. Мацалло кIелвитнера кIант. КIелдитна а ца Iаш, адам дубьш дара мацалло, вовшашна дан накьосталла а доцуш. Мацалла елахь а, шайн ерг вовшашка лора наха. Медента а сагIина лора, кьайлаха-кьулаха еана кIенан кана. Ши бер, денна шаьшшиь ма-даххара, нанна дубьхалдахара. ХIара ший нана ларьеш Iаш, маьркIаж-хан а хилира. Нана ца еара маьркIажехь я пхьубьрехь а... Ши убьриг а хилла, корехь бага битина чиркх а болуш, шайна гергахь, мацца еана а цIа йогIу йолчу нанна серло хир ю-кх аьлла, ши бер, набаро Iехийна, дIадижира. Амма, балха тIера, лаьцна, дIа а йигна, чуйобллинчу нанна цу буса наб ца озийра. Гуьйре ирча еара шина берана. Нана яцара я чохь а, я арахь а. Нахалахь сихха дIасадаьржира: «Медент чуйобллина, кIа схьадоккхуш», – аьлла. Орца делира, амма цъана а тайпана дан накьосталла ца хилира нехан. Кхеран гергарниг виса а ца виснера – новкьахь кьаьстина а, схьакхаьчначул тIаьхьа дIакхелхина а. Гергарчийн а дан хIума долуш меттиг яцара иза. Неханиг хIинца ван а вацара. Диканна а, вонна а, адам цъаь хилла, дIахIобттинера. ХIинца дан диснарг – шина беран доладар, церан догьэцар дара. Чубаьхкинчу лулахоша довзийтира шина берана нана Iедало дIайигаран бахьана. Церан чуьра цъа пунт хиллал долу кIа дIадаьхьнера Iедалан векалша. Бераш шаьш ца дубтура. Амма кхеран са хьаста, дог Iехо хIумма а дацара. ЙоI кхеттал яра. ДIавигнарг цIа ца вогIий хаьара цунна, шаьш шайн дех девлчъьана а. Iелина ша дех лаьцна дубьцучух ша а кIезиг тешара и. Дубьненах а дог диллина ши бер Iаш, кхеран бала болчу нехан цъа ойла кхоллаелира: суьдехь Яхас и дов шена тIе лаьцча, йоIана жима хиларна хан а тухур яцара, нана лазарца волчу кIантана тIе, цIа а йоубьтур яра аьлла. ЙоI сихха реза хилира, амма нана берта ца йогIура. Нанна хала дара, цъа бубьса а йоIа цу чохь йоккхур ю бохург аьттехьа дита а. Кхин харжам цахиларо нана реза йира. ТIаккха а моьтура, шийтта шо кхачанза долчу берана хан тухур яц... Нана аралийтира, амма йоI хан ца тухуш ца йитира. Яхина кхо шо хан кхайкхийча, адам карзахаделира, мацалла ца дала бери еана кIенан кана а кьола лору аш, берашна а хан туху аш, – аьлла. Кхиэлахо кIеззиг юхаелира цу тIера, амма дIа ца хийцира... Цъа шой ах шой чохь яккха хан туьйхира йоIана. Медента хала лайра, дохко а елира, ша шена хьалхара йоI чуйоллийтарна. Амма хIинца цу шинна дан диснарг: и Везачу Деле а йобхуш, хене довлар дара. Иза шина кхиэлана юккьехь йиснера. Муьлхха а хало лан реза яра йиша шен вешин дубьха. Жима елахь а, тIехИттинчу халонаша кхуьнан дог дахчийнера. Тахана кхунна коьртаниг Iелина юххехь нана хилар дара, царех кьастар шена мел хала делахь а. Кхузахь кхиазхойн

набахти яра. Цу хьолехь а адамалла йолуш, кху йо!ах къа а хеташ, дог а лозуш, ханна воккхо а волуш набахтин хьаькам казах нисвелира. Цо, лаха а лехна, кхуьнан хенара долчу берийн лагерь карийра Таджикистанехь. Хьалхе дуйна лецначу берийн тоба вовшахтуьйхира, Яха юкьахь а йолуш, Таджикистане лагере д!ахьажо. Яха, цу мухха а вовшахтоьхначу тобанца д!аяха ца туьгуш, кхо де-буьйса делира. Йо!ана луург лардеш, кхуьнан доладан д!ах!оьттинчу хьаькаман сацам хилира: итт шерна чуйоьллина таджик-зуда мукъа а яьккхина, и юххе а хаййна, йо! д!аяхийта. Машинистана юххе Яхий, и зудий а хаййна, тепловоз д!ахьажийра Таджикистане, оцу зудчунна, шен б!аьрг санна, х!ара ларьяр т!е а диллина, цхьа х!ума галдалахь, юха схьа а ялийна, цуьнга шен хан йоккхуйтур хиларх ч!аг!о а йина. Кху доьзална яхьеллехь а, ханлаьтташ яцара. Тоьхна хан юьззина чохь а яьккхина, йо! мукъаяьккхира. Карахь цхьа сом а доцуш вокзале кхьачна йо! евзира, шен хан яьккхина а ваьлла ц!а вог!учу, кхарна луларчу юьртара жимачу стагана. И г!арадаьлла долу дов хезна а, кхеран лулахь !аш болу шен гергара нах болчу вахча, х!ара бераш гина а, девзина а волу Дауд йо!е вистхилира. Цунна хиира, кхуьнан билет эца таро йоций а, я карахь юучух х!ума йоцийла а. Шегара билет йо!е а делла, билет а доцуш ц!ерпошта т!е хаа сацам бира к!анта. Шен т!оьрмиг чуьра хьалаяьккхина юург йо!е д!а а елла, х!ара шиь лаьтташ, ц!ерпошта гучуелира, амма х!ара шиь хьаладала дезачу вагонан не!арехь, х!орш санна набахти чуьра мукъабаьхна, ц!а бог!уш тайп-тайпанчу къаьмнех кегийчу нехан тоба яра, дукха маьттаза мотт а буьйцуш, кху шинга хьаладала бохуш. К!ант кхийтира, йо! цу т!е хьалаяьккха цаезарх. Ц!ерпошт сецча, йо! кхечу вагон чу хьала а ялийтина, к!ант хьалаваьлча, оцу йовсарша йиттина, ц!ерпошта т!ера чукхоьссина, к!ант кхелхина хиллера. Баккхийчарна хиьнера, амма Яхина ца хоуйтуш, къайладаьхна, дикка хан елира, больницехь ву бохуш. Цхьанхьахула шена хиьча, Яхас хала лайра, шена ваша хилла т!ех!оьттинчохь к!ентан къиза кхалхар. Цунах яла а дийзира. И т!аьххьара т!ег!а хилча-м лан хьожур ма яра... Массарна а казахеттера, Яха ц!а йог!уш ю аьлча. Дукха адам дуьхьалдеара иза охьайоьссинчу Осакаровски к!оштан ц!ерпоштанекъан вокзале. Царна юкьахь Яхин нана Медент а яра, шен казахетар ма-хуьллу къайладахьа г!ерташ, шен дахар кхоло дисна кхин х!умма дац а моьттуш, йо!ана т!е кхача сихьелла, адамашна юкьа г!ерташ. Адам д!асаделира, казахетаран дакъа а лаьчна. Йо!-наний ц!ехьа сихьелира, сихха Јелина т!е кхача дагахь. Ненан а, йоь!ан а дукха дара вовшашка дийца. Яхас хохьтура: «Дегара цхьа а кост дуй? Јела муха ву? Суна сагатдорий цо? Јела чу-ара волий?» – бохуш. Йо! йоккхайийр йолуш, дийца цхьа а хазаниг дацара Медентан. Дегара а цхьа кост дацара, Јела а меттахь виснера. Цхьана х!уманех самукъаделира Яхин: Јелас шена йиш яьккхина аьлча. Шен вешина т!е кхача сихьелла, дог хьаладала доллуш, ненал хьалха а яьлла, не!аре кхьачначу йоь!ан шийла мохь белира. Нана т!екхийтира, не!саг!и т!ехь, синан билгало а йоцуш Јуьллучу к!антана. Хетарехь, шен йишина дуьхьала ван аратекхначух тера дара иза. Яха ц!а йог!у ларьеш долу адам схьахьаьдира, ненан шийла мохь а хезна. Медентана шена гонаха цхьа а ца гора. Кхин дог къийла бисна ницкъ а бацара. И шийла мохь цу доза доцчу казахийн пана махкахула чехка хьийзачу махо д!абаьхьира, цу инзаречу суьртан теш болчу наха: «Йиталаш! Елха йиталаш!» – олуш...

ХАСИЕВ Ахьмад

Турпалхо Аяну

... АхI, а-ахI! АхI, Я Везан Дела. Со велла дIавалахьара, паргIат Иийр бара хIара доьзалш, дукха хан-м ца йиснера суна. И сан мулкулмот хIун деш Ia-те? Атта дац-кха кху синах къаста, ахI, а-ахI...

Байсалун гIийлачу, дуткьачу узамашка ладоьгIуш Iара тхо, гIаларчу больницехь, бархI маьнга чутарлучу палати чохь. ДегIана эгIаза а волуш, жимочу дегIехь воккха стаг вара иза.

– Дада, хIумма а оьший хьуна? – Кху гIайби тIе дIатовжахьа, – бохуш, тIехьийзаш, цунна тамберг лохуш, кIант Висита а вара.

– ХIан-хIа, иштта хиьна Iаш паргIат хуьлу

суна, тевжина Ia а кIордийна.

Лохраша, гайна операци ян дагахь, ватIийна, чухьоьвсича: «ХIара генаялла цамгар ю, вайн кхунна дан хIумма а дац», – аьлла, юха дIатегнера иза. Сихха дIавигча, шен балхана шеквер ву-кха хIара аьлла, цхьа-ши де даккха палати чу виллинера Байсалу.

– АхI, а-ахI Я АллахI! – аьлла, шен гIелбелла, чурьа серло дIаяйна ши бIаьрг тхобга а хьажийна, дуьйцура Байсалус: «Дестечунна хьалха кхиьна ву со, ахI, цуьнца хала хан яьккхина ас вай кхалхийначохь а, цахь а. Оццул тхайца вуо хилла йоллушехь, деца хан яьккхина ю-кха хIара бохуш, къангьаллалц дола а деш, кхебира оха и. Елча, дукха хаза тIаьхьа сагIа а доккхуш, дIа а ерзийра. А-ахI, ахI!».

– Дестечунна хьалха кхиьна бохий ахь? Дестечунна хьалха кхиьнехь, хьо дийна а волуш жожжахатин цIергахь ваьгна ву хьуна. И хьал со лайна ву хьуна, – элира, суна юххерачу маьнги тIехь, голаш тIе ши куьг диллина, ойланехь хиьна Iийначу воккхачу стага Лом-Iелас.

Шен дегIаца, леларца а къаналла хаалахь а, зохрталчу дегIехь волуш, сирла, кIайн юхьсибат долуш, ламанхойн мара а болуш, шен хенахь хIайт-аьлла лелла хилар хаалуш, тайна воккха стаг вара Лом-Iела. Шена хьалхарчу маьнги тIехь халачу хьолехь волчу Байсалун дола деш, цунна хIара ло, важа ло, и де, важа де бохуш, Iуналла деш, сема лаьтгара иза а, тхо а.

– Дийцахьа, дийцахьа, дада, шашь кегий долуш лелийнарг, хьайна дестечо аьлларг а, – элира, юххе хиьна Iачу цуьнан кIанта Жаммирзас къажа а къежаш.

– Жоьлгалла лелийр-кх оха, – элира дас. Казахийн берех леташ, уьш нохчийн зударшна базарахь къола дан ца буьтуш, девддий-хьаьвдий лийлир-кх. Шайн доьзалшна дан хIума доцуш, базарахь мах бина а сом даккха гIертачу, мискачу нохчийн зударийн карара хIуманаш идош, каетташ лелачу казахийн жоьлгех леташ, дIаяхар-кх тхан бералла.

– Дийцахьа, дада, дестечо хIун аьллера хьуна? – шениг ца дуьтуш, да хабаре ваккха гIерташ, воллура кIант. Цу сингаттамечу палати чохь, хIуьа а дийцина а,

цхъаъ дуьйцуш, синтем хуьлура тхуна.

– Вайн нах бохийна дукха хан а ялале, мацалла нана а, цхъа шо бен доцу жима-хйолу йиша а дӀаелира тхан. Тхо а дийна муха дисира ца хаьа суна. Мацалла дала бахьана а доцуш-м ца дисира тхо. Сан бархI шо долуш, доьзална нана а хир яц-те, шена накьост а хир яц-те аьлла, тхан дас зуда ялийра. Тхо доьзалехь дий бер дара. Воккхаволчу вешин ялхитта шо а бен дацара. Тхьоца кIеда-мерза яцара десте, цундела и ца езара тхуна. Беккъа цхъа шовра хьалха а буьллий, чу бепиг Iуттуш, баа шайна олий, дуьтура тхо. Дена, шура а, тIуо а тухий, лора. Уьш хIума кхалла, дехьо, шайнна ховшура. Юкь-кара дас хоттура: «Йиьний аш хIума? Дуьзний шу?» – олий. Цуьнга бакьдерг дийца эхь хеташ: «ХIаь, йиьна» – олура оха. Цхъана дийнахь, дас юха и хаьтгича, аьрхо волчу ас, Iен а ца велла: «ХIаь, биьна, чу бепиг Iуьттуш, беккъа цхъа шовра-м!» – элира.

Тхуна хьалха биллинчу шовране а хьаьжна, цецваьллачу дас: «Вай, и хIун ду аш дуьйцург?! Схьайобл, цкъа хьо!» – аьлла, десте хьалхарчу куьрка цIа чу а яьккхина, доьхка диттира цунна. «А-ай, вай» бохучу, дестечун мохь а, доьхкан шок а яра схьахезаш. Парт-аьлла, араиккхина, хьаьдда яхана, кетIара ков диллина, юха соьга а хьаьжна, пIелг а лестош: «Хьо вуй, хьо, сийна ши бIаьрг, ас хоуьйтур ду хьуна, со тIекхачахь!» – аьлла, яьлла дIаяхара. Палати чохь долу тхо дерриге а дийладелира, шен узамашца волу Байсалу а тIехь.

– А-ахI, ва Везан Дела! Цул тIаьхьа хIун хилира дестечух? – аьлла, хаьттира вела а ницкъ боцчу Байсалус.

– Дий шо даьлча воккхаволчу вашас цIа ялийр-кх. Бакьдуьнене ерзалц тхьоца хан а яьккхина, ахь ма-аллара, оха сагIа а доккхуш, дукха еза дIайоьллийр-кх. Юкьахь марзо-м яцара тхуна. Цундела, тхаьш дестечуьнца кьиза яьккхина хан Iеткъаш, боху ас: дестечуьнца хан яьккхинарг, дийна а волуш, жьожхатин цIергахь вогуш ву.

Iштта, цаьрга ладоьгIуш Iаш, суна тхайн Энгал-Эвлара Аяну дагаеара. Маржа Аяну, яI-кха, хьайн мераберашна хьо-м ма ю дукхаезаш. Сан шича кIантехь йолу Яха-м, хьо нана яц ма ала бохуш, елха а йоьлхуш, хьо хестош, нана санна мерза яра иза тхьоца, со гехь лелийна цо, олий, боккхачу безамца хьо юьйцуш ма хуьлу. Хьан дог муха хилла-те оццул кьинхетаме? Хьан хIусамда кхелхича, хьо дIайигарна кхоьруш, шайн и йоцуш йиш яцара, шайна дукхаезаш нана яра и, бохуш, йишйоьхна хьийзаш ма дара хьан мерабераш-м. Хьан адамаллин орамаш ма чIогIа хилла-кх!

Xинца ас хIара ойланаш хезаш йийцахь, кху шина стага дуьйцучунна дуьхьала нисло-кх, гIиллакхе ца хуьлу-кха сан и аьлла, сайна юххе хьйна Iачу Жаммирзица меллаша кьамел долиьра аса.

– ВаллахIи, Жаммирза, хьан дас юьйцучу дестечунна нисса дуьхьал амал йолуш десте хуьлу-кх тIаккха тхан юьртара Аяну. Шен кIант, йоI долуш кхерчах йоьхна Iаш йолу Аяну луларчу Кьеди-Юрта маре йигира, нана а елла дисинчу исс берана тIе. Царах жиманиг, тхан нус Яха, ши шо а кхачанза хилла, воккханиг пхийтта шо долуш кIант хилла.

– Вай, дера дац хир ду-кх и бакь! Вай! Цигахь мел хан яьккхира цо? – цецваьлла, ца тешаш, хаьттира Жаммирзас.

– Муха, «мел хан яьккхира?» Xинца а, шен цIийнада кхелхича а, цигахь ехаш ю-кх. Цигахь дина кхин а шиь бер а долуш. Уьш-м бац, шаьш жьожхатин цIергахь догуш ду бохуш, Iаш. Шайн дестечух баккхийбина а ца бовлуш,

цунах хьерчаш, и йобд-йобдучу а боьлхуш кхиъна-кх. Аянун цѣрачарна мел дукхабезара уьш. Царах кѣхеташ, царна тамехъ дерг дан гѣрташ, уьш хьобъ-стуш, лелара Аянун нана а. Тхан нус, Яха-м, Аянус жиманиг йолу дела:

Куьйгаш мел хаза леладо,
Когаш мел хаза шершабо,
Декъал хуьлийла Аяну йоI,

Хелха мел хаза йолу хьо! – бохуш, эшар лобкхуш, гихь-марахъ кхиййна ю. Иштга йиш лекхча, мотт а Iамале, ши куьг а оий, хелхайолу ша бохуш, дуьйцу Яхас.

– Вай, цкъа собар дехъа, сан ваша! Цара яа хIун юура?! Тѣмаш болу хан яц ткъа ахъ юьйцург?! Уьш хене муха бевлира?

– Иза ас а хаьттира Аянуга. Со а ма ву Аянун доьналлах цецвуьйлуш. «Цийнада, советан Iедал дохале, совхозехъ биргадир вара. Нах санна, Iаш дара тхо. Цул тIаьхъа цхъацца лол биттир-кха оха а, наха санна», – элира Аянус доцца. ХIинца а, кхузткъа шерал хъалаяьлча а, поппарш а хьобхуш, дика лелаш ма ю Аяну. ТIом болуш церан куьпара цѣнош къаьсттина дукха дохийнера. Хошкалдена гергахъара дийнан делк-къехъ Къеди-Юьрта яккхий тоьпаш тоьхна, маситта адам дийнера, маситтанна чевнаш йинера. Юьрто царна тIебахийтинчу векалша: «Тхан юрт машаре юрт ма ю... аш тхуна тIе яккхий тоьпаш хIунда етта? Цхъа йоккха стаг а юьйш маситта адам ма дийна аш», – аьлча, цецваьлла, къаьркъан хьожа етталучу эпсаро: «Ой! Больше нет убитых что ли?» – аьллера. Оцу йобхначу заманахъ кхиййна ду-кх, Жаммирза, Аянус шен бераш.

– Шуьша ма хабаре ваьлла? Шу хIун дуьйцуш ду дан мукъане а? – аьлла, хаьттира тхан тидам бинчу Жаммирзин дас Лом-Iелас.

– Дада, хIокхо-м шайн Энгал-Эвлара Аяну, шина бераца йисина Iаш йолу, кегий-чу исс берана тIе а йигна, цигахъ дина шен кхин а ший бер а долуш, царна массарна дукха а езаш, ехаш ю ма боху. Со, эхъ а хетта, цIийвелла, охъатаьIира.

– Вай, кху вайн дуьненахъ хила йиш йолуш хIума дуй-ге, жима къонах, ахъ дуьй-цург?! – аьлла, хаьттира Лом-Iелас, къежна-а.

– Дера воккха стаг, и бакъ ду-кх хьуна. Со-м, аш дестечух дуьйцучуьнга ладоьгIуш Iара, шун къамелана юкъа гIерта бегIийла ца хеташ, Аяну аш буьйцучу дестех аьттехъа а тера а ца хеташ. И-м Аянус диначу даккхийчу диканех цхъаь бен дац. Цо-м шен বেশин ялх бер а кхийнера, нана а елла дисина долу. Кхи а доккха дика ду, царах кийла сов бен йоцуш дуьненчу яьлла йоI Аянус кхиаяр. Шашь баккхий хилча, царах цхъаберш шен да волчу дIа а ца боьлхуш, Аянуца кертахъ биснера, цунах къаста ца лууш.

– И жима бер, и «цIоьмалг», ма хала кхиййна хир ю цо? – хаьттира Лом-Iелас.

– И декъаза, эгIаза бер Аянус нохчийн халкъан дарбанашца кхиййр-кх.

– А-ахI, ахI, уьш муха дарбанаш ду? – аьлла, хаьттира шен узамашна юккъехула Байсалус.

– Дера ду дика дарбанаш. Керла дийначу бежанан гай а датIадой, корта арахъ а буьтуш, бер оцу гайна чу дуьллуш, дарба лелош хилла-кх вайн дайша. Доккха мел хили а ондалуш, толуш, и бер а кхийира Аянус. И маре яхча, дIа а листира. ХIинца, шен доьзал болуш, ехаш а ю и йоI.

– Китайхъ оцу дарбанна чIогIа резахилла, цецбевлла бу, – бохура цига ваханчу вайн Илманчо Б. Киндаровс. «Йовха йоллушехъ ятIийначу бежанан гай чу бер диллича, цу гай чуьра мутг эгIазечу берана дарбане хуьлу бохуш хезна суна а, – элира Виситас.

– ЛадогIахъа соьга, жима къонах, и Аянун нах хIун нах бу? – хаьттира Лом-Iелас.

– Шайн даьхни а кхобуш, девне а боцуш, нахаца базабала а хууш дика нах бу-кх. Нохчийн гИллакхаш, Iадаташ дика довза а девзаш, ийманехь а ма бу. Церан доьзалш коча Iамийна а ца хуьлу. Аяну царах схьаялар башха цецвала хIума а ца хета суна.

– Хьалхо, «Мать Тереза» – бохуш, дуьне мел ду хестийначух тера дика хIуманаш ду-кх Аянус динарш, – элира суна юххехь Iачу Жаммирзас.

– Ду хьуна. «Мать Тереза-м», ша дика адам хиллехь а, дуьненчохь а евзаш, Нобелевски преми а луш, дуккха а пачхьалкхашкахь гIо-накьосталла деш накьостий а болуш, яьхна. Ткъа Аяну, цхьангге а хIумма а ца йобхуш, муьлххачу а зудчо ден-долу хIума ду ша дийриг аьлла хеташ, ехаш ю. Цул сов, шен цIийндеца яьхна керт меракантана а йитина, хьалхарчу кегийчу цIенош чохь Iаш ю, уьш шена тоьуш ду бохуш. Ша динарг хесто хIума хеташ а яц. Цуьнан цхьа мерайоI, шина бераца цIа а еана, Аянуца цхьаьна ехаш ю.

– Аста-а-агIфируллахIи! Ва астагIфируллахIи! Ма тамашийна хIума ду иза! Вай-й, и Аяну цхьа зорьталчу дегIехь мукъне а юй? – цецваьлла, сихха хьаттира Жаммирзас.

– Дера яц янне! ДегIана лекхо елахь а, нахана юкьахь къаьсташ йоцуш, къежна бен йист ца хуьлуш, дика адам ду-кх.

– Дика адам-м муххале а долчух тера ду, – шен къамел долийра воккхачу стага Лом-Iелас. Шен дахарехь мел яккхий халонаш лайнехь а, шен ирс, дуьненахь шен меттиг а карийна-кх цунна. Ирс долуш зуда-турпалхо ю-кха Аяну. Шена ялсмане якккхина-кх цо, суна хетарехь, цхьа а шеко йоцуш. Адамашна везарг, церан дуьхьа вехарг, ма ву ирсениг. Цунах ма олу ИРС.

– А-ахI, ахI, бакь боху ахь, и бакь ду, – элира Байсалус. Наб ян йиш йоцуш, кIадьелча, садаIа хан йоцуш, яьхна хьуна иза шен доьзалца. А-ахI, ахI...

– Iамеркера цхьа хьолада-миллиардер, банкехь дIадилина кхо-дифь миллиард доллар долуш волу, цхьана йохка-эцарехь шена пайда ца хилча, дог а доьхна, шен гIалин шовзткъалгIачу гIаттан корехула чу а иккхина, вели бохура, – вела а луш, элира ас. Ма Аянун долу ирс ца хилла цуьнан.

– ЛадогIийша, – элира Лом-Iелас, шен ойланех паргIатволуш, – шена гонахара маса адамна пайде хилла, дог эцна Аянус ? Нана а елла дисина долу шен вешин ялх бер кхаьбний цо? Цкъа-делахь, вешина цкъа а дицдала йишйоцу дика дина Аянус. ШолгIа-делахь, шен дена а, нанна а дика дина цо. Къанбеллачу цара уьш муха кхобур дара? КхозлагIа, шен цIийндена цо дина дика-м дуьйцийла а яц, хIусамнана а елла кегийчу исс бераца висинчу. Масане ду уьш кхин а! Цу берийн ненахойн ма дог эцна цо. И дерриге бераш марзонца кхиор муьлхачу терзанца оза деза?!..

– АхI, а-ахI бакь боху. ВаллахIи, боху бакь, – аьлла, кхин дош а ца алалуш, охьа а таьIна, белшаш егош, висира Байсалу.

– Со хьайн къамелана юкьа эккхарна бехк ма биллахь, Лом-Iела. И-м турпалхо яй! Цо-м, ша елча, цIийнда волччу дIайолла ша аьлла, весет а дина.

– ХIай-хIай, и ала гIерташ ма ву со а! – элира Лом-Iелас. Аяну турпалхо ю! Бакь-йолу нохчийн цIийннана, берийн нана ю иза. Дела реза хуьлийла и кхийначу дена а, нанна а! Доьналла а, ийман а долуш къонах ю Аяну, дуьненан меха а йолуш. И сан-начу къонахийн белшаш тIехь лаьтгаш ду вайн къам а. Дала мукъалахь, хIинцачул тIаьхьа а лаьттар ду. Аяну санна болу къонах-зударий Дала вайна эша ма бойла!!!

– Амин! – доггах, элира чохь ладоьгIуш Iачара, Лом-Iела доIа деш волуш санна.

ЗУЦАЕВА Хадишт

Легарш

Дешархой уътталгIачу классе бевллера, цхъайтта класс йолчу шкоলেখь.

Адам цIадирзина: цIа динарг чуваьлла, цхъаболчара дан долийна, массо а дIатарвала гIерташ, иштта цхъа хан яр-кх иза, цу заманахь нисвеллачо цIадерзаран марзонах ирс оьцуш.

Гуьйренан хьалхарчу беттан денош, хIинца а баьццарчу хуьтан бос хийцаза долу, дегIана а, синна а аьхна дара. Диттийн ИндагIашлахь Iуьллур эвла, ишколана

тIебогIу урам а. Нохчийн меттан урок яра дIайоьдуш. Хьехархо, классан уьн тIе а вирзина, дожарш дIаяздеш воллур. Хердинчу корашкахула чу гуьйренан хIо хьобкхура.

Серло чуIеначу доккхачу кора улলেখь хиьна Iачу Барета, даима а корехула арахьоьжучу:

– Малика а йоьду, – аьлча, массо дешархо корехъа дIахъаьжира.

Хьехархочо уьн тIе дожарш дIаяздеш хьобкху мел лагIлу-уш, лагIбелла, сецира. Ерриге а класс корехъа дIайирзина а гина, корана герга вахара иза.

Йоьдуш яра иза... Малика.

ЦIеххъана дешархойн хIумнаш хъалаухкучахъа хъаьдира хьехархо. Сихха катоьхна, цхъа хурашка схъа а эцна, (класс чу вогIуш, коьрта Iуьйра вара иза) араиккхира Iадлан Ахтаевич.

Бераш, шайн-шайн меттера хъалалилхина, корашна тIе летира. Кех араваьлла, коьртахь хурашка а тоеш, цуьнга тIаьхъа кхайкхира цуо:

– Малика! Малика!

Берийн бIаьргаш шинне а тIехь соьцура: хIинцца кех иккхинчу хьехархоюнна а, дIо-о дIаяьлла йоьдучу йоIанна а.

Цхъана илли тIера цо ша ма-дийццара:

Чилхьесан бухкаршца, цу цIестан кIудалца,

Цу хIурдан ва махо ездар ловзош,

Эсаран ва махо кисин тIам ловзош,

Хи тIе яха ма елира ворхI вешин ва йиша.

Иштта сурт ган лаьара царна. Амма царна иштта сурт ца гира.

Жимачу зудчунна тIехь хIинца тIаьхъа юкъяьлла, жакетка а, голел охъаьлла боьмаша коч, коьрта тиллина кIайн косынка а яра, месаш хульеш.

Iадлан Ахтаевича мохь тоьхча, юха-м ца хъаьжира иза, делахь а цкъа соцунгIа-м хааелира берашна цуьнгахь.

Хъехархочо болар сихдира, ведда а, меллаша а воцуш.

Бераша хаьттира Барете:

– И мила ю? – аьлла.

Шен дерриге а дахарехь цу хаттаре ладоьгуш ша хене яьлча санна, Барета дийцира:

– Иза тхан шичойн шича ю. Вовшийн дезаш, маре еана хилла иза Iадлан Ахтаевиче, амма цуьнан дас схьяяьккхина.

«Учиталан алапе хьобжуш Iийча, сан йоI маца ехар ю?» – аьлла, бохура цо.

– Иштта хезна суна, цаьх дуйцуш, – аьлла, тIетуьйхира Барета.

... Массо а шен-шен парти тIе дIанисвелира, цхьа-а а, цкьа-а а меттах ца ваьлча санна. Цул сов, дуьххьара хьалхарчу классе даьхкина бераш санна, парти тIе куьйгаш ваьшта а дехкина.

Iадлан Ахтаевич, хурашка шен метте дIаоьллина, охьахира.

Ткье итт дешархо хьобжура хъехархочуьнга. Амма цунна ца гора церан хъежар. Цо шен хъажар шена хьалха, стоьла тIе, доьгIнера, куьйгаш вовшахтесна, пIелгаш кегдан санна.

И тийналла йохийра Мединас хаттарца: – Iадлан Ахтаевич, нохчийн грамматикехь безам боху дош легалуш дуй? – аьлла.

Медина самукъане а, жимма кура а яра.

– Дац! Безам боху дош нохчийн маттахь а дац легалуш! – сацам боллуш элира хъехархочо.

Мединин озаца хIилла ца хааделира цунна.

– Муха дац? – аьлла, хьалаиккхира Дукхаваха.

Нохчийн мотт дика хууш ву ша, аьлла хеташ вара иза.

Юххехь хиьна Iачу Мусас, лахара коч лаьчна, охьаозийра иза, – охьахаахь аьлла.

Цуьнан тидам бира хъехархочо.

– Алал ахь! – тIедожийра цуо, «сел тентак муха хир ву?» – бохучу маьIница, Дукхавахе хьобжуш:

– И дош грамматикехь ду легалуш, литературехь дац, – аьлла, жоп делира Мусас. ТIаккха, ша кьола дан, нехан беша ваьллачохь гучуваьлча санна, тебна-а, охьахира.

Iадлан Ахтаевич классачухула дIасхьахьаьжира. Хьаьжа юккье белхи а гулбина:

– Охьаховшал шайн-шайн метте! – буьрса элира цо.

Ши синтар

(шолгла дакъа)

– Хара ма доккха хУма ду! Хара ма ирча хУма ду! Сан хУн бехк бара? И хУн дара цара динарг? – бохуш, инзардуйлура даима а дезадиэ Јемина долу синтар. ХИнца-м бехк а бацара цуьнан. Хьун хьокхуш сьхадогучу адамаша ца кхоадора кегийра синтарш. Церан Јалашо: сихха даккхий дитташ охьатохар. – «Догла ма деъана, кегийра дитташ денлур ду, хьун кьонлур ю» – аьлла, арабевлла бара уьш. Буххера дуйна, ала мегар долуш, хада а дой, охьатухий, тракторна глаьхьа а тосий, дАатакхадора цара дитташ.

– Ма доккха хУма ду хАра! И мел долу дитташ суна тЕхула дАатакхо дезаш хилла-кх церан?! Сан хАра гла а эгош, сан дегІан чкьор доккхуш, гАра дАадоккхуш хили-кх, хАра ас даимна шега сатийсина йолу серло гар. Хьо дийна дуй? – аьлла, дІа мохь туйхира цо шена уллержьунга.

– Со-м, хьо лийна даллалц, Јара. Дийна ду со-м. Сатохалуш ю сан чевнаш.

ХЮкху пекьаран хьал а дацара кхин башха тоьлла. Делахь а, шега ца хийцалучу хьолана собаре хила Јемина дара иза.

– Хьуна хьайна йина чевнаш бен ца го. ДІасхьахьажахьа, мел ду, вай санна малхе сатийсина синтарш, баххьаш а хедийна, генаш кегдина, бухдаьхна, Јоькхуш!?

Синтарша сатийсина маьлхан зІаьнарш стигалхула яржина гора. Даккхийчу дитташа стигал кьайлаяьккхина, малх ца гуш лаьттинчу синтаршна, цхьана йоццачу заманахь и зІаьнарш шайна сьхагича, шайна хьун хьокхуш йина чевнаш а йицеллера. Шайна тЕхь дийна дисна массо а гла малхехьа а дерзийна, уьш тешамца хьобжура цуьнга. ХИнца дуйна маьрша яра стигал. Амма цара ойла ца йора цу маьлхан йовхо тЕххиларо хУн до. Царна хьалха гина, девзаш хьал дацара и. Цадевзарг атта хетара. Амма хазалло Јехийнначохь дІайолу Јуьйре. Синтаршкахь гАра латтош долу Јуьйренан тхи, дерриге а церан догІамаша дІахудуш, дІадайра. ХИнца маьлхан зІаьнарш нисса синтаршна тІе хьобжура.

– Ваай, хАра ма инзаре хУма ду! Цу малхо со ма чІогІа дагадо! Сан дарьелла чевнаш Јовжийна цо! ХИнца ас хУн де? Ишта со лийр дуйла хиьнехь, ас сатуьйсур ма дацара оцу малхе! – бохуш, карзахдуйлура аьрха синтар.

– Жимма сатохахьа. Дуккханга а ма кхаьчна хьобгахь боллу бала. Ишта хьо дезадерах тодала хУмма а дац. Цхьа чов йоцуш хилча-м, хама а бийр бацара кху маршонан. Жим-жима, хан-зама яьлча, чевнаш йоьрзур ю. ДогІа ма-деъана, сихха меттахІуьттур ма ду вай.

– Ма эли-кх ахь! Хьо хІутту метта? И хьан дисна долу ши-кхо гла хИнца цхьана газано дІакхоллур ду. ТІаккха лаьттар ду хьо, догІа даллалц бохуш.

– Ма кІезиг сагатдо ахь сан хьолана. Кху хьуьнхахь цІе ялахь а, хьан гІуллакх хилчахьана, хУмма а дац... Хала зама а, атта зама а массарна цхьатерра ца йогІу.

Даккхийчу дитташа хъайна дАкъевлина малх бен ца гора хъуна, хИнца цара луш хиллачу ИндагІан хама а хии хъуна.

– Оцу диттийн ИндагІехъ ца латта-м, сох цу маълхан йовхоно чим хилийтахъара! Шайн ницкъ кхаъчнехъ, и ИндагІ а лур дацара цара. Сан чкъор хадош, со лазийнехъ а, уьш дІадаъхна хала-м ца хета суна. ХІара дуьне а, Іалам а массарна цхъатерра кхоьллина ду. И шена доладаккха стигал кхийдахъ а, цхъа де догІу, лаьтто ша генахъ ца хиллийла хоуьйтуш.

– И дерриге а хъайна хууш хилча, хьо вуон-м деттало. Тхих дисна тІаьххъара тІадамаш а ма легий ахъ.

– Ахъ Іама-м дийр ду. Доккхуш дегІ а доцуш, хьоьца къанлуш ма лаьтта со!

– Синтарх хуьлу-кх ткъа дитт а. Малх а, догІа а шайн цхъана барамехъ хилча, сихха доккхахуьлу дитт. Даккхий хилар церан бехк ма бац.

– Оффай-кх... Хъуна маца гина-теша малх я догІа? Цара уьш вайга кхачийтина ма дац. Вай лелла довлале, шаш леш долуш санна, дІа ма узура цара хІора догІанан тІадам. ХИнца Іаьбна хир ду уьш. Сох тийса а ца долуьйтуш, даьхна делара уьш дІа...

– Делахъ, хъан луур кхочушхилла-кх. Ахъ жимма сатоьхчахъана, чевнаш йоьрзур ю, тІаккха малх а хазлур бу хъуна.

Дезадиэчу синтаран, гІовгІа сецна аьлла хетачу меттехъ, юха а мохъ белира:

– Хьо йиси-кх, кхин даа гІа доцуш. Со доцург, кхин синтар дацар хъуна...?

Ша кхуьнга дукха сатесча санна, хьалхарчу шина когаца, ишта а цестина долу, цхъа гІа хедош йоллура йоккха, баьццара цаьпцалг. Хьун хаькхчахъана цаьпцалгаш яьржинера кхузахъ. Церан екаро шатайпа денйора тийна хуьлуш йолу аьхкенан суьйре.

– Пурба дац хъуна, цаьпцалг, дІакхоссаяла! Хезий хъуна, хьо дукхяхарг, – бохуш, доьлура шолгІа синтар.

Цхъаь детталуш, важа цунах доьлуш, ши синтар лаьтташехъ, шена тІехъара ши ког гІортийна, ишта а дарделла долу синтар цІехъана ластош, кхосса а елла, дІаяхара цаьпцалг.

Дитташ ондий мел девли а, хуьннан хьал тишло, керла синтарш а ца кхуьуш. Чехка шайн болх чекхбаккха даьхкинчу адамийн кІезиг бала бара хуьннан дахарца. Цара ца хоьржура стоьман дитт а, аккази а. Шайн ондийчу генашца вовшаххъаьрчина, буьххъехъ шайн генаш даржийна, шайн орамех тешна лаьтгачу дитташна ца моьттура, шаш охъатоха лаьттахъ ницкъ хир бу аьлла. Хийла хенакІуьро зІок еттарх, чено букъ беттарх, мехаш цІийзарх, догІанаш эхарх а, шекдевлла а дацара даккхий дитташ. «Хьун хьокхур ю, боху! Цхъа де догІур ду даккхий дитташ охъадетташ...»

– бохуш, лахарчу синтарша а, акхароша а, хьозарчаша а дийцарх, тешаш а, цара дуьйцург дош хеташ а дацара даккхий дитташ. Хуьннан цхъана маьПехъ диг детташ, херх хьоькхуш шайна хеззашехъ, тешаш дацара и дитташ. Амма, тоьлла-тоьлла дитт хьалха а дожош, шаш охъадетта долиьча, де ийшира даккхийчу диттийн. Шайна долахъ хетта йолу лакхе а генахъ йисира. Уьш охъаэгаро тешам белира дуккха а кегийчу синтаршна.

Охъадетгачу диттийн гІовгІа дІа а яьлла, хьалха санна дукха дацахъ а, олхазарийн декаро денйина еара Іуьйре. Дайн диллинчу бецан тхино жимма гІора делира синтаршна. Селхана малхо деттина чкъор, чов йин-йинчохъ тхино кІаддина,

Ийжочуъра сецнера. Хинца кхоччуш меттахитта кхарна оьшург деккъа цхъа догӀа дара. И даре сатесна дара синтарш а, йокъалло этгийна латта а. Дикка лаьттира маьлхан довха денош. Кьоначу синтарийн хийла гӀа дуйжийра, догӀане сатуьйсуш. Эххар а, стигал кхолош, гульелира мархаш. Стелахаштигаш етгара. Шийлачу догӀанан гӀадамаш лаьтта хьавьдира. Теэгачу гӀадамаша хӀора гӀа дегадора. Цу догӀанехь хелхадуйлуш санна хеталора синтарийн гӀаш. Хелхадийллал оцу догӀанехь хилла а дара синтарш. Шортта ницкъ белира догӀано синтаршна. Тоелира гондахьара гӀа-буц а. Хинца маьлхан йовхо лан а гӀора дара гаьннашкахь.

– ЭххӀай, хӀара ю-кха Гуйре! Маьрша, сирла, екхна... Тахана ма хаза бу малх а, самукъане ду Иалам а, – аьлла, хазийра аьрха амал йолчу синтаро.

– Бакъ ду-те суна хезарг? Хьо резадолуш де деана-те вайна?! – аьлла, дистхилира тийна хуьлушдерг.

– Ас сатесна де ду хӀара. Цундела суна лаба кхунах Иаба. Хьобга ладоьгӀуш а ца лаьтташ, малхехьа а дирзина, чехкка докксахилар тоьлу суна.

– Чехка даккхий хиллачу дитташна динарг гирий хьуна?

– Со ахь дуйцург хезаш дац-кх. Сан сатийсам лекха бу, со а лекха дера ду.

– Далахь хьо а лекха. Дукха гена ма далалахь, со дицлур ду хьуна!

– Синтарийн кьоблла яцара кху хьуьнхакх-м. Дицлур дац, хьо сеттина а даьлла, соьца нисса доккха хилахь-м! ХӀаь, дика ду. Ахь хӀун до хьожур ду со, – аьлла, шен массо гӀа малхе а дерзийна, аркъал а даьлла, дӀахӀоьттира аьрха амал йолу синтар.

ДогӀано лийчош, малхо дохдеш, цхъа йоцца зама еара синтаршна. И маршо шайгахь ехха лаьттар хиларх тешна дара уьш. Цара керла гӀаш хьоцура. ТейоьгӀучу бӀаьста, ша-ша заза доккхур ду аьлла хеташ, самукъане дара дуккха а синтарш. Амма синтаршна ца гора, шайна дуйхьалара даккхий дитташ дӀа а даьхна, шайна схьаеллаелла йолу стигал бен. Царна дицделлера, дитташ дӀадаьхнехь а, церан дисна долу орамаш хинца а ницкъ болуш хилар. ДӀадаьхначу диттийн орамийн деана догӀа мийла алссам ницкъ бара. Цара дуккха муьйлура догӀанан хи. Цундела оцу орамашна тӀехь я уллехь девлла синтарш дукха сиха ондадевлира. Цара, генаш а хьоцуш, жимжима дӀакъовла йолийра стигал, юха синтаршна бода хӀоттош.

КЕРЛАЧУ ДАРЖО «ВАХИЙНАРГ»

Цхъана юьртахь, цу юьртарчу цхъана хIусамехь, тховса хан яьллачу хенахь, йогуш лампа яра. Ширачу заманахь-м, хъаша-да тIеэца хIусам кийча юйла хоуйтуш, латийна ю эр дара иза, амма тховса оцу хIусамерадовзаланцхьа «декъашхо» хъашавуйцучохь-м вацара. Иза иштта хилар цо лелочо гойтура.

Тутмакх санна, синтем байна, чох юстучух тарвелла, паргIатчу боларца, дIасхьалелара Куьйра Хамзатович. Чохь кьуй хыйзича санна, дIасакегийна кехаташ а дара. Къолам схьа а оьций, цхъаь язъян волалора иза, юха ша язйинчунна реза а ца хуьлий, кехатца доьналла къовсий,

цунах мутт даккха санна, буйнахь Ювда а Ювдий, охьакхуссура цо ГIорасизниг.

Лелар-м дукха дезаш вара Куьйра Хамзатович. Ишколехь доьшуш волуш, цунна санна, шайн ишколан керт евзаш цхъа а вацара. Цундела хьехархоша цунах «ишколан хехо» олура. Куьйра оьгIаз ца воьдура. Оцу дешнаша цуьнан мелхо а самукъадоккхура, кхидолчу берашна хьалха ша лелочух цуо дозалла а дора.

Жимчохь дуьйна исбаьхьаллин дашах самукъадолуш вара Куьйра. Цунна хазахетара Пушкин Александр а, Лермонтов Михаил а, Горький Максим а, Чехов Антон а говзарш. Церан говзаршна юкъара хазделла могIанаш шен нийсархошна доьшура кхуо. Бераш цецдовлура Куьйрин похIмах. Церан цецдовлар кхин а тIе чIагIдеш, ша вовшахтесна дешнаш а доьшура Куьйрас царна.

Дешархоша шайн дахаран некъаш хоржучу хенахь, Куьйра Хамзатовичан ойна хьехархочуьнан корматалла караерзорна тIехь сацар а ларамза дацара. Цунна чIога хазахетара хьехархочуьнан болх. Оцу балхаца йолу уьйр-марзо чIагIийнарг церан оьрсийн меттан хьехархо Маржан Курумовна яра. Урок дIайолаелча сихха, тема дIа а язйой, арайолий, горгали беккалц, цо берашна кхин новкъарло ца йора. Шега ладогIа цхъаь хилчахъана, эладита дийца-м бIо ца къажабора цуо. Къамелана иза тIера йолу дела, шайна юкъахь дешархоша цунах Маржан «Къамеловна» олура. Цунна хьалха бен ца олура цара Маржан Курумовна. Маржан «Къамеловнас» тIелаткъамбар бахъанехь хьехархо а хилир-кх Куьйрех.

Филологин факультет, кхеран группера мехкарша кхунна хьалхара лекцеш а язъеш, чекхъаьккхира Куьйрас. Ша хьехархошна цатамбарна кхоьруш санна, цхъа а дош ца олура кхуо парехь. Дукхайолчу паранашкахь, литература йиссалц, хIара хуьлуш вацара. ХIора денна цхъаца кхелхара кхеран. Шайн нехан хIу а дайина, лулахошна тIекхъачнера Куьйра. Хьехархой а, студенташ а кадамаш бан ларош а бацара.

Куьйрин дешарца долу гергарло девзачу, философи хьохьучу Тамара Исламовнас ца вуьтура хIара шен ойланащца аудиторин чуьра генавала. Цуо, цхъаца хаттарш деш, зуьйра Куьйра. Иштта цхъана дийнахь, массо а паранашкахь санна, дог ца догIуш, философин паре веана хIара, хьехархочо дуьйцург ша дIаяздо моттуьйтуш, пайдехьачу йозанах шен тептар хьегош, элпийн куьцах самукъадолуцу язолгана хIуьттаре еш, и кхидолчу элпех хьегош санна, «Аристотель» итт элп юх-юха язъеш,

Іаш вара Куьйра. Тамара Исламовнас вуьйцучу Аристотелях кула яьллера кхунна. Хьехархо ша дуьйцучух тилорхьама:

– Тамара Исламовна! – аьлла, мохь туьйхира Куьйрас.

Ша-шех йоккхаеш, лекци йоьшуш йолу Тамара Исламовна ша юкьахьяккхарна резайоцуш, кхуьнан Іалашо хууш, буьрсачу озаца йистхилара:

– Дийцал, Куразов!

Кхин воха ца вухуш, дешарна тІера волчу студентан юьхь-сибат а дина:

– Аристотель ву иза я Арестотель ву иза? – аьлла, хаьттира кхуо.

Кхунна дукха оьгІазьяхана, кхуо иза хан яйа хоьттий хууш йолчу Тамара Исламовнас:

– Куразов, уьн тІехь язйина тема ца го хьуна? – аьлла, жоп делира, тІех оьгІазьяхарна, хьажа юккье шад а хІоттийна.

– Ган-м гора, делахь а, «Арестотель» хила дезий-техьа аьлла, хоьттура аса-м иза, – элира кхуо, кхин воха а ца вухуш.

Кхуьнан эхь цахетаро собар кхачийначу Тамара Исламовнас, кхунна луург а дина, ара ца воккхуш, хьалхарчу парти тІе охьа а хаййна, пара чекхьялалц лекци язьяйтира кхуьнга. Философица хилла ца Іаш, кхидолчу Іилманашца а яра цуьнан иштта юкьаметтиг.

Практикин занятешкахь Сократан дешнашца жоп лора кхуо хьехархоша шега деллачу хаттаршна: «Я знаю, что я ничего не знаю, но другие и этого не знают».

Иштта хІара шена деза Іилма лобхуш лелашехь, дешарна билгалдаьккхина пхи шо, бІаьранегІар тухучу юкьана санна, сиха чекхделира.

Университетехь балхахь совца дог-ойла йолчу кхуьнан накьосташа чІогІа кечамаш бора, белхан меттиг лучу комиссина дикачу агІор тІеІаткъам бан гІерташ. Царах воблуш, шу «коммунисташ» бохуш, царна Иттарш еш хуьлура Куьйра. Амма цара вовшашка луш долу хаттарш, цара дуьйцучуьнца кхин бала бацахь а, изс дика хиларна, царначул а гІолехь дагахь-м лаьттара кхунна. Кхуьнан доттагІчо Ахьмада, цецволий хоттура кхуьнга: «Оццул, буьйса-де а доцуш, ас Іамош йолу оьрсийн меттан бакьонаш а, литература а хьуна муха хаьа-те суначул а дика?» – олий. Куьйрас шен накьостийн хаттаршна шен кепара жоп лора:

– Іилма Іамо а хаа деза, – олий.

Ахьмад санна, кхунах цецбуьйлуш кхеран группера мехкарий а хуьлура: «Айхьа лекцеш язъеш хиллехь-м, хьо тоххарехь Іилманан кІоргене кхаьчна хир вара!» – бохуш.

ТІекхечира «собеседовани» ян билгалдаьккхина де. Муьлххачо а шен хаарш зиэн йиш яра. Филологин факультетан декан, деканан гІоьнча, оьрсийн меттан, литературин а кафедрин доладархо, кхин масех хьехархо а вара, еха стол а хІоттийна, цу стоьлан йохалла гайта санна, охьахевшина. Кхин яхь дІа ца луш, царна хьалха охьахиира Куьйра. Охьахевшинарш вовшашка хьаьвсира. И хан дикка ях а елира. ХІораммо а цхьацца хаттарш дора кхуьнга. Дуьхьал жоп ца луш, цхьа а хаттар ца дуьтура кхуо.

Оьрсийн меттан, литературин а кафедрин лакхарчу хьехархочо Резида Вахидовнас хаьттира кхуьнга:

– Какая частица в русском языке может употребляться самостоятельно?

Оьрсийн литературехь уггар йоккха лар йитинчу яздархойх волчу Пушкинан произведенеш, чІогІа хазахеташ, йоьшура кхуо. Мацах цуьнан байт йоьшуш, цу

юкбахь гина, дагайогТура Куыйрина «кое» боху частица. Цундела, хаттар чекх а далале, иштта жоп делира Куыйрас:

– Частица «кое», которая употребляется в стихотворении А.С. Пушкина «Кое вышел из леса».

Оьрсийн меттан, литературин а кафедрин доладархочо Гилани Хаважиевича, шена хьалха Гуьллучу «исписак» тлехь цхьаь лобхуш санна, оцу тлера хьала ца хьожуш:

«Один в поле не воин», – бохучу аларх муха кхета хьо? – аьлла, хаьттира.

Ондачу озаца Куыйрас иштта жоп делира:

– Пословица о том, что действие сообщает помогает добиться большего, чем действие в одиночку, правда, в русском языке есть и противоположная поговорка: «И один в поле воин». Значит, бывают ситуации, когда и от одного человека многое зависит, в компании он или сам.

Оьрсийн литература хьохуш йолчу Анна Ивановнас, бляьргех дохкучу куьзганаша кхуьнан юьхь-сибат шех лечкьош санна, уьш меран дукьал лаха а даьхна, царна тлехула а хьожуш, хаьттира кхуьнга:

– Смысл названия романа Л.Н. Толстого «Война и мир»?

Анна Ивановнин хаттар чекхдаларца:

– Название романа носит весьма двойственный характер. Сочетание слов «война» и «мир» можно воспринимать в значении войны и мирного времени, также слово «мир» можно рассматривать как синоним слова «народ». Такая интерпретация названия романа гласит о жизни, подвигах, мечтах и надеждах русской нации в условиях военных действий, – элира кхо.

Гилани Хаважиевич, кхуо иштта жопаш даларх цецваьлла, факультетан декане Ахмад Лечаевиче хьаьжжинчохь висира.

Куыйрас, комиссин декьашхой цецбохуш, царна ца моьттучу кепара жопаш делира шеха деллачу хаттаршна.

Киншкеш шарна, оьрсийн литература а, мотт а дика хьара кхунна. Цуьнан накьостийн тоьпашца дуйстича, дика хаарш гайтарца комиссин зиэрах чекхвелира Куыйра. Иштта нисделира цуьнан оьрсийн меттан а, литературин а кафедре балха вар.

Дукха хан яцара Куыйра Хамзатович даржехь лакхаваяккхина. Кхечу тлелана тле иза ваьлла хилар цуьнан боларо гойтура. Мел генара а Куыйрин маьчийн тата девзачу белхан накьосташна, хинца мел шайна ницкь бича а, ца хезара цуьнан когийн гловла. Уьш ца кхетара шайн керлачу белхан куыйгалхочо кхин а члагдан дезаш долу болар дайн хунда дина. Цуьнан бахьана Куыйра Хамзатовична бен ца хьара... Цо чловла ницкь бора, шен маьчийн гловла яйян глешташ. Кхин гуьллакх ца хилча, керла, клада, «каучуг» айра долу маьчаш а ийцира цо. Хинцалц, кафедрин неI сиха схайоьллуш хилла волу Куыйра, иза йинчу пхьерах цецвуйлуш санна, лерина неIаре хьожуш, вехха лаьттара. Амма, мел дукха латтарх, лерина хезаш хума-м ца хуьлура. Белхан накьостийн шех йолу дог-ойла хаа лаарна, даима а ойланашкахь хуьлура хлара. Кафедрин куыйгалхочунна хаза луург белхан накьосташа шен лерина цахазийтаро кхин а чловла ойлане воккхура Куыйра Хамзатович.

Куыйра Хамзатович кафедрин коьртачу даржехь волуш цхьа шо чекхделира.

Текхечира шеран белхан жамI дан деза де. Ша хун дийр ду ца хууш, сабларзделла, лелара Куыйра Хамзатович. Дерг а, доцург а язйинера кхуо. Йоза ца кхоош, масех кехат дуйзира. И жамI гича а, дог паргIатдолура кхуьнан. Ша хестош, сурт юьхь-

дуйхал хІугтура. Цунах самукьадолий, Ёаьргаш серлабовлура, амма и дерриге а шен ойланашкахь хиларна юьхь кхулий, бос хийцалора Куьйра Хамзатовичан. И «сингаттам» бахьана долуш, тховса хІара набарх кьаьхкина, Іуьйренга велира.

Куьйра, шен стоьла тІера массо кехат а дохьуш, веара тахана Іилманан кхеташоне. Кхин болу университетан белхалой, паргІат кьамел а деш, кхеташо йолаяллалц бохуш, сени чохь лаьтташ бара, ткьа Куьйра Хамзатович-м, чалтач санна, шен карара кехаташ Іуьйдуш, лаьттара. Кхеташонехь дешаран проректоро дуйцург кхунна хезаш дацара. Цо шен цІе яьккхича, цо бохучуьнга ла ца дугІуш, ша дийца кечдинарг дийца велира Куьйра Хамзатович. Дукха мел дуйцу а, ша бинчу белхан мах лакхара хетара кхунна. Хорша еанчу лазархочуьнан санна, дегадора кхуьнан ши куьг. Ши Ёаьрг а бара вовшашца барг ийгІина ши лулахо санна, вовшах лечкьаш. ТІех холчу хІоттарна, юьхь тІера бос вайна бевзачу беснех тера бацара Куьйра Хамзатовичан. Цуо, дог этІаш, хьекхийначу аьтту лерган хьал шех аьрру лерг хьобгур долуш-м дацара. Аьлча а, аьтту лерг-м Куьйра Хамзатовича хьекхорна цІийделла дацара, шен дас лелочух эхь хетта, догуш дара.

Шен белхан жамІ университетан куьйгалхошна ца тахь а, аьлла, шен лаамехь балхара дІаволуш язїина заявлени а дара шеца лелош Куьйра Хамзатовича. ЖамІ доьшуш волу Куьйра Хамзатович цІехьхана:

– Заявлени, заявлени... – бохуш, мохь хьекха велира.

Юьхь тІе хьацар а тоьхна воьхнера иза. Кхин хІара соцур воций хиьча, уллехь Іачу психологин кафедрин доладархочо ИсмаьІала шена хьалхара кехат хьалхатеттира кхунна. Цунах самукьаделира Куьйра Хамзатовичан. Цу тІехь доцу йоза кхунна гуш дацара. Кехат хилчахьана, Ёаьргаш кхин хІума тергал дан лууш бацара оцу мІаьргонехь.

Ша динарг а, дан леринарг а дийцина ваьлча, ИсмаьІале хьаттира кхуо:

– Муха вистхилира со?

Кхунна цхьаь хиларна кхеравеллачу ИсмаьІала нана-пІелг хьалаайбира. ИсмаьІалан нана-пІелг-м, Куьйра Хамзатовичан лерг санна, кхунах цецбаьлла, Іадийча санна, богІа а белла, лаьтташ бара.

Куьйра Хамзатович-м, цхьа а тергал ца веш, кест-кеста ИсмаьІала шена хьалхатеттинчу кехате а хьобжуш, оьшуш ца хиллехь а, ма дика ду, ас хІара яздина хилла бохуш, сапаргІатдаьлла, Іаш вара.

Кафедрин белхалошна, тахана санна, самукьане гина вацара шайн куьйгалхо хІокху тІаьхьарчу хенахь. Ша-шех воккхавеш, кхьаь эцна вогІург санна, самукьадаьлла, цІа веара Куьйра Хамзатович. Кхин цхьа а тергал ца веш, дукха сиха шен цІа чу а вахана, сийсара ша набарна бинчу тешнабехкана дохковаьлча санна, меттан аьхналлах зовкх эцале, шен лаамца кхин дуйхьало ца еш, набаран иийсаре вахара Куьйра Хамзатович.

Ламасташ

БУСАЛБА ДИНЕХЪ СОБАРЕ ХИЛАР

*Сихалло – са даьккхина, собаро – лам баьккхина.
(Нохчийн кица)*

Собар – шена тӀекхаьчначу муьлххачу бохамна, гӀелонна, воьхна ца хьийзаш, сихаллехь ойла яр доцуш, цхьаь ца деш, сацавала, хиллачух нийса кхета а, маьӀна дан а хьекьал кхачар ду. Нохчийчоьнан бакъволчу поэта Сулейманов Ахьмада олуш хилла: «Къонах, собар кхачийна хилча а, собар карош хила веза»¹.

Вайн Сийлахь волчу Дала шен Къуръанчоьх дуккха а аяташ доссийна собарх лаьцна. Царех цхьадерш далор вай: «Ахь собар делахь, хьан собар Делаца бен дац, царна пошме ма хила, хьо ма хила сагатлуш цара ечу мекарлонах»; «Нагахь санна аш таӀзар дахь, таӀзар де шайна таӀзар динчух терра, аш собар дахь – иза собар дечарна дика ду-кх».

Муххаммад (СоллалохӀи ӀалайхӀи ва саллама) вевзаш хилла, шена цхьа бохам хилча, вон деача, сагохар а, собар а долуш хиларца. Лекхаволчу Делан дашо бохург деш: «Хьайга деанчунна (балина) собаре хила, баккъала иза (Дала) сацамбинчу гӀуллакхех ду». Вуьшта аьлча – баккъала иза собаре хилар, Дала омра диначех ду. Веза Сийлахь волчу Делан дашо бохург а деш: «ХӀай, ийман диллинарш, аш гӀо лаха (шайн дуьненан а, эхартан а гӀуллакхашкахь) собарца а, (деза-сийлахь долчу) ламазца а. Баккъалла а, Дела ма ву собаре болчаьрца» (Къуръан, 2 сурат, 153 аят)².

Элча, шена тӀебеана бала ловш, чӀогӀа собаре а, сатухуш а хилла. Маккарчу нахах а, уьш боццарах а, шена вон диначунна гечдар доьхуш, олуш хилла цо: «ХӀай, АллахӀ, Ахь гечдехьа сан къомана, баккъалла а уьш ца хууш (ца кхеташ) бу-кха». Иза (СоллалохӀи ӀалайхӀи ва саллама) Макка чувахана, цо Къурайшех болчу цагешачу нахана тӀехь толамбаьккхинчу хенахь, уьш кхерабелла хилла, шайгара чӀир эцарна. Элчано цаьрга аьлла: «Ас шайна хӀун дийр ду аьлла хеташ ду шу?».

Цара аьлла: «Дика дийр ду, хьо тхан сийдолу ваша ма ву, сийдолу вешин кӀант ма ву». ТӀаккха Элчано аьлла: «ДӀагӀо, маьрша ду шу».

Царна кьинтӀера волуш, цо (СоллалохӀи ӀалайхӀи ва саллама) аьлла: «Баккъалла, Юсуфа Пайхамара шен вежаршка ма-аллара, олу ас шуьга: «ТӀехтохам бац (соьгара) шуна тахана. Дала гечдийр ду (дойла) шуна. Иза уггаре кьинхетаме верг ву» (Къуръан, 12 сурат, 92 аят).

Цкъа цхьана стага ма аьлла Элчане: «Нийсо е, Делан дуьхьа долу хӀума екьар дац хӀара?» ТӀаккха Элчано цунна ца хууш долчу хӀуманех кхетийна иза. Цунах кьинхетам бар а дехна, аьлла цо: «Нийсо хьан йийр ю, ас ца йича? Ас нийсо ца йича (дуьненахь а, эхартахь а) дакъазвер ма ву со, хӀаллак хир ма ву со».

Асхьабех цхьаь и стаг вен дагадеана хилла. Элчано (СоллалохӀи ӀалайхӀи ва саллама) ца вейтина иза. ОьгӀаз а ца вахна Элча оцу стагана, цуьнгара чӀир а ца иэцна

¹ Ахмадов М. Нохчийн гӀиллакх-оьздангалла. Юккьерчу ишколийн 10-11 классийн дешархошна Ӏамат. Соьлжа-ГӀала: Седа, 2002.

² Муртазаев С. Муххаммад (АллахӀера кьинхетам, маршо хуьлда цунна) – дахаран масал. Соьлжа-ГӀала, 2006. 138 а.

цо я иза воцчуьнгара а, сатохарна а, собарна а, шена вон динчунна кьинтIераваларна а, лаккхара масал хилла иза.

Цхъа стаг веана хилла Пайхамар волчу (СоллалохIи IалайхIи ва саллама). Цо аьлла: «Суна хьехар дехъа». Собаре волчу Элчано аьлла тIаккха: «Хьо оьгIаз ма гIо». ТIаккха оцу стага ша аьлларг Пайхамаре масуьйттаза юха аьлла. Цо жоп делла: «Хьо оьгIаз ма гIо», – аьлла. Вай лардан дезаш дика весет ду иза³.

«Собар динарг а, гечдинарг а – баккьалла а, иза чIогIачу гIуллакхех ду».

«Шуьгахь дерг кхачалур ду, Далла гергахь дерг – бухадуьсар ду. Собар деш хиллачеран ял дIалур ма ю оха, цара деш хиллачух уггар хазачуьнца».

Иштта собарх лаьцна вайн Мухьаммад-пайхамаран, Делера салам-маршалла хуьлийла цунна, дуккха а хьадисаш ду.

Собар – ийманан ах ду, кIорггера тешар Делера схъа мел деаначух шадерриг ийман ду. (Ат. Пабраний).

Цена, оьзда хила лууш верг – иштта хуьлуьйтур ву Дала, хьал лобхуш верг – хьоле хуьлуьйтур ву Дала, собаре хила луург – собаре хуьлуьйтур ву Дала.

Цхъанна а делла ма дац собарал дика а, шортта а совгIат. (Ахьмад).

Дала шена делла ма дац собарал ша шена тIехь паргIато луш долу рицкъ. (Аш-ШихIаб).

Собар – шена тIе бала ма-беанехь динарг ду. (Аль-Бухари).

Баккьала а Делера гIо догIу ахь нахана динчу гIоьннан барамехь. Делера собар догIу ахь лайначу балин барамехь. (Аль-Базар).

Бакьала а ирс дерг ву-кх ша-шен питанех генаваьккхинарг (цо элира и кхузза), шена тIе баланаш а беана, тIаккха собар динарг а ву-кх .

И мехалла вайн кьоман кхетамехь чIагIьялар, хетарехь, доьзна ду бусалба дин нохчашна юккьехь чIагIдаларца. Дала Кьурьан чохь аьлла, Ша собар динчуьнгахьа ву. Собаран барам тайп-тайпана хуьлу. Поэта Сулейманов Ахьмада аьлла хилла дош дагадаийта вай:

Хьоьгахь хилахь доккха собар,

Атта эшор ахьа дов.

Наха собар дийр ду кьобал,

Собар стагехь даим тов.

Собарца йоьзна ю майралла а. И амал наггахь а, шен меттехь а гучуяккха езаш хилла. КхидIа собар дича, гIуллакх оьздангаллин гурара дIа а даьлла, уосалалла тулуш хилча, и ца хилийта оьшу гIуллакхаш дан доьналла хилар ю майралла. Цкъа хьалха собарца долчу хьолера кIелхьаравала гечо а ца лохуш, девнна тIегIертар, хиндолчун ойла а ца еш, тIамца чугIертар, майралла йоцуш, сонталла ю. Вайнаха стагана тIехь доккха сакхт лоруш а хилла иза. Майраллиний, сонталлиний юккьера башхалла, хетарехь, иштта ю: майралла – иза нийсо меттахIотто, оьздангалла ларьян оьшург дан кийча хилар ю; ткъа сонталла – зулам дIадоло кийча хилар ю .

Кхин цкъа а билгалдаккха лаьа тхуна: собар боху дош а, цуьнан дуьззина долу маьIна а вайн кьоман синкхетамехь чIагIделла, бусалба дин нохчашна юкьахь даржарца.

Оздамиров Шемал,

*Нохчийн пачхьалкхан хьехархойн университетан
кхоалгIачу шеран дешаран магистрант, Сольжа-ГIала*

³ Муртазаев С. Мухьаммад (АллахIера кьинхетам, маршо хуьлда цунна) – дахаран масал. Сольжа-ГIала, 2006. – 139 а.

ХАТУЕВ Іабдулхъамид

Нохчийн турпалаллин иллешкахь нислуш долу шира дешнаш

Нохчийн турпалаллин иллешкахь, уьш даьхна дуккха зама хилар бахъана долуш, таханлерчу дешархочунна кхета хала дустарш, ца евза хІуманаш, ца хуу дешнаш нисдала тарло. Масала, **терсмаймал тур, салойн элий, Бьолкъазар гІала, пиренг тапча, цІокъболат, хьенапан шаьлта**, ишта кхин дІа. Царах дукхахдерш ширделла, кху заманахьлерачу нохчийн маттахь наггахь бен ца лелаш долу дешнаш ду, амма оцу архаизмех ца кхетча, хала хуьлу дерриг а иллин чулацамах кхета, цуьнан историн маьІна дан. **Барзакъ** боху дош тахана духар бохучу маьІнехь лела. Амма илли кхуллучу заман чохь цуьнан чулацам тІемалочун духар аьлла хилла. Цу юкъадогІуш хилла **гІагІ – аьчкан хІазарех** юьйцина коч, **турс** олучу мостагІчун шаьлтанах ларвеш йолу дуьхьало. Дукха хьолахь уьш еш, пайдаоьцуш хилла **булан** (зубр) цІоканах. ТІемалочун духар хьахийнначуьра билгалдаха деза кхин цхьамогІа ца кхеташ долу дешнаш а. Масала, **бІоржамаш (кхакханах, бІегІигах, гІаьрсигах** ээш йина мачаш), **гІовтал** (тІехула духу духар – бешмет), **чилхьесан бухкар** (чилланан хьесах йина аса), **пезагаш** (мачашна чухула юху гІаьрсиган еха юткъа пазатийн тайпа), **кисин гІам** (коьрта туьллучу шипонан гІам), **еза дари** (Езда гІалахь дина дари), **гуьлмаьнда** (цІен-кьорза дарин йовлакх), **вендиг, пиренг тапча, осмалойн тапча, мажар топ, бархІсонара топ, кІожам буьллу топ**. И ерриг цІераш Кавказан тІом болчу хенахь тІемалоша пайдаоьцуш хиллачу герзийн цІераш ю.

Вендиг – венецианский пистолет

Пиренг тапча – франкский пистолет бохучу дешнех схьадаьлла ду.

Цунах terra туркойн (Осмалойн импери) тапчанах схьаяьлла ю **осмалойн тапча** боху цІе. **Мисар топ** – Египтера топ. **Мажар топ** – мадырийн, венгрийн топ бохург ду.

Терсмаймал тур – цхьаболчу Іилманчаша Гьордас динчу таррийн тайпа лору (оьрсийн «ревушая обезьяна»).

БархІсонара мажар топ – (восьмигранное мадырьское ружье) хьалха заман чохь австрийхойн, венгрийн тоьпаш сенаш болу биргІанаш йолуш хилла. Ширачу заман чохь тІемалоша лелош хилла герз дийцича, хьахо деза **секха Іад**. Саттийначу цІулла серах бахтарца цуьнан ши юьхьиг вовшашна тІе а озайой, деш хилла и. Кхузахь а пайдаоьцуш хилла **булан цІоканах**. МостагІчунна тІе **чІунаш** (пхерчий) кхуьссуш хилла цуьнца.

Массо а иллешкахь бохург санна, тасадаларш дуьйцуш, хьахош ю **хьенапан шаьлта**. Цхьадолчу хьостанашкахь турпалхочуьнгахь **гоьрдин шаьлта** хуьлу.

И ший а шаьлта долларчу цІарех схьаяьлла ю. **Хьенап, Гьорда** ерриг Кавказехь а гІараваьлла нохчийн ши пхьар хилла. Цара йиначу шаьлтанийн лаккхара мах хадош хилла тІемалоша. Гьордас йина шаьлта Лев Толстой ваьхначу заманахь уггар а мехала герз хилла Оьрсийчохь. Цара и йиначу болатана «гурда» аьлла цІе тиллина. Цунах лаьцна яздина ду Лев Толстойн «КазакИ» цІе йолчу повестан авторан дешхьалхенехь.

Иштта турпалалин иллешкахъ нисло тахана цхъаболчарна ца девзачу къаьмнийн цѣрш а. Масала: **ташхой, таркхой, салойн элий, желтой, мисархой, шемахой, гѣзалой, осмалой, гѣбартой**, и. д. кх. **Таркхой, салой, ташхой элий** – Гумкин элий бу. **Желтой** – грекаш, **мисархой** – египтянаш; шемахой – сирийцаш; осмалой – туркой, гѣзалой – татараш, гѣбартой – кабардинцаш бу.

Иштта нисло турпалхой лелабаханчу меттигийн цѣраш. Масала, **Таркхойн хѳорд** – Каспи хѳорд, **Болькъазар гѳала** – Кизляр, **Ширванан аренаш** – хѳинцалерчу Азербайджанера Ширванан кѳошт, пана аре, пана мохк – йистйоцу акха, адамо когбаккхазаттанаш, Гулозан боьранаш – Черказийн (чергазийн) раьгѳнашца йолу, хьаннаш евлла, таѳна меттигаш. **Гѳоуба** - Кубань хи. **Ийдал** - Волга хи. **Салтгѳай** – паччахьан заман чохъ эскарш дехьа–сехьа дохуш хилла бурам.

Эндари – Дагестанера Андрей – аул. Хѳинжа-гѳала – кху заманахьлера Махачкала ю.

Акхаройн цѣрш хуьлу иллешкахъ. Тахана нислуш ю цхъаболчу нехан **Була** цѣ. **Була** – зубр бохург ду. **Алмас** – адамех тера, нахана дика дохьу, туьйранашкара васт ду. Иштта цѣ а туьллу нохчаша шайн берашна. **Гѳила борз** – тѳах-аьлла турпал борз. Цуьннан сийнна туьллуш ю берана **Гѳила** боху цѣ. **Нана борз** – уггар а дера шен бен, кѳезий лардеш, леташ ерг ю ширачу нохчийн кхетамехъ. Царал сов, **била борз** хила тарло иллешкахъ. И бѳаьстенан юьххехъ йина, кхиьна ялаза борз ю. **Гѳила** – дин бохург ду. **Ювѳла ѳахар** – ѳай биначу ѳахарх олу. **Деций** – уьстагѳий ду. **Пхьаьрчий** – толлу жѳаьлеш ду. Ширачу заман чохъ, тѳехуу дин санна, чѳоѳла хьоме лелаш хилла уьш нохчаша. **Биэр** – дань, налог, ясакх.

Базанан дечиг – тис ягодный

Даѳам – ондатра ю (барсук). Даѳам санна ву олу дилхалахъ, могуш, ондачу стагах. **Чагѳалкх** – нохчаша вирца цхьаьна уггар оьзда доцчу дийнатех лору акхаро – шакал- ю. **Туодакх** – кьора котам (дудак). **Цѳокъ** – ша болчу ломан баххьашкахъ ехаш йолу дера акхаро (барс). **Борзанан ков** – босболчу эчигах (борза) дина ков, (бронзовые ворота). **Мимпес** – амнистия, манифест, паччахьан омрица лаьцначуьра паргѳатваккхар. **Гуьмалг**- даьтта чохъ лело кхийра кхаба.

Гѳарбаш – рабыня

Бурчам – стихия

Гѳарол – часовой

Гѳера – тѳемалойн тоба (военная дружина)

Кано – конвой

Чалтач – палач

Меташка – оьрсийн зуда (матушка).

Мухѳажар – цаваьлла махкара дѳавахнарг.

Сахъ – бархѳана ялтийн барам.

Йѳитаб – дѳасабуьгучу тутмакхийн тоба (каторжный этап).

Цѳокъа – акха, караѳамоза бохург ду.

Цѳокъа айгѳар – акха, тѳехаа ѳамоза говр ю. **Эсаран мох** – Гуьйренан йис тѳера хьобкху шийла мох бу.

Хѳордан мох – Таркхойн хѳорд болчу агѳорхьара хьобкху догѳанна хьалхара мох бу.

Туш – адам деха меттиг (стоянка, городище)

Йора кІайн кехат – махехь, карахь саца ца луш, йорт етта кехат.

ЦІен цІет – бекхаман билгалонна йоккхуш хилла дегІан меже (цІет) цІийх юзий хилла, цундела цунах цІен аьлла.

Букара тоьла – корта охьатаІийна бен чохьха ца валалуш йолу, лаьттах яьккхина кьайле.

Цюькьа рема – карамаозачу, акхачу говрийн рема.

ДорхІ – гуьйренан малхо дохдинчу лаьттах хьалайолу сийна буц.

Екьа йорт – беречунна лан хала долу говран болар (иноходь.)

Дерматан дуьрстанаш – стоммачу цІоканах йина дуьрста.

Докхан нуьйр – докхан дечигах (березех) йина нуьйр.

Нуьйран гІонжукьа – говрана тІехууш атта хилийта, куьйга схьалоцу нуьйран дечигах йина меже (нуьйран хІоь).

Децийн дилха – уьстагІийн жижиг.

Гуьржийн цІен чагІар – гуьржаша кемсех доккхучу мустдинчу муттан цьха тайпа.

Муьшан дечиган текх – карагач.

Кьохка дечиган кад – клен.

Акха борц – эрна арахь дІабеза болуш болу борц (дикое просо).

Куьйган кохьар – куьйга хьийзаеш, дама, ахьар, цу боккхуш йолу коьчал (ручной жернов).

Оьзиган шед – дика дабагІа динчу цІоканах йина шед.

Совран ботт – стоммачу цІоканах йина туьран, шайлтанан ботт (кожаные ножны).

Іаьржа гІалмакхо – черный калмык.

Іаьржа иэр – толлу жІаьлийн цьха тайпа.

Машин чохьш – гезго маша буцу хьесий.

Іллехь кху кепара далийна ду: оьхучу цІийнна машинн чохьш дагийна, аьлла. Гезган маша багийча, оьхучуьра цІий соцуш хилла.

Дехаран кехат – цьха гІоли, нийсо, бакьдерг лохьуш паччахан хьаькамашка яз деш хилла кехат (прошение).

Тхьамда – тобанна хьалхаваьлла стаг.

Сало – токхо (изобилие)

Сет – хІост (отметина)

Сур – эскар, бІо (войско)

Цетта – вийначу мостагІчуьнан чІир екхаран тоьшаллина даьккхина лерг, куьг, корта я кхин йолу дегІан меже.

Цура – евнух

Сардал – паччахьан векал, наместник царя

ГІера – дуккха а цьхаьна гульеллачу акхаройх **арданг**, **гІера** олу, цунах схьадаьлла ду **мостагІийн гІера** бохург.

Аьрта лохьраш – шайн корматалла кхоччуш караерзийна боцу лохьраш.

КІайн истанг – кІайчу машех беш болу нохчийн куз.

Мокхазар бердаш – мокхазан тІулган бердаш.

Сухара леча – аренца бен беш долу леча.

Кьорза эпсар – бес-бесара духар дуьйхинчу паччахьан эпсарех (драгунех, уланех)

олуш хилла.

Ханнийн божал – тгетгта стоммий дечигаш (ханнаш) йохкуш диначу божалах олу.

Тесина некъ – ушала йолчоь, я охъатайна меттиг йолчоь латта тосуш бинчу некъах олу.

Берцан сискал – берцах (просо) сискал, худар, локъамаш еш хилла хьалха.

Мекха зенаш – мекхано йиъна, тишьелла аьчкан хлазарех йина зле.

Огаран буц – хи йисте йолуш йолу сеналла (ковыль).

Гюта – даьхнин керт, цхьадолчу иллешкахь чохь тен ца.

Гундалгеш – адамал лекха, басар доккху яраш (черная бузина).

Ботт – тур, шальта, урс чудуьллу ботт (ножны).

Галмакхойн аре – галамаран аре (калмыцкая степь).

Нуьйран бухка – нуьйр динан бухка тлехь члагийо бахтар (седельная подпруга).

Акха эмалк – карамаоза, акха говр.

Гап – патармаш чудохку **ггап**, (патронташ), мостаглашна дуюьхьал члагийиначу меттигах а олу **ггап**, (крепость).

Гура – тоьпан молха чудухкурт (пороховница).

Гап – глмна йина глишло (члагло).

Истанг – батийначу тлержан, машин куз (войлочный ковер)

Черт – эрзах йина клелтосу хлума (рогожа, циновка).

Мазлагла – накхарш лело меттиг.

Гели диллина ботт – гелин (олово) клурбиллина ботт (луженные оловом ножны).

Гела – стен сай.

Докхан дечиг – береза.

Кера мекхаш – хьийзина мекхаш. «Болатан бурош ва санна, члабийна ва дайна, хьан кера и мекхаш», – аьлла ду иллехь.

Базаран бамба – базарахь духку кледи.

Оьрсийн мокха – саттийна шена чудуьллуш (макъарна) масех дитт долу мокха (урс). Кхечу кепара цунах олуш хилла «Завалун мокха» и Завьялов це йолчу оьрсийн совдегархоцо духкуш хилла дела.

Йохаран глала – лийрдолу адам санна, юхур йолу глала боху майна ду оцу дешнийн. Иза чулацам болуш далийна ду иллехь: «Йохаран паччахьан набахти» боху дешнаш.

Сетта пошта – говраш южуш йолу хьалдолчу нехан кледи пайтон (ворда, фэзтон).

Бларз – говрах а, вирах а хилла глаьхье.

Гирмийн мохк – лаьржачу хлорда йисттехь Гирмин (Крым) глезалой (татараш) беа мохк.

Клайн ловзар – кхузахь «**бакь ловзар**» бохучу маьнехь лела.

Иштта иллешкахь нисдала тарло **клайн йийсар**.

Хьобхан гирда буьззина цлен деши – липа олучу дечигах йина 12 кийла хлума чухоба пхьегла.

Доглначу Гюкхана мажар кхетгачу клантана... – длахлоттийначу Галашонна (мишень) нийсалла топ тохар.

Дерматан жуларш – дабагла диначу цлоканан дурьстанаш.

Дермат, дабагладар – цлока шех пайдаэца кечьяр.

Эрмалойн турмал – эрмалоша (армянаша) юхкуш хилла бинокль (подзорная труба).

Анда – болат.

Арц – хьун яьлла лам.

Алаша – южуш лелош йолу говр.

Акъари – ломахь шера меттиг (плато, плоскогорье),

Ййдакх говр – нуьйр тиллаза говр.

Курпал – йоккха топ (мортира).

Ййохаран курпал – оьккхуш болу йоккхачу тоьпан хЮь.

Редакцигара:

Нохчийн халкъан поэто Хатуев Иабдулхьамида (Дала гечдойла цунна) бинарг Иаламат мехала болх бу. Нохчийн меттан цхъана дешан а маьИнадар, дан новкъадаьлла (маттахь шех пайдаэцарна) дош шен «доьзале» юхадерзор доккха хЮма хилла а ца Ia. Иабдулхьамида иллешкара схъаэцначу цхъадолчу дешнийн маьИнаш тIедуьзча (омонимаш хила а мега уьш) совнаха цахетарна, доьзуйту оха хЮкху дешнийн маьИнаш. Масала: **ЦЮькъа** – кьорза (пестрый); **гЮнжагIа** – торока (гЮнжагIе дехка – приторочить, приторачивать к седлу – гЮнжагIадехкар); **оьзиг** – стержень нарыва; остров; сердцевина плетки: **совр** – шероховатый покров сафьяна; **сало** – высшее сословие кумыкских князей.

ХIара дешнаш оха схъаэцна А. Г. Мацевн дошамера («Нохчийн-оьрсийн словарь». М. 1961 шо.)

«Литературин-исбаьхьаллин журнал «Орга»
кечдина ГАУ «Зорботохаран цIа» бух тIехь
Арадолу нохчийн маттахь.

Журналана регистраци йина 2014 шеран 29-чу кхолламан баттахь Нохчийн Республикехула йолчу зIенан, хаамийн технологийн, шуьйрачу коммуникацийн декъехь терго латторехула йолчу Россин Федерацин федеральни Урхаллехь.

Регистрацин хьокъехь тоьшалла ПИ № ТУ 20-00088.
Журнал зорботоьхна ООО «Феникс-Пресс»,
Республика Дагестан, Шамильски р-он,
Хебда юрт, С. Асиятилован урам, 1.

Журнал арахоьщучун/редакцин адрес: 364024,
Нохчийн Республика, Сольжа-ГIала,
Н. А. Назарбаевн урам, 92.

Журнал зорботоха дIаделла – 15.02. 2021 шо.
Зорбанера арадаьлла де – 23. 02. 2021 шо.

Тираж – 1000 экземплярь.
Заказ № _____ Бинна мах.